

ІСТОРІЯ 11 клас

рідного краю

Зміст

УРОК	Запорізька область напередодні і на початку Другої світової війни (січень 1939 – червень 1941 рр.)	3
1		
УРОК	Початок радянсько-німецької війни й окупація Запорізької області нацистськими військами	13
2		
УРОК	Рух Опору на Запоріжжі (1941–1943)	23
3		
УРОК	Запорізький край в останні роки війни	32
4		
УРОК	Відбудова Запорізького індустріального комплексу	43
5		
УРОК	Запорізьке село у відбудовний період	55
6		
УРОК	Запорізька область у 50-ті роки	63
7		
УРОК	Запоріжжя в роки «безпосередньої побудови комунізму» (кін. 1950-х – 1965 рр.)	72
8		
УРОК	Запорізька область у другій половині 60-х років	81
9		

УРОК	Індустріальний розвиток Запорізького краю в 1971–1985 роки	92
10		
УРОК	Сільське господарство: крок вперед, два кроки назад	101
11		
УРОК	Побут і рівень життя (1970-1985)	109
12		
УРОК	Соціально-економічне становище області в роки «перебудови»	120
13		
УРОК	Суспільно-політичне життя років «перебудови»	129
14		
УРОК	Економіка краю в умовах незалежності	140
15		
УРОК	Соціальне становище і суспільно-політичне життя запоріжців	150
16		
УРОК	Культурне життя Запорізької області (40-ві роки XX ст. – початок XXI ст.)	158
17		

Карта Запорізької області

УРОК 1 **Запорізька область напередодні і на початку Другої світової війни (січень 1939 – червень 1941 рр.)**

Згадайте:

- 1. До складу яких адміністративно-територіальних одиниць Української РСР входила територія сучасної Запорізької області в 20–30-ті рр.?*
- 2. Як формувався в 30-ті роки Запорізький індустріальний комплекс?*
- 3. Що ви пам'ятаєте про трагедію, що спіткала в роки колективізації на Запоріжжі селян?*
- 4. Наведіть приклади політичних репресій 30-х років у нашому краї.*

1. Утворення Запорізької області

1939 рік увійшов в історію перш за все початком Другої світової війни. Але в січні цього року вся увага жителів Запорізького краю була захоплена іншою важливою подією, з якою вони пов'язували свої надії на майбутнє. 10 січня 1939 р.

М. Калінін підписав Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Запорізької області з центром у місті Запоріжжі. До складу області були включені 28 районів, які раніше входили до Дніпропетровської області – Андріївський, Якимівський, Бердянський, Велико-Білозерський, Велико-Токмацький, Василівський, Веселівський, Генічеський, Гуляйпільський, Кам'янсько-Дніпровський, Коларовський, Красноармійський, Імені В.В. Куйбишева, Люксембурзький, Мелітопольський, Михайлівський, Молочанський, Нижньо-Сірогозький, Ново-Василівський, Ново-Златопольський, Ново-Миколаївський, Оріхівський, Пологський, Приазовський, Ротфронтівський, Сиваський, Чернігівський; 2 райони тодішньої Миколаївської області – Велико-Лепетиський і Ново-Троїцький.

Невдовзі почалась перша реорганізація адміністративно-територіального устрою області, яка продовжувалася декілька місяців. 11 лютого 1939 р. був утворений Запорізький район, а 26 березня на місці ліквідованих Коларівського, Люксембурзького, Молочанського і Ротфронтівського районів був утворений Приморський. Цим центральна влада знищувала залишки національно-територіальних утворень болгар, німців-менонітів, у яких вбачала небезпечне вогнище місцевого націоналізму. 7 червня жителі області дізналися про нову ініціативу влади: відоме в усій Європі портове місто Бердянськ було перейменоване в м. Осипенкове, на честь землячки, знаменитої льотчиці Поліни Осипенко, а Бердянський район став, таким чином, Осипенківським.

Якщо порівняти кордони тодішньої та сучасної Запорізької області, то виявиться, що в 1939 р. її площа була більшою і включала частину нинішніх територій Херсонської та Донецької областей. Межувала вона з Дніпропетровською, Сталінською (тепер Донецькою), Миколаївською областями і Кримською Автономною РСР. Взагалі Запорізька область була однією з найбільших і економічно найрозвинутіших в Україні, а 300-тисячне Запоріжжя входило в п'ятірку найбільших міст республіки.

Новоствореною областю керував оргкомітет Президії Верховної Ради УРСР на чолі з Д. Леженком і Оргбюро ЦК КП(б)У по Запорізькій області (1-й секретар – Ф. Матюшенко). Була створена вся структура органів управління, яка зосередилася в новому обласному центрі – Запоріжжі. Місто стало набувати стандартного для обласних центрів Наддніпрянщини вигляду. Його жителям здавалося, що новий статус Запоріжжя гарантує заможніше і змістовніше життя. Ці сподівання ґрунтувалися на радянських реаліях: в умовах командно-адміністративної системи обласним центрам надавалися певні переваги в соціальному розвитку, що вигідно відрізняло їх від інших міст.

2. Запорізька область і початок Другої світової війни

Друга світова війна, яка владно увійшла в життя народів Європи 1 вересня 1939 р., перекреслила їхні надії та сподівання на мирне життя. Але ця війна відповідала планам і намірам головних держав світу, зокрема гітлерівської Німеччини і Радянського Союзу, які напередодні підписали пакт про ненапад і домовились про поділ між собою Європи. Радянське керівництво мріяло про світову революцію і готове було нести її на своїх багнетах на Захід, а нацистська Німеччина виношувала ще більш амбітні проекти світового панування. Військове зіткнення двох держав було неминучим і підготовка до нього наклала глибокий відбиток на життя країни. Це ще більшою мірою стосувалося новоствореної Запорізької області, в адміністративних межах якої розміщувався потужний промисловий комплекс – важлива ланка воєнного потенціалу Радянського Союзу.

Що ж до конкретних подій в області, пов'язаних з початком Світової війни, то вони цікаві тим, що яскраво ілюструють лицемірність тогочасної влади. 17 вересня, у день, коли Червона армія перетнула польський кордон, на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах, установах області організували мітинги і

збори, на яких, як повідомлялося в газетах, було одностайно схвалено рішення радянського уряду «звільнити і взяти під захист братів із Західної України». А вже невдовзі в Запоріжжі почав діяти концентраційний табір НКВС для військовополонених польської армії. Оскільки піддані Польщі українці-галичани були змушені служити в польській армії, їх було чимало в Запорізькому таборі. Час від часу справи полонених переглядалися, «братам» присуджували 5–8 років таборів, і вони безслідно зникали в гулагівській системі.

А тим часом новостворена Запорізька область за вказівкою «зверху» готувала для приєднаних західноукраїнських областей кадрову підтримку. У Західну Україну були відряджені десятки чиновників, у тому числі голова Оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР по Запорізькій області Д. Леженко, який у 1939–1941 рр. працював головою виконкому Дрогобицької обласної Ради, насаджував там радянський тоталітарний режим. Його місце в Запорізькій області зайняв З. Дорофеев – до цього заступник голови Запорізької міської Ради.

3. Промисловість краю в 1939–1941 рр.

Умови життя і побуту міського населення

Підприємства області, перш за все Запоріжжя, у загальному обсязі промислової продукції СРСР виробляли 60% алюмінію і феросплавів, 100% магнію, 40% комбайнів. Промисловий гігант «Запоріжсталь» у 1940 р. дав 780 тис. тонн чавуну, 745 тис. тонн сталі та 497 тис. тонн прокату. «Запоріжсталь» забезпечувала 70% загальносоюзного виробництва сталевого листа. Того ж року сусід «Запоріжсталі» на промисловому майданчику, завод «Дніпроспецсталь», виплавив понад 160 тис. тонн електросталі. Електросталеплавильні печі, прокатні стани, потужні молоти і термічні печі випускали понад 150 марок спеціальних інструментальних і конструкційних сталей. У переддень війни особливої ваги набувала продукція Запорізького моторобудівного заводу (тоді завод №29, нині виробниче об'єднання «Мотор-Січ»), що забезпечував двигунами винищувальну, штурмову і бомбардувальну авіацію.

В інших містах області переважали машинобудівні підприємства. У Бердянську це завод з випуску жниварок, Великому Токмаку – дизелебудівний, у Мелітополі – насосно-компресорний і мотороремонтний, Оріхові – авторемонтний (з 1940 р. механічний). Усього на території області працювало 270 заводів союзного і республіканського підпорядкування, багато підприємств місцевої та кооперативної промисловості. На 1939 р. в промисловості краю було задіяно 62,7 тис. робітників і 9,7 тис. інженерно-технічних працівників.

У цілому Запорізький індустріальний комплекс перетворився на кінець 30-х років в один із найбільших не лише в СРСР, але й у Європі та світі. Але при цьому його поступ був нестабільним, досягався граничним напруженням сил. Показники промислового зростання не задовольняли партійне керівництво. З'їзд КП(б)У, що відбувся в 1940 р., відзначав відставання металургійного і коксохімічного виробництва.

Відставання від запланованого було закономірним, мало об'єктивне підґрунтя. У міру того, як йшло до завершення введення до ладу всіх запроєктованих підприємств, виявлялося, що їхня нормальна робота не забезпечується відповідними енергетичними потужностями. Електроенергії, яку давала Дніпровська гідроелектростанція, було вдосталь лише під час весняної повені. Надалі з кожним місяцем, аж до наступної весни, її вироблялося все менше. Надання електроенергії споживачам жорстко лімітувалося. Деякі підприємства взагалі зупиняли. Так у 1939 р. три місяці не працював завод «Комунар», для якого не знайшлося не лише електроенергії, але навіть і металу.

Проте об'єктивні обставини не бралися до уваги. Від директорів заводів вимагали виконання планів за будь-яку ціну. Вважалося, що вся проблема в їхній м'якості, відсутності так званої твердої руки. «Там, де потрібно, треба нещадно людей

карати», – повчав у грудні 1939 р. секретар Запорізького міському партії П. Комаров директора «Запоріжсталі» А. Кузьміна. Повчав досвідченого металурга, чудового організатора, який, прекрасно орієнтуючись у всіх тонкощах виробничого процесу, і тоді й у подальшому вмів керував потужним заводом. Але такі були «правила гри». Указівки навіть посереднього партійного функціонера належало без роздумів втілювати в життя.

Зростання промисловості сприяло деякому покращанню матеріально-побутових умов працівників індустріального комплексу. Хоча діяв негласний закон «Не виробництво для людини, а людина для виробництва», все ж в інтересах цього виробництва партійно-державне керівництво вважало за доцільне забезпечувати мінімальні потреби робітників. Збільшувалася заробітна плата. Найвищою вона була в робітників основних цехів металургійних підприємств і сягала 400 крб. на місяць. Однак цього було не досить, і навіть металурги не могли забезпечити собі нормальне харчування. А. Кузьмін визнавав, що його підлегли не можуть мати в достатній кількості такого звичайного продукту, як сало. У державній торгівлі його не було, ціни ж колгоспного ринку залишалися надто високими.

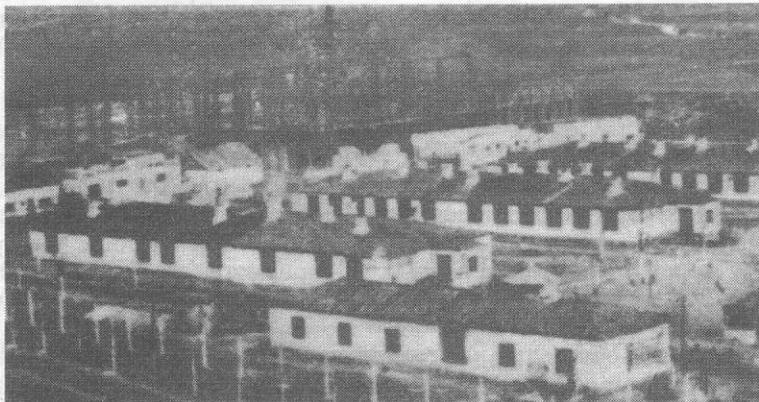
Досить інтенсивно здійснювалось житлове будівництво. Це було особливо помітно в обласному центрі. Продовжувалося спорудження будівель барачного типу в призаводському селищі Павло-Кічкас. Більш комфортабельними трьох- і чотирьохповерховими будинками забудовувалось Шосте селище (так зване Соцмісто). 35 тис. запоріжців, тобто більш ніж десята частина всього населення міста, жили у відомчих будинках «Запоріжсталі». У соцмісті з'явилися водопровід і каналізаційна мережа. Відчинялися дитячі садки, які могли прийняти частину дітей працюючих, будинки культури і відпочинку, нові лікарні. У школах починався перехід до загальної середньої освіти. Важливим транспортним засобом став трамвай, довжина ліній якого становила 75 км.

Проте новий житловий район мав серйозну ваду, яка визначалася названим вище державним пріоритетом.

На перший погляд він був зручним для життя. Красиві будинки, широкі прямі озеленені проспекти і вулиці, площі з фонтанами, затишні сквери і парки. Однак соцмісто побудували безпосередньо біля промислової зони. Нові квартали починалися прямо біля заводських прохідних. Вони були постійно затягнуті завісою

А. Кузьмін (1904–1954) – директор «Запоріжсталі», на початку 50-х рр. – міністр чорної металургії СРСР. Його заслуги перед країною відзначені 6-ма орденами. Похований біля Кремлівської стіни.

Довоєнні бараки на Павло-Кічкасі

пилу й диму. Здоров'я запоріжців приносилося в жертву виробництву. Того передвоєнного часу закладалися сучасні екологічні проблеми Запоріжжя.

Але робітники були раді й такому житлу, бо 30% працюючих не мали його взагалі, для них не було й гуртожитків.

І в цілому життя «героїв перших п'ятирічок», навіть тих, кому поталанило скористатися перерахованими вище благами, залишалося тривожним. Вони самовіддано працювали. Однак при цьому розглядалися державою лише як гвинтики потужної машини командно-адміністративної системи. Доля кожного з них у будь-яку хвилину могла різко змінитися. Ніхто не був застрахований від того, щоб потрапити в число тих мільйонів співгромадян, які вже були кинуті в концтабори на конвеєр знищення.

Як вище зазначалося, зростання виробництва відставало від запланованого. Відповідно до традицій того часу одну з головних причин цього бачили у так званому шкідництві. Ним пояснювали часті аварії, недостатнє використання доменних і мартенівських печей, прокатних станів. Ставилося завдання: 1940 р. повинен бути роком ще більш рішучої ліквідації наслідків шкідництва. А завдання треба було виконувати. Після короткої перерви в 1940 р. знову запрацював такий позасудовий орган, як Особлива нарада при НКВС СРСР. Більше того, права наради були значно розширені.

Масштаби репресій у порівнянні з недавніми жадливими 1937–1938 рр. зменшились. Однак вони не припинялися, і все нові й нові невинні жертви потрапляли до катівень НКВС.

Одночасно з прямими репресіями поширювалося використання позаекономічних методів примусу. Командно-адміністративна економіка розвивалася екстенсивно. Для неї були характерними слабке впровадження і погане використання нового обладнання, верстатів, машин, неувага до технологічної дисципліни. Зростання виробництва намагалися досягти за рахунок посилення визискування працюючих. Широкого поширення набули, наприклад, понаднормові роботи. В окремих випадках робітники не залишали цехів декілька діб поспіль. Причому, як правило, у цьому не було нагальної потреби. Понаднормова праця покривала елементарну виробничу безвідповідальність. Часто робітників примушували виконувати завдання за неприпустимих умов праці, на несправному обладнанні. Тих, хто відмовлявся, віддавали до суду як прогульників.

Серед надзвичайних законів, прийняття яких виправдовували умовами передвоєнного часу, виділявся Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ». Указ на все життя закарбувався у пам'яті передвоєнного покоління. Люди похилого віку, що живуть поруч із вами, згадають, як перед війною віддавали до суду за прогули і запізнення.

Згідно з Указом прогул без поважної причини чи навіть запізнення на роботу каралися виправними роботами за місцем служби терміном до 6 місяців з утриманням до 25% заробітної плати. Самовільне залишення підприємства чи установи — ув'язненням від 2 до 4 місяців. Дозволити робітнику чи службовцю звільнитися міг лише керівник підприємства в строго визначених законом випадках: через хворобу, вихід на пенсію, зарахування на навчання. За ухилення від притягнення винних до суду, керівників також притягували до судової відповідальності.

Особливо страждали від указу жінки-матері. Дитячих дошкільних установ не вистачало, а звільнитися для догляду за дітьми указ забороняв. Не дозволяли й надавати відпустку за свій рахунок. Було багато засуджених, які постраждали через погану роботу транспорту, тих, які не змогли придбати квиток, щоб своєчасно повернутися з відпустки, або не прибули на роботу з причини важких захворювань членів їхніх сімей.

Покарання були масовими. Наприклад, на Оріхівському авторемонтному заводі, де влітку 1940 р. було 327 працюючих, за запізнення на роботу більше ніж на 20 хвилин потрапили на лаву підсудних і отримали різні терміни ув'язнення 13 осіб, а ще на 36, запізнення у яких складали менше 20 хвилин, наклали адміністративне стягнення.

Указ, який заборонив звільнення за власним бажанням, означав поширення на промисловість своєрідного кріпосного права. Він був прийнятий в умовах наростання економічних негараздів. Незадовільна заробітна плата, відсутність житла, дитячих садків, нормальних умов для праці на робочому місці приводили до великої плинності кадрів. На «Запоріжсталі» у 1939 р. прийняли на роботу понад 7 тисяч осіб, але за цей же час звільнилося на тисячу робітників більше. У цехах заводу змусили працювати понад тисячу військовополонених польської армії. Можна було розв'язувати проблему шляхом поліпшення умов праці та побуту. Але це було клопітно. Указ допоміг зняти з порядку денного питання миттєво.

4. Сільське господарство Запорізького краю й доля його працівників

Незважаючи на швидке зростання в 30-ті роки у зв'язку з індустріалізацією населення міст, у Запорізькій області 60% її мешканців проживало в селі. 10 років тривала розправа над селом.

Наприкінці 1939 р. у Михайлівці «розкрили» «підпільну контрреволюційну повстанську організацію», яку очолював комсомолец Мінаков. Члени цієї міфічної організації нібито планували у разі війни підняти повстання в тилу Червоної армії. Тривали репресії щодо національних меншин. У 1939 р. в селах Софіївка, Понівка, Радолівка, Зеленівка, Мануйлівка і Петрівка завершилась ліквідація так званої «болгарської повстанської організації», що нараховувала 70 осіб. Майже не залишилося дорослих чоловіків у німецьких селах Люксембурзького (нині Розівського) району. Їх всіх знищили. Після підписання радянсько-німецьких договорів 1939 р. серед німецького населення посилюлись еміграційні настрої. Це дало підставу органам НКВС у Запорізькому районі розпочати справу «Емігранти», за якою звинувачувалися перш за все представники колишніх заможних класів, релігійні діячі, а також ті, хто мав родичів у Німеччині.

Селяни зовні змирилися з колгоспною системою. Відкритого опору їй вони вже не чинили. Понад 99% жителів сіл становили колгоспники і робітники радгоспів. На кінець 1939 р. на території області нараховувалось 1570 колгоспів, які займали понад 75% всіх посівних площ, 52 радгоспи й машинно-тракторні станції. До села надходила сільськогосподарська техніка. На полях області в 1940 р. працювало близько 8 тис. тракторів, 4213 причепних (несамохідних) комбайнів. Комбайни поставляв запорізький завод «Комунар». Але в умовах колгоспної системи техніка використовувалась неефективно. До того ж, зосереджена в державних МТС, вона не була навіть формально власністю селян. Не відчуваючи себе господарями землі, не бачачи результатів своєї праці, селяни у своїй більшості працювали без вогника, для «галочки». Соціалістичне змагання, стаханівський рух серед них були лише на папері, у повідомленнях агітаційно-пропагандистських відділів партійних комітетів. Тому в 1939 р. «з метою підвищення виробничої активності колгоспників і зміцнення трудової дисципліни» запровадили обов'язковий мінімум трудоднів. Тих, хто його не виконував, репресували.

Реальні досягнення сільськогосподарського виробництва внаслідок праці «з-під палиці» не могли забезпечити потреби країни в продуктах харчування. Навіть за офіційною завищеною статистикою середня врожайність у 1940 р. становила в Україні 14,6 центнера з гектара – і це називали високим урожаєм. Проте така врожайність була в декілька разів меншою від отримуваної хліборобами Європи на помітно бідніших за українські чорноземні ґрунти. Після катастрофічних втрат першого року колективізації ніяк не могло відновитися тваринництво.

Зокрема в половині колгоспів України (Запорізької області в тому числі) у 1940 р. середньодобовий надій від кожної корови становив менше 3 літрів. На селянських подвір'ях більше молока давали кози. Традиційними були значні втрати вже вищої продукції полів. За цим показником Запорізька область поділяла «першість» у республіці з кіровоградцями. Визнаючи факт великих втрат зернових, соняшнику й буряків при збиранні врожаю, на це вказував у 1940 р. з'їзд КП(б)У.

Експлуатованим державою селянам, що змушені були працювати за нічого не варті трудові, навіть сутужне життя в місті здавалося райським. Багато хто з них з готовністю покинули б село, щоб працювати на заводах і «будовах соціалізму». Але зробити цього не могли, бо були державними кріпаками. Не маючи паспортів, вони не могли самовільно залишити рідні домівки, які стали такими непри-вітними.

5. Мілітаризація життя запоріжців

Протягом 30-х років керівництво країни твердило про невідворотність великої війни з «імперіалістами», які нібито готуються до нападу на СРСР. Від громадян вимагалась щоденна підготовка до війни. Заякування загрозою війни дозволяло легко знімати незручні питання про необхідність забезпечення умов для нормального життя. Тривожне очікування «нападу імперіалістів» постійно підігрівалось повідомленнями про розкриття шпигунсько-диверсійних груп різних іноземних розвідок.

З початком світової війни мілітарна пропаганда стала ще масштабнішою. У партійних і радянських органах діяли військові відділи. Була розгорнута широко-масштабна військова підготовка молоді. Якщо молоді люди в західних країнах (за винятком держав фашистського блоку) захоплювалися звичайною фізичною культурою, видами спорту за олімпійською програмою, то їхніх однолітків у нашому краї спрямовували виключно на вдосконалення у військовій справі. Організовувались змагання кулеметників, гранатометників, парашутистів, взимку — воєнізовані змагання лижників. Діяли військово-морські гуртки. Йшла підготовка за програмою протиповітряної оборони. Проводилися масові походи і тренування у протигазах.

Лише в одному 1939 р. в Запорізькій області утворили 500 нових осередків «Товариства сприяння армії, авіації й хімічній обороні». Число членів цього товариства за один рік зросло на Запоріжжі на 68 тис. осіб. На підприємствах і в колгоспах, у школах і вузах працювали сотні оборонних гуртків. Здійснювалась льотна підготовка в аероклубах, тисячі готувалися стати снайперами. Організовувалась безперервна низка воєнізованих змагань, ігор, навчань. У рамках військової підготовки створили школи трактористок для дівчат, які повинні були замінити юнаків, що пересідали в танки. У 1939 р. в Запорізькій області стали трактористками 1118 дівчат, майже всі вони працювали в жіночих тракторних бригадах.

У 1940 р. розпочалась мобілізація для роботи на виробництві підлітків через «трудова резерви» (школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), ремісничі училища). До осені 1940 р. в системі профтехосвіти

Група юнаків заводу «Комунар» вивчає гвинтівку, 1939 р.

навчалися ті, хто бажав здобути робочі професії. У Запоріжжі на початок 1940/1941 навчального року таких виявилось 7,5 тисяч. Але вже через місяць з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР», який зобов'язував місцеві органи влади різко розширити набір в систему профтехосвіти. Щоб «заохотити» навчання в ній, одночасно вводили досить високу плату за здобуття освіти не лише у вищій, але й старших класах середньої школи. Не розраховуючи лише на цей «стимул», розпочали примусовий, як мобілізація в армію, набір до закладів «трудова резервів» підлітків від 14 років. Навчання в системі профтехосвіти поєднувалося з працею на виробництві. Виробничі норми при цьому майже не поступалися дорослим. Порядки в «трудова резервах» були військово-тюремними. Втеча з них каралась таборами. Після дворічного навчання у ремісничих училищах або 6-місячного у школах ФЗН молоді робітники повинні були відпрацювати 4 роки на заводах, не маючи права вибору місяця, професії й умов праці.

Усе це здійснювалось під акомпанемент заяв про необхідність підготовки до відсічі ворогу. При цьому обіцялася легка перемога в майбутній війні. Країну готували до марш-кидка в Європу. На відповідну обробку населення спрямували значні сили партійних пропагандистів. У цій справі Запорізька область вийшла в лідери, її ставили на зразок. Менше ніж за 2 роки нашим землякам прочитали понад 151 тисячу лекцій з роз'ясненням політики партії, міжнародного становища тощо.

запам'ятайте ці дати

10 січня 1939 р. – утворення Запорізької області

1939 – червень 1941 рр. – продовження формування Запорізького індустріального комплексу

26 червня 1940 р. – Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ»

Дайте відповіді на запитання. Виконайте завдання

1. У складі яких районів була утворена Запорізька область?
2. Як початок Другої світової війни позначився на житті Запорізького краю?
3. Які галузі склали основу Запорізького індустріального комплексу?
4. Охарактеризуйте матеріально-побутові умови працівників промислових підприємств області.
5. Якими засобами партійно-державне керівництво стимулювало розвиток виробництва?
6. Охарактеризуйте стан сільського господарства області.
7. Розкажіть про життя колгоспного селянства на Запоріжжі.
8. У чому на початку Другої світової війни виявлялась мілітаризація життя запоріжців?

1. З виступу на обласній партійній конференції начальника Запорізького управління НКВС. Березень 1940 р.

У деяких (у тому числі й у нас тут в Запоріжжі) склалась така думка в період організації нашої області, що, мовляв, НКВС уже відіграв свою роль і може на цьому до певної міри заспокоїтись. Деякі такі розумники, як Чернишов (у минулому директор заводу №29), Сьомін – парторг ЦК ВКП(б) на цьому ж заводі... мені говорили «прибери, будь ласка, оперуповноваженого,

який обслуговує завод №29, тому що він заважає нам працювати, не дозволяє правильно працювати заводу...» Я тоді ж сказав, що ця справа не пройде. Замість одного, я додам туди декількох [оперуповноважених]... Запорізька область, як жодна інша область, засмічена у своєму складі контрреволюційними й націоналістичними елементами. Візьємо, наприклад, Мелітополь. У цьому місті 79 попів, дві церкви, декілька сотень монахів і всякої наволочі. При цьому ця наволоч не просто рие канави, а сидить бухгалтерами, постачальниками, продавцями і т. п.

Державний архів Запорізької області. - Ф. 102. - Оп. 1. - Спр. 218. - Арк. 187-188.

Пояснить:

1. Про що свідчить наведений документ?
2. Що чекало тих, хто насмілювався заперечувати представникам репресивних органів?

ДОКУМЕНТИ

2. З біографічних довідок про реабілітованих жителів Запорізької області, які стали жертвами політичних репресій

Сусляк Олексій Якович, 1891 р. н., народився в с. Шабо Акерманського повіту Бессарабської губернії, жив у м. Запоріжжі (Капустянська балка), позапартійний, лаборант з-ду «Запоріжсталь».

Арештований 31.01.1940 р. «за антирадянську агітацію, спрямовану проти заходів партії та уряду». За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 26.04.1940 р. позбавлений волі на 5 років з відбуванням у концтаборі. Відомостей про його подальшу долю немає. Реабілітований 26.05.1989 р.

Ковалик Петро Михайлович, 1896 р. н., народився в с. Бунковичі Сущинського району Дрогобицької (нині Львівської) області, безпартійний, військовополонений польської армії, жив у концтаборі НКВС м. Запоріжжя.

Арештований 31.12.1939 р. за те, що «проводив антирадянську агітацію серед військовополонених в Запорізькому таборі». За рішенням Особливої наради при НКВС СРСР 18.06.1941 р. позбавлений волі на 5 років. Відомостей про його подальшу долю немає.

Повернені імена. Документи, статті, нариси, короткі біографічні довідки (Про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області). -

Т. 1. - К., 1998. - С. 252, Т. 3. - Запоріжжя, 2000. - С. 185.

Пояснить:

1. Що спільного, на Вашу думку, у долях цих людей?
2. Наведіть інші приклади передвоєнних репресій у Запорізькій області.

ДОКУМЕНТИ

3. Про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.06.1940 р. прокуратурою і народним судом. З протоколу засідання Мелітопольського бюро МК КП(б)У. 17 вересня 1940 р.

По 1-й ділянці нарсуддя тов. Заварський засудив Литвиненка (швейна фабрика) за прогул в 1 день до 3 місяців примусових робіт з утриманням

25%, а Білоусова (РПС) за запізнення на 30 хв. до 5 місяців примусових робіт з утриманням 20%.

По 2-й дільниці нарсуддя тов. Кім за запізнення тов. Савченка (насосно-копресорний завод) на 1 год. 20 хв. засудив до 3 місяців з утриманням 10%, а Романюту (той самий завод), який запізнився на 30 хвилин, засудив до 3 місяців з утриманням 20%.

По 3-й дільниці нарсуддя тов. Забіяка засудив Шумєєву Л.У. за запізнення на 25 хвилин до 6 місяців з утриманням 25%, а Букреєва Н.А. за сон на посту в п'яному вигляді також до 6 місяців з утриманням 20%.

Державний архів Запорізької області. -

Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 20. - Арк. 98.

Поясність:

1. Учому партійний комітет вбачав недоліки в роботі судів?
2. Про що свідчить той факт, що партійних чиновників не цікавили причини запізнення на роботу засуджених працівників?

4. З доповіді першого секретаря Запорізького ОК КП(б)У Ф. Матюшина на обласній партконференції. 6 березня 1940 р.

Партійні організації області домоглися в цьому році масового залучення трудящих в масові оборонні заходи. У містах і райцентрах проводяться масові походи в протигазах. Робітники міста Запоріжжя стали ініціаторами змагання кулеметних команд, в результаті цього було організовано 361 команду, а кулеметники завоювали перше місце в Україні.

Державний архів Запорізької області. -

Ф. 102. - Оп. 1. - Спр. 218. - Арк. 49.

Поясність:

Чим ви поясните надзвичайне місце, яке відводилось військовій підготовці населення області? Для відповіді використайте й текст параграфа.

УРОК 2 Початок радянсько-німецької війни й окупація Запорізької області нацистськими військами

2

Згадайте:

- 1. Які події зумовили те, що Україна виявилася втягнутою у вир Другої світової війни?*
- 2. Якою була суспільно-політична ситуація у краї на початку Другої світової війни?*

1. Запорізький край у перші місяці війни

Підготовка Німеччини і СРСР до війни між собою завершилася 22 червня 1941 р. Цього дня німці вторглися в межі Радянського Союзу. Протягом багатьох років радянське керівництво переконувало співгромадян, що майбутня війна розгортатиметься на ворожій території та малою кров'ю буде здобута швидка перемога. Події ж розвивалися за іншим сценарієм. Війна забрала життя мільйонів і тривала 4 роки.

З початком війни була оголошена загальна мобілізація дорослого чоловічого населення 1905–1918 років народження. Десятки тисяч запоріжців поповнили діючу армію. Фронт стрімко котився на схід, наближався до Дніпра. Уже наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. німці захопили райони, що межували із Запорізькою областю, а ворожа авіація стала систематично бомбити підприємства Запоріжжя, Мелітополя і Бердянська. У містах і селах області почали із цивільного населення створювати підрозділи різного призначення на допомогу армії.

Для швидкої ліквідації наслідків авіаударів формувалися загони протиповітряної оборони. Передбачалася поява в області німецьких диверсійно-розвідувальних груп. Для їхнього знешкодження створювали винищувальні батальйони. Особливо широким масштабів набула організація загонів народного ополчення, які повинні були підсилити Червону армію безпосередньо на полі бою. У Запоріжжі були сформовані з'єднання ополченців чисельністю 45 тис. осіб. Два полки ополчення зібрали в Мелітополі. Усього в області нараховувалося близько 200 тис. ополченців.

У серпні–вересні сотні тисяч запоріжців будували оборонні укріплення для прикриття індустріальних центрів Придніпров'я. Протитанкові рови, окопи, траншеї з бліндажами й спостережними пунктами простягнулись по правому й лівому берегах Дніпра, перерізали всю область до Азовського моря. Проте більшість із цих оборонних споруд не була використана армією й ополченцями, і німці долали їх без перешкод.

З перших днів війни виключно на оборону працювали підприємства області. Незважаючи на надскладні умови, значно розширив асортимент високоякісних сталей завод «Дніпроспецсталь». На заводі освоїли випуск сталі для авіаційної промисловості. Удосконаливши технологію виробництва, на швидкісні методи виплавки сталі перейшов завод «Запоріжсталь». Переключились на випуск воєнного спорядження всі машинобудівні підприємства області.

На жаль, навіть драматичний початок війни, що згуртував у патріотичному пориві рядових громадян, не примусив державу хоча б тимчасово пом'якшити тиск на них своєї репресивної машини. Перші місяці війни дали багато прикладів самопожертви в ім'я перемоги наших земляків. Але держава не зважала на те і вперто продовжувала розправлятися з ними. Після 22 червня репресії навіть посилилися. Наприклад Л. Блоха, працівника колгоспу з с. Осипенка Бердянського району, на 6-й день війни арештували «за вихвалання меншовиків», майже рік тримали в ув'язненні та відправили надалі на спецпоселення до Башкирії. За день

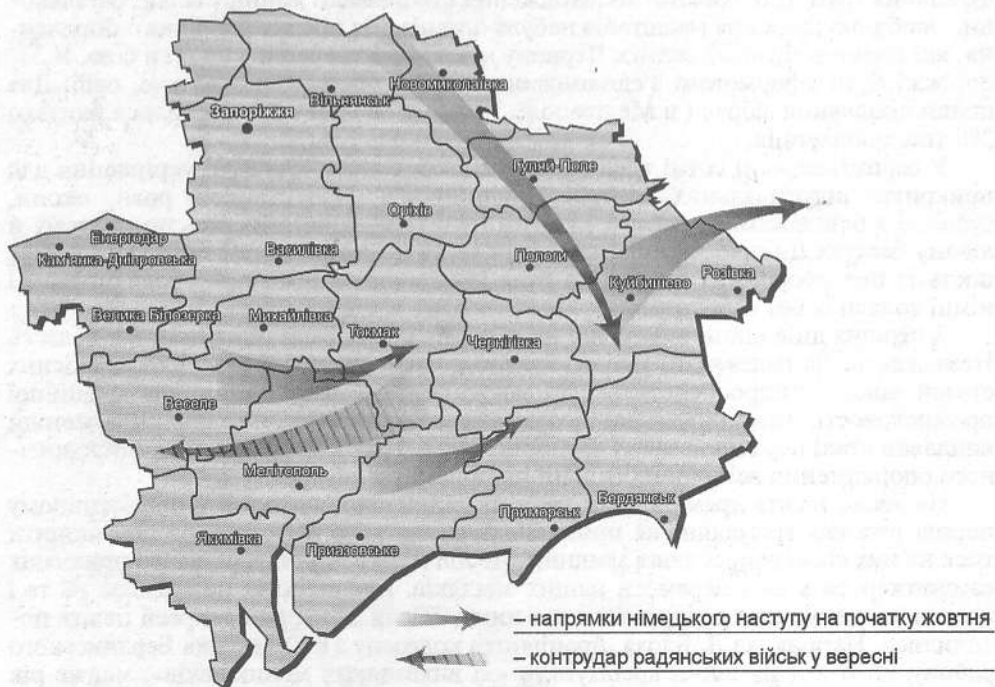
до цього Запорізьке облуправління НКДБ арештувало письменника Г. Брасюка. Його звинуватили в написанні «аполітичних літературних праць, розрахованих винятково на темні й мішанські прошарки населення». Це коштувало йому 10 років позбавлення волі.

Особливо постраждали в перші місяці війни наші країни – німці за національністю. Усі вони були віднесені до категорії шпигунів і диверсантів. 22 червня 1941 р. Державний Комітет Оборони ухвалив постанову про переселення 31320 німців з території Запорізької області. 30720 переселялися до Актюбінської області, а 600 їхало на будівництво шосе в Астрахані. Термін операції з виселення німців визначався з 25 вересня по 2 жовтня. Для цього залучалися 300 співробітників НКВС, 1500 працівників міліції, 2500 червоноармійців. Частина виселених потрапила в тудармію – будували військові об'єкти, видобували уран, працювали в сільському господарстві, інші – до концентраційних таборів.

2. Оборонні бої на території області. Евакуація промислових підприємств

У серпні почалися вперті бої на підступах до Запоріжжя. 18 серпня танкові й моторизовані частини гітлерівців прорвали радянську оборону західніше міста. По мосту через старе русло Дніпра передові німецькі підрозділи ввійшли на Хортицю, захопили частину острова й почали гарматно-мінометний обстріл Запоріжжя, перш за все Дніпрогесу й промислової зони. Удар ворога прийняли на себе бійці шойно сформованої на території області 274-ї стрілецької дивізії, полк НКВС, зенітники ППО і народні ополченці.

Протягом дня в місті розгорнулися драматичні події. Від прямого влучення снаряда вибухнув замінований міст, що з'єднував о. Хортицю з лівим берегом. Це полегшило завдання захисників міста, оскільки надалі до лівобережної частини Запоріжжя можна було потрапити лише через греблю Дніпрогесу. Атаки ворога на неї відбили, і на кінець дня 18 серпня безпосередня загроза захоплення німцями міста була вже відведена.

Бойові дії на території області. 1941 р.

Але цього моменту далися взнаки елементи паніки, плутанини й сум'яття, які як реакція на навальний німецький наступ часто траплялися в перші місяці війни. Надвечір 18 серпня вони відгукнулися трагедією. Несподівано було підірвано греблю Дніпрогесу. Перепад висот на ньому (вище й нижче греблі) становить 38 метрів. Стіна води, що вирвалася на волю, вдарила в о. Хортицю, де на той час знаходилася величезна маса біженців та оборонці острова, а далі на десятки кілометрів вниз по Дніпру загопила прибережну смугу. Про силу повені свідчить такий промовистий факт: через багато років після війни у плавнях все ще залишалися іржавіючі кістяки річкових суден, закинутих на 500–1000 метрів, а інколи й на 1,5 км вбік від русла Дніпра. Загинули не лише ті, хто потрапив у пастку на острові, але й багато прибережних мешканців, дислоковані в плавнях партизанські загони й військові частини, госпіталі. Загальна чисельність тих, що загинули, становила десятки тисяч осіб. Очевидно, що були втрати й у німців, які вже дісталися Хортиці та вийшли на правий берег Дніпра нижче від Запоріжжя.

Генерали А. Смирнов і О. Титов

Виведення з ладу Дніпрогесу (були й спалені генератори гідроелектростанції) паралізувало роботу промислових підприємств. Надалі електроенергія надходила з Донбасу, але її вистачало лише для потреб найважливіших заводів. Припинилася подача місту води, оскільки труби насосної станції на озері Леніна були тепер набагато вище рівня Дніпра.

А місто захищали ще 46 днів. Надійшло підкріплення, з 25 серпня Запоріжжя обороняла 12-а армія. Скориставшись тим, що на Хортиці розміщувалися лише два полки румун і угорців, 3 вересня радянські війська атакували острів і протягом трьох днів повернули його собі. Велику допомогу частинам, що відбивали у загарбників Хортицю, надав загін «Юні чапаєвці» у складі В. Півнева, М. Худякова, Л. Панфіловського, В. Литяги, братів Писаревичів і десятків інших запорізьких школярів. Не раз вони перепливали Дніпро й поверталися з важливими розвідувальними даними. Напередодні наступу «чапаєвці» вночі у точно визначений час запалили поряд із позиціями ворога вогнища. То були чудові орієнтири для артилерії.

На жаль, у роки війни майже всі члени групи загинули. Але пам'ять про їхній подвиг залишилась. У 70–80-ті роки незмінним успіхом користувалася вистава про них – «Заграва над Хортицею», яку обласний музично-драматичний театр поставив за однойменною драматичною поемою П. Ребра. На Одеській кіностудії про юних героїв було знято художній фільм «Я – Хортиця».

Після звільнення Хортиці значно послабшав артилерійський обстріл заводів і міста, що сприяло демонтажу й вивезенню на схід обладнання підприємств. Евакуація міста почалася ще 6 серпня, а форсованими темпами здійснювалась після подій 18 серпня. Від того дня й по 3 жовтня 1941 р. із Запоріжжя вивезли 320 тис. тонн вантажів. Для цього використали близько 16 тис. вагонів. Було евакуйовано 22 заводи союзного значення і 26 підприємств легкої та харчової промисловості. На початок жовтня 1941 р. до східних районів СРСР було вивезено обладнання машинобудівних заводів Мелітополя, Бердянська, Великого Токмака, техніка МТС, частина худоби колгоспів і радгоспів області. Одночасно лише з підприємств чорної металургії на Урал і до Сибіру відправили понад 13 тис. кваліфікованих робітників, інженерів, техніків.

Наприкінці вересня радянські війська досягли в області локального успіху. Вони контратакували німців під Мелітополем і потіснили їх на 20–30 км. Але

4 жовтня Червона армія залишила Запоріжжя. Того ж дня танкова армія ворога зламала фронт оборонців біля Оріхова і 7 жовтня північніше від Бердянська з'єдналася з моторизованими частинами іншої німецької армії, що прорвалася через Мелітополь. Дивізії 9-ї та 18-ї армій Південного фронту, які захищали Запорізьку область, потрапили в оточення. Частина оточених прорвалася в Донбас, але багатьом підрозділам це не вдалося. Понад 100 тис. бійців поповнили німецькі концтабори. Ворогу дісталось важке озброєння армій (212 танків, 672 гармати). 8 жовтня між селами Попівка й Водяне Куйбишевського району прийняло останній бій командування 18-ї армії: командарм генерал-лейтенант А. Смирнов, командуючий артилерією генерал-майор О. Титов та інші. Після війни в пам'ять про загиблих села Попівка та Водяне перейменували відповідно в Смирново і Титове.

Трагічні й водночас героїчні дні оборони Запоріжжя і області зобразив на сторінках роману «Людина і зброя» Олесь Гончар.

3. Окупаційний режим

Захопивши область, гітлерівці розділили її між двома округами. До округу «Таврія» (центр — м. Мелітополь) входили південні райони. Решта території області була включена до округу «Дніпропетровськ». Ці великі генеральні округи поділялися на менші, крайові, у складі яких об'єднувалися декілька районів. В Україні було 5 округів «міського типу», у числі їх і Запоріжжя.

Завоювавши в Європі величезні території, німці не в змозі були управляти ними лише за допомогою власної адміністрації. Вони змушені були вдаватися до послуг місцевих жителів. Як і в усьому Рейхкомісаріаті «Україна», на Запоріжжі діяли органи місцевого управління (самоврядування). До роботи в них намагалися залучити «політично надійних». Ними вважали тих, хто постраждав від радянської влади. Цінувалися службовці, знайомі з адміністративною роботою. У містах функціонували міські управи на чолі з обер-бургомістрами. У сільській місцевості в населених пунктах були старости. Об'єднання сіл (територія колишніх сілрад) називали громадами. Їх очолювали бургомістри. Далі йшли районні управи, де справами самоуправління відали начальники райуправ. Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності й залежності від німецької адміністративної та поліцейської влади. Працювали німецькі суди, які розглядали як кримінальні, так і цивільні справи. Лише незначні справи були в компетенції судів, що склалися з місцевих жителів. Пересування між населеними пунктами дозволялося виключно за перепустками. У містах від 21-ї до 5-ї діяла комендантська година.

Навівши таким чином «порядок», окупаційна влада намагалася організувати роботу промисловості та сільського господарства. Однак стосовно промислового виробництва їй це вдалося лише незначною мірою. Німці частково відновили потужності Дніпрогесу. Але велика промисловість бездіяла. Працювали переважно підприємства, що випускали продукцію сільськогосподарського призначення. Наприклад на території авіазаводу №29 виготовляли підкови, граблі, запальнички, сокири тощо.

На потреби сільського господарства працював завод «Комунар». Відкрилися приватні ремісницькі майстерні, власники яких виконували замовлення населення. У 1942 р. в Запоріжжі було 127 таких «кустарів».

Оскільки німецька адміністрація була зацікавлена у відновленні виробництва, вона оголосила про свою готовність задовольнити мінімальні потреби працюючих. Однак ці обіцянки рідко коли виконувались. Робочий день, який тривав 10-12 годин, оплачувався диференційовано. У нових карбованцях, які замінили радянські, некваліфіковані робітники отримували 1 крб. на годину, кваліфіковані — 1,7 крб. На відбудові Дніпрогесу сплачували 2 крб. 10 коп. за годину. Це дозволяло купувати продукти харчування (1 кг картоплі коштував 12 коп. Найдорожчим з продуктів був мед — 12 крб. за 1 кг.) і деякі промислові товари. Зимове паль-

то купували за 140 крб., бавовняну сорочку — за 25. Одружені робітники отримували безкоштовно квартиру, неодружені — певні суми на її оплату. Робітник мав право на триразове харчування на виробництві, що коштувало 6 крб. Усі робітники і службовці страхувалися. Зі страхових сум ішли виплати за тимчасову неприцездатність (75% середньої зарплати), надавалася допомога при вагітності та пологах, народженні дитини, у разі смерті. Забезпечувалось безкоштовне двомісячне перебування у лікарні. Надавалася допомога інвалідам, пенсіонерам, людям похилого віку, сім'ям репресованих. Робітники і службовці мали право на отримання 0,15 га землі під городи.

До тих, хто не реагував на «пряник» і відмовлявся працювати, окупанти застосовували найжорстокіші засоби примусу. З 24 жовтня 1942 р. у Запоріжжі та області запровадили обов'язкову трудову повинність. Як і по всій Україні, населення у віці від 15 до 55 років зобов'язували негайно стати на облік в управлінні праці, яке вирішувало питання про використання зареєстрованих на тих чи інших роботах. За ухилення винних відправляли до концентраційних таборів. Покаранню підлягала й уся сім'я. Невихід на роботу вважався саботажом і, окрім штрафу, міг каратися ізоляцією в спеціальних таборах з особливим станом (звідки щодня відправляли на працю) і навіть смертю.

У селі залишилася недоторканною система колгоспного виробництва. Відбулася лише зміна назв. Колгоспи переіменували на обшинні двори, радгоспи — на земські двори. Селяни працювали під наглядом старост і управителів і хоча отримували заробітну плату, але, як і раніше в радянських колгоспах, забезпечували себе переважно продукцією з власних городів. Присадибна земля не оподатковувалася. Дозволялося утримувати худобу й забезпечувалася можливість розширення приватних земельних наділів. Селяни дістали право виходу на одноосібне господарювання. Але дозвіл на це надавався лише тим, хто мав сільськогосподарські машини й хліборобський реманент, робочу худобу й у цілому міг довести свою спроможність працювати ефективно. Траплялися випадки, коли в селян, які попри відмову продовжували добиватися права працювати індивідуально, відбирали майже все збіжжя.

У цілому окупаційна влада не переймалася проблемою комплексного забезпечення населення області достатньо винагороджуваною роботою. Для багатьох її мешканців питання виживання стояло вкрай гостро.

Тривала війна спричинила в Німеччині гострий дефіцит робочих рук. Проблему намагалися розв'язати за рахунок трудових ресурсів зі східних окупованих територій. Місцевому населенню малювали ідилічні картини високооплачуваної праці в Райху. Сім'ї осіб, що вербувалися до Німеччини, отримували допомогу в розмірі 130 крб. та звільнялися від трудової повинності. Дозволялося відправляти завербованим посылки з одягом, взуттям тощо. Залежно від вартості речей, що пересилалися, виплачувалася компенсація до 250 крб.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

ВОЕННЫЙ СУД В ЗАПОРОЖЬЕ ОСУДИЛ СЕГОДНЯ

Авонина Павла из Токмака, в настоящее время проживающего на 11 поселке II;

Борисова Сергея из Токмака, ныне проживающего на 11 поселке II;

Горшкова Федора из Мелитополя К СМЕРТНОЙ КАЗНИ.

Обвиняемые своим планомерно подготовленным бегством с рабочего места на „Запорожсталь“ саботировали распоряжение немецких властей.

Они бросили свое рабочее место, несмотря на неоднократные предупреждения и несмотря на то, что им было известно, что такие действия очень строго караются.

Кроме того, они занимались большевистской пропагандой и этим подрывали порядок и дисциплину других рабочих.

Запорозьжя, 10-Х-1942 г.

Штадtkомиссар

Оголошення окупаційної влади про засудження за саботаж

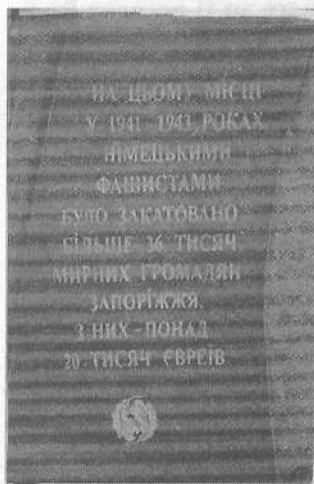

Одна з багатьох запоріжанок, вивезених на примусову працю, Ганна Копенко. Фашисти називали її «номер 59»

Концтабір у районі залізничної станції «Запоріжжя-1». Фоторепродукція картини В. Решетнікова

Але добровольців не вистачало, тому встановлений план добору виконували за рахунок примусової відправки на чужину. Крім робітників, які мали необхідні для роботи на місцях професії, неблагонадійних у політичному й кримінальному відношенні, місцевих німців, євреїв і вихідців з Азії, усі інші (чоловіки віком 18–50 років, жінки – 18–40 років) могли в будь-який момент поповнити транспорти «живого» вантажу. Перший такий транспорт із Запоріжжя відправили 24 березня 1942 р. За час окупації з області вивезли на роботу до Німеччини 157 416 осіб. Листи від них до рідних свідчили про різні умови, у які вони потрапляли. Були випадки відносно нормальних умов життя та праці, але чимало наших земляків стали по суті рабами на німецьких заводах або в господарствах землевласників.

Фрагмент пам'ятника поблизу дослідної станції

Роки окупації позначені певними поступками німців у національно-культурному і мовному питаннях. Українська мова стала офіційною для місцевої допоміжної адміністрації. Знання української мови вимагалось від німецьких посадових осіб. Навчання в школі – а в Запоріжжі в 1942 р. працювало 15 середніх шкіл (9175 учнів) – здійснювалося українською мовою.

У Запоріжжі, окрім того, у 1941–1942 рр. функціонували технічний і комерційний технікуми, музична, фельдшерсько-акушерська, реміснична та інші школи профтехосвіти. Усі діти віком від 6 до 14 років повинні були навчатися.

Працювали дитячі садки для дітей віком від 4 до 6 років. До них приймали дітей із сімей працюючих, репресованих радянською владою, а також напівсирит.

У містах області діяли бібліотеки, кінотеатри, клуби. У Запоріжжі працював український драматичний театр, у Мелітополі – народний театр ім. Т. Шевченка. Відродилася діяльність православної церкви.

Оскільки гітлерівці не приховували далекосяжних планів німецької колонізації України, перераховані вище кроки окупаційної влади були продиктовані суто тактичними міркуваннями.

Як уже зазначалося вище, найменший непослух владі, не кажучи вже про боротьбу з нею, часто карався стратою «саботажників». Такі розправи були масовими. Поза законом стояли наші земляки – євреї за національність. Голокост прийшов і на нашу землю. Знищенню серед них підлягали не лише дорослі, але й

діти. Великими були втрати в таборах для військовополонених, що існували в краї. Тисячі запоріжців загинули під кулями фашистів на землях колишнього радгоспу імені Сталіна (нині територія Запорізької дослідної станції), у протитанкових ровах біля Мелітополя, у Мерликовій балці на Бердянщині, в інших місцях. За час окупації області з 5 вересня 1941 по 8 лютого 1944 років розстріляно і повішено 66 795 цивільних громадян, 15 915 військовополонених. За кожною цифрою – трагедія батьків і дітей, братів і сестер, що пережили тяжку втрату рідних і близьких. Пам'ять про загиблих задокументовано в «Книзі скорботи України», том якої по нашій області вийшов друком у 2000 році. Та не кожна сім'я, яка зазнала втрат, знайде в цій книзі згадку про загиблих рідних. Розшукано і задокументовано 13 939 прізвищ жертв окупаційного режиму, з них 2 211 дітей. Слід багатьох залишився втраченим назавжди.

Терор мав протилежні від очікуваних окупантами наслідки. Він посилив спротив гітлерівцям. У нашому краї, як і в Україні в цілому, розгорнувся рух Опору.

запам'ятайте ці дати

серпень–жовтень 1941 р. – оборонні бої на території
Запорізької області
18 серпня – 4 жовтня 1941 р. – оборона Запоріжжя

Дайте відповіді на запитання

1. Що в перші дні та місяці радянсько-німецької війни робилося в області для організації її оборони?
2. Чим ви поясните той факт, що початок війни не зупинив, а лише посилив репресії в краї?
3. Прочитайте рекомендовану до теми літературу, у якій розповідається про оборонні бої в області, зокрема під Запоріжжям. У літературі ви знайдете різні оцінки подій кінця літа – початку осені 1941 р. Які з них здаються вам більш обґрунтованими? Чому?
4. Охарактеризуйте дії окупаційної влади. Чому, на вашу думку, багато запоріжців не сприймали режим, який встановили гітлерівці?
5. Якщо серед ваших рідних, близьких чи знайомих є ті, хто був учасником чи свідком оборонних боїв 1941 р., евакуації підприємств, колгоспів або знаходився на окупованій території, запишіть їхню розповідь. Зробіть на уроці повідомлення на цю тему.

ДОКУМЕНТИ

1. Зі звіту Приморського РК КП(б)У обкому КП(б)У про хід мобілізації і політмасової роботи в районі за червень 1941 р.

Мобілізація пройшла на високому політичному рівні, наряди повністю виконані, випадків неявки по мобілізації не було. Подано 42 заяви в райвійськкомат з проханням прийняття їх добровольцями в ряди РСЧА...

Зросла пильність трудящих. У всіх колгоспах, радгоспах, МТС і установах встановлена охорона. Колгоспники села Обіточне затримали двох невідомих осіб, у селі Борисівка партизани затримали 4 осіб, з яких 2-х вже засудили як таких, що ведуть паразитичний спосіб життя.

Крім охорони, організовано по району 31 групу сприяння боротьбі з парашутними десантами, у них знаходиться 750 осіб. Ці групи чергують по селу, в полі, а також не березі Азовського моря.

Організовано винищувальний батальйон кількістю 200 осіб, вони здійснюють охорону по райцентру. Усі, хто складають батальйон, перебувають в гуртожитку. Виділено комполітсклад, який щоденно проводить заняття й навчає військовій справі.

Зросло трудове піднесення, особливо в колгоспах. Усі працездатні почали щоденно виходити на роботу. Підлітки й старики також здобули роботу, ставляться до неї сумлінно.

Очерк истории Запорожья (Александровска до 1921 года) . – Запорожье, 1992. – С. 75.

Пояснить:

1. У чому полягали завдання з охорони краю, які покладалися на його мешканців?
2. Як ви прокоментуєте те, що у звіті подається як подія, варта бути відзначеною, щоденний вихід працездатних на роботу?

2. З бойового донесення штабу Південного фронту Верховному Головнокомандуючому про передчасне підірвання Дніпровської ГЕС. 19 серпня 1941 р.

У результаті боїв ворогу вдалося... 18 серпня прорватися до ріки Дніпро в напрямку о. Хортиці... Частина 274 с.д... незважаючи на великі втрати, успішно відбили атаку противника.

О 18.00 18 серпня один із залізничних мостів, що був наперед замінований, розташований на схід від о. Хортиці, внаслідок прямого влучення снаряда вибухнув від детонації. Через деякий час було здійснено висадження перемички й Дніпрогесу. Частина бійців 274-ї с.д. до 400-500 осіб залишилися на о. Хортиці, де продовжують бій до цього часу.

Як встановлено слідством, висадження греблі і Дніпровської ГЕС здійснено без дозволу, самочинно підполковником Петровським і представником Генштабу начальником окремого науково-дослідного воєнно-інженерного інституту (м. Москва) військовим інженером 1-го рангу Єловим...

Петровський і Єлов заарештовані, ведеться слідство. Передчасне висадження мосту і греблі ускладнило обстановку бою, викликало непотрібні жертви, полегшило ворогові умови форсування р. Дніпра...

Начальник штабу Південного фронту
генерал-майор Романов
Члени військової Ради Південного фронту
армійські комісари 1-го рангу Запорожець і Корнієць.

Шевченко В. Взрыв плотины был преждевременным // Запорозька Січ. – 1995. – 19 серпня.

Пояснить:

1. Чим, на ваш погляд, пояснюється передчасне висадження в повітря греблі Дніпрогесу? Недалістю конкретних осіб? Загальною атмосферою, що склалася на той час? Якщо останнє, то що саме мається на увазі?
2. Які наслідки мало підірвання Дніпрогесу?
3. Знайдіть в «Історії міст і сіл: Запорізька область» і в «Нарисах історії Запорізької обласної партійної організації» розповідь про цю подію та її наслідки. Прокоментуйте її.

ДОКУМЕНТИ**3. Біографічна довідка про А.К. Смирнова**

Народився в 1895 р. в Петербурзі. Закінчив Володимирське військове училище. Брав участь у Першій світовій війні. З 1918 р. – у Червоній армії. У роки громадянської війни командував батальйоном, полком і бригадою. У 1940 р. дістав звання генерал-лейтенанта. Від початку радянсько-німецької війни керував 18-ю армією Південного фронту. Очолюючи групу прориву кільця оточення, загинув у нерівному бою. Нагороджений чотирма орденами і медаллю.

Поясніть:

1. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про останній бій генерала А. Смирнова і його бійців.
2. Прочитайте роман О. Гончара «Людина і зброя».

ДОКУМЕНТИ**4. Із звіту ОУН про становище на півдні України у вересні 1942 р.**

Життя населення Запорізької області позначається скрізь нестерпними відносинами, що їх створив німецький режим. Із-за браку тяглової сили німці гонять в поле з лопатами – сапами, змушують працювати від сходу до заходу сонця. Побивають. Не дозволяють навіть на короткий відпочинок. А за їхню працю платять тільки грішми, за які нічого не можна купити. Збіжжя (ячмінь) 10 кг може дістати тільки той, хто виробив 25 трудоднів упродовж цілого місяця...

В більших містах (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ) – населення голодує. Люди кидаються в пошукуванні за хлібом, поширюються крадіжки. І так, наприклад, в Запоріжжі 10 і 11 серпня у. р. – покарано смертною карою (повішено) 8 робітників і робітниць за крадіж, а 25 серпня 2 особи в Бердянську.

Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1944–1955. К., 2005. – С. 83–84.

ДОКУМЕНТИ**5. Про невідвідування школи без поважної причини. Постанова Мелітопольської міської управи. 2 грудня 1942 р.**

1. Якщо батьки відмовляються послати дітей до школи, то вони підлягають штрафу 25 крб.
2. У разі повторного невиконання наказу – примусова робота терміном до 5 днів.

Державний архів Запорізької області. – Фонд Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.

ДОКУМЕНТИ**6. Зі спогадів про німецького коменданта Куна в Новомиколаївському районі**

...Якось заїхав Кун на колгоспний виноградник (у селі Різдянка. – Авт.). Сторожем там був дід Максим...

- Як, діду, чи крадуть виноград? Он він який смачний!
- Крадуть потрошку, – відповів дід і почервонів.
- Завтра вже красти не будуть! – упевнено відповів Кун та й поїхав.

А на другий день до виноградника під'їхала підвода. На ній – дві шибениці. Дядьки викопали ями з двох боків виноградника, встановили шибениці, а коло дороги на стовпі повісили щити з написом: «Хто буде красти виноград, буде повішений на цих шибеницях. Комендант». Десятою дорогою обходили люди виноградник. Діду Максиму було моторошно сторожувати його. Навіть коли було звільнене від фашистів наше село і шибениці повалили, люди ще довго обходили це місце. А потім поступово звикли.

Десять років шибениці стояли на місці. Десять років я заходив до голови колгоспу. Коли заходив у кабінет і дід Максим. Він зовсім не змінився за ці роки, привітався і до голови:

– Прийшов вам сказати, що виноград уже покрали увесь, тепер почали красти кілки, до яких прив'язувалися куці. Треба послати людей, щоб зібрали ці кілки, а то розкрадуть!»

І я чомусь знову пригадав коменданта Куна...

Попков М. Окупація. Комендант Кун // Запорізька правда. – 1998. – 7 жовтня.

Поясніть:

На основі документів 4–6 і оголошення (с. 17) охарактеризуйте умови життя запоріжців у роки окупації, покажіть методи, до яких вдавалися гітлерівці для підтримки «нового порядку». Використайте їх при підготовці повідомлення про окупаційний режим.

Література до теми

1. Время выбрало нас. Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны. – Запорожье, 2005.
2. Память жива. Правда о Великой Отечественной войне глазами участников обороны и освобождения Запорожья. – Запорожье, 2003.
3. Галактионова Л.А. Зарницы над Хортицей; Лукаш И.М. 1. Комбат. 2. Легенда села Верцины // У стен Запорожья. Воспоминания, очерки. – Днепропетровск, 1978.
4. Румме А.В. Скажите людям правду // Социологические исследования. – 1990. – №9.
5. Остен В. Хортица, 41 год... // Хортица. Альманах. – Днепропетровськ, 1990.
6. Книга скорботи України. Запорізька область – К., 2000.
7. Книга пам'яті України. – Т. 14: Запорізька область. – Запоріжжя, 2003.
8. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – К., 1970.

УРОК **Рух Опору на Запоріжжі** (1941–1943)

3

Згадайте:

1. Якими були основні риси політики окупаційної влади?
2. Що в цій політиці виступало каталізатором спротиву гітлерівцям, що, навпаки, могло пом'якшувати протестанські настрої?

1. Радянський рух Опору

На масштабах руху Опору в Запорізькій області позначились її природні умови. За винятком невеликих територій дніпровських плавней, які не могли бути притулком для більш-менш великого загону, умов для партизанської діяльності тут не було.

Винищувальні батальйони і партизанські загони, що в перші місяці війни у взаємодії з радянськими військами діяли у прифронтовій смузі або на лінії фронту, відійшли разом з армією. Ті з їхніх бійців, які залишилися, загинули через відсутність досвіду боротьби в степових районах.

Не зуміло розгорнути на Запоріжжі боротьбу й партійне підпілля. Протягом червня 1941 р. були сформовані підпільний обком, Запорізький і Мелітопольський підпільні міськкоми й 11 підпільних райкомів партії. Для підпільної роботи в області готували 310 комуністів. Але майже всі виділені для підпілля люди відступили разом із Червоною армією. Решту гітлерівців виявили і знищили.

У липні 1942 р. Запорізький обком КП(б)У, який знаходився у Ворошиловграді, сформував новий підпільний обком на чолі з трьома секретарями та 5 підпільних райкомів. З кожним секретарем обкому і райкому були передбачені зв'язкові, радисти, а із секретарями обкому й організатори партизанських груп. Однак і ця спроба організувати боротьбу завершилася невдачею. Очолована одним із керівників підпілля група після десантування з літака потрапила у засідку. Не витримавши тортур, керівник групи не лише розкрив ворогу мережу підпілля в Запоріжжі й області, назвав явки й паролі, виказав закинутих у тил ворога радянських організаторів, але й погодився стати агентом німецької розвідки.

У запорізьких степах ефективною могла бути діяльність невеликих диверсійно-розвідувальних груп. Але й вони до 1943 р. не змогли «прижитися». В одну з травневих ночей 1942 р. літаком із Москви у район південніше від Запоріжжя (поблизу сіл Кушугум, Григорівка, Цар-Кут) була висаджена на парашутах група з 12 бійців НКВС. Вона зникла безслідно. Те ж трапилося з п'ятьма іншими десантниками, яких у червні відправили на пошуки зниклих.

Уже після війни з'ясувалося, що одночасно декілька місцевих жителів, помітивши у плавнях озброєних людей, негайно інформували поліцію. В обох випадках десантників швидко оточували. Більшість із них загинула на полі бою, декілька потрапили в полон і, очевидно, теж не залишилися живими.

У квітні 1943 р. штабом партизанського руху Південно-Західного фронту на територію Оріхівського району була закинута диверсійно-розвідувальна група із 6 осіб. Вона повинна була вести розвідку й організувати диверсії на залізничній колії між Оріховом і Пологами. Після висадки поблизу с. Новоданилівки група в пошуках вантажних парашутів ще три дні залишалася в районі приземлення. Затримка й визначила долю розвідників. По селу поповзли чулки, що неподалік висадився червоноармійський десант. Поліція повідомила про це в Запоріжжя. Звіди прибув загін польової жандармерії у складі близько 100 осіб. Десантники захищалися 14 годин, але підсумок бою при такому співвідношенні сил був очевидним — їх було знищено.

І лише четверта диверсійно-розвідувальна група змогла виконати поставлене перед нею завдання. Вона у складі 6 осіб була наприкінці червня 1943 р. закинута

у плавні між селами Скельки та Маячка Василівського району штабом партизанського руху при Південно-Західному фронті. На той час розвиток подій у війні докорінно змінився. Червона армія наближалася до кордонів Запорізької області. За таких умов у поліції вже не знаходилося добровільних помічників.

Протягом короткого часу група встановила зв'язок із патріотами навколишніх сіл Скельки, Шевченкове, Балки, Першотравневе та станції Попово. До серпня вони злилися і створили партизанський загін. Командиром його став начальник штабу диверсійно-розвідувальної групи О. Яценко. Загін швидко збільшувався, до нього вливалися місцеві жителі та радянські військово-службовці, що втекли з полону. Невдовзі число партизан збільшилося до 40 осіб. У селах були залишені підпільні групи й окремі підпільники.

Поєднання підпільних і партизанських методів боротьби дало плідні результати. Підпільники, зокрема, дістали карту оборонних ліній та укріплень, які німці будували на правому березі Дніпра. За даними загону радянська авіація неодноразово бомбардувала оборонні споруди, переправу через Дніпро, залізничну лінію, що була підведена до неї.

Партизани й самостійно виводили з ладу військові об'єкти, провели декілька диверсій на залізничній лінії Плавні – Пришиб, підпалили паром на переправі біля села Тарасівка тощо.

У містах і селах області в різний період окупації самостійно, без допомоги з-за лінії фронту, виникали підпільні та партизанські групи, більшості з яких не вдалося відзначитися чимось суттєвим. Їхнє значення скоріше не у втратах, які вони завдали гітлерівцям, а в самому факті існування. Своєю діяльністю вони засвідчили несприйняття запоріжцями окупаційної влади, готовність частини з них до самопожертви в ім'я перемоги над фашистами.

Декілька підпільних груп діяло в Запоріжжі. У квітні 1942 р. виникла група під керівництвом колишнього працівника відділу постачання «Запоріжсталі» Миколи Гончара. До групи входило близько 40 осіб, у більшості запоріжсталевців. Вони збирали зброю та боеприпаси, які планували використати для повстання при підході Червоної армії. Поширювали антинімецькі листівки і зведення Радінформбюро, постачали довідки і паспорти для втікачів з таборів військовополонених. У червні 1943 р. німці виявили групу й у вересні, за місяць до визволення міста, більшість підпільників була розстріляна.

У грудні 1942 р. утворили об'єднану організацію «Ревком» декілька невеликих груп, що існували на заводах і в робітничих селищах Запоріжжя. Керував організацією колишній працівник ЦК ЛКСМУ Лев Ачкасов.

У вересні 1941 р. він вийшов з оточення під Києвом і з літа 1942 р. працював у Запоріжжі на паровозоремонтному заводі. На початку 1943 р. «Ревком» мав у своєму складі понад 70 осіб. Як і група Гончара, «ревкомівці» збирали зброю і боеприпаси, організовували втечі з таборів

Л. Ачкасов

СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ

Тужак

ЖУРНАЛ-ЛИСТІВКА

№2

Молодіди-німці їдять добулу
палити всі!

-хати млин солому
А щоб набити свої
злотки

Харчуть курей, свиней
...і сковородки

Журнал-листівка, випущена в с.Юрківці
Оріхівського району, вересень 1943 р.

військовополонених, проводили антифашистську агітацію. Учасники організації здійснювали також окремі диверсійні акти на паровозоремонтному заводі та на транспорті (ламали верстати, засипали пісок у букси паровозів тощо). Однак уже в березні 1943 р. німецькі каральні органи розкрили групу, заарештували близько 50 підпільників і майже всіх їх знищили.

У 1942 р. сформувалися ще дві групи: за участю працівників Дніпровського алюмінієвого заводу, мешканців прилеглих до нього робітничих селищ і залізничників станції Запоріжжя-2. У вересні 1943 р. ці групи об'єдналися в партизанський загін №117 ім. Чапаєва. Підпільники чинили диверсії на алюмінієвому заводі та залізниці, допомагали військовополоненим тікати з концтаборів: давали втікачам притулок, їжу, одяг, забезпечували документами. Більшість членів цього загону гітлерівцями не були виявлені.

У Запоріжжі діяло й ще декілька дрібних підпільних груп, члени яких виводили з ладу обладнання на підприємствах і транспорті.

Під Запоріжжям, у селі Балабіно, у жовтні 1942 р. виникла молодіжна група «За Радянську Україну». Її склали 6 старшокласників місцевої школи. Очолила групу 16-річна Майя Самсика. Школярі поширювали рукописні листівки, а в листопаді 1942 р. відгвинтили гайки з рейок на залізничному перегоні Кушугум — Запоріжжя-І. Під укіс пішов ешелон із зерном. То була перша в період окупації аварія поїзда на території Запорізької області.

Водночас зазначимо, що ця диверсія, під час якої загинуло двоє німців і троє українців, дорого коштувала місцевим мешканцям. Німці відплатили тим, що розстріляли в Балабіно 70 селян. У 1943 р. молоді патріоти ще двічі організовували на залізниці подібні акції. Диверсії на залізниці Царекостянтинівка — Федорівка здійснювала також група з Великого Токмака. У березні 1943 р. більшість бійців загону загинула.

Як вище зазначалося, відносно сприятливі умови для розгортання партизанської боротьби були в області в межах придніпровських плавнів. Про партизанську групу, що діяла в плавнях у Василівському районі, уже йшла мова. Поряд у Кам'янсько-Дніпровському районі з березня 1942 р. діяв партизанський загін у складі 37 бійців. У с. Новоолексіївці цього району у 1942 р. чотири місяці існувала молодіжна «Добровільна організація патріотів» із 40 осіб. Її члени поширювали листівки, перешкоджали вивезенню до Німеччини молоді, здійснювали диверсії на комунікаціях ворога. Внаслідок недостатньої конспірації група була розкрита, 10 її учасників схопили німці і стратили.

Невеликі групи радянських підпільників діяли у Мелітополі. Майже всі їхні учасники загинули в 1942 р.

Радянське підпілля в Мелітополі відновилося у 1943 р., коли в околицях міста та прилеглих районах з'явилися невеликі партизанські загони. У червні 1943 р. вони утворили «Мелітопольський об'єднаний підпільний комітет партизан-більшовиків». Комітет координував акції партизан проти окупантів до приходу Червоної армії.

Завдання мелітопольських підпільників виконувала й група з п'яти патріотів, що в 1942–1943 рр. діяла у Приазовському та сусідніх із ним селах. В активі групи — агітаційна робота: розмноження і поширення листівок, інформування земляків про бойові дії Червоної армії.

Аналогічно діяли підпільники в Ногайську. 18 членів місцевої групи не дожили до дня визволення. Загинули в травні 1943 р. й

М. Самсика, фото 1965 р.

13 антифашистів у Чернігівці, які, готуючись до повстання проти окупантів, збирали та переховували зброю.

Невеликий партизанський загін, що був організаційно пов'язаний з мелітопольцями, діяв у Якимівському районі. Окрім того, навесні 1942 р. група молодих патріотів заснувала в Якимівці підпільну організацію, що здійснювала антигітлерівську агітацію, закликала однолітків ухилитися від мобілізації на роботу в Німеччину. Поліція вислідила підпільників. Частина з них загинула в мелітопольській в'язниці, решта — у концтаборах.

Мужність і відвага запорізьких радянських патріотів після війни була відзначена державними нагородами. Понад 800 партизан і підпільників області отримали ордени і медалі.

2. Національна гілка руху Опору

На відміну від учасників радянського антифашистського руху представники іншої гілки Опору боролися не лише проти гітлерівців, але й мали на меті створення незалежної Української Держави. Діяльність їхню спрямовувала Організація українських націоналістів (ОУН). У перші місяці війни створені ОУН мобільні похідні групи діяли в багатьох областях України.

До Запорізької області у вересні 1941 р. прибули члени похідної групи «Південь». Запоріжжя вони дісталися 8 жовтня. Німці виявили 15 із них. У секретному повідомленні начальнику безпеки й СД у Берлін під підзаголовком «Бандерівський рух на Запоріжжі» зазначалося: «Ці особи намагаються обійняти ключові посади в адміністрації (муніципалітет, допоміжна поліція і т. д.)».

Більшість членів запорізької групи разом з її керівником Іваном Климом була німцями заарештована й вислана за межі області з попередженням: у разі повернення будуть розстріляні. Однак попри цю невдачу вже у жовтні 1941 р. все ж таки почав діяти обласний провід ОУН, який очолив учитель Василь Ясенко. До обласного проводу входило ще 4 особи. Серед них виділявся студент педагогічного інституту Богдан Мовчан, організатор самостійницького підпілля в Запоріжжі. Арештований невдовзі німецькою службою СД, він безслідно зник у мороці воєнного лихоліття, очевидно, був знищений.

У жорстокому протистоянні з німецькою владою, зазнаючи болісних втрат, ОУН на Запорізькій землі все ж таки тактично переграла окупаційну адміністрацію, коли зробила наголос на використанні можливостей роботи в легальних органах самоврядування. Ні на день не припинялася діяльність з організації суспільно-політичного життя української громадськості, поширювалися листівки, газети, йшла усна агітація за українську державність.

Робота ОУН активізувалася ще більше після повернення у червні 1942 р. в Запорізьку область Івана Кліма, який протягом лютого—травня того року розбудував підпільну мережу в сусідньому Донбасі. І. Клим обійшов пішки й об'їздив на велосипеді всю область, закладав осередки, організовував підпільні лінії та явки, поширював патріотичну літературу, залучав до боротьби молодь.

В області була низка законспірованих квартир і будинків, де перебували озброєні підпільники, що виконували роль зв'язкових між групами патріотів, поширювали в районах нелегальні видання. Спираючись на допомогу «фольксдойчів» (місцевих мешканців, німців за національністю), гітлерівці докладали зусиль для того, щоб виявити підпільників, і при спробі нейтралізувати їх незмінно натрапляли на збройний опір. Бої між німцями і «фольксдойчами», з одного боку, і підпільниками — з другого, мали місце в Гуляйпольському, Новокерменчицькому й Андріївському районах. Власне, через ці, а також Червоноармійський, Орхівський райони йшла перша зв'язкова лінія ОУН із Запоріжжя до Донбасу. Оскільки окупанти звернули на неї увагу і почали викривати підпільні явки на її шляху, то було організовано ще одну лінію із Запоріжжя на Маріуполь через Василівський, Великотокмацький і Андріївський райони. Німці за всяку ціну намагалися пере-

рвати зв'язок Запоріжжя з Донбасом — і протистояння продовжувалося. Одним із зв'язкових між Донбасом, Запоріжжям і Миколаєвом був брат І. Кліма Федір. Натрапивши на німецьку засідку, він загинув під Миколаєвом. Серйозне серцево-судинне захворювання зупинило і роботу Івана. Провідником ОУН на Півдні України Ю. Лемешем він був відкликаний з Придніпров'я. У січні 1944 р. гестапо заарештувало І. Кліма в Дрогобичі. У березні того ж року його розстріляли.

Втрати були відчутними. Лише у Мелітопольському районі гітлерівці знищили декілька десятків самостійників. Однак це не примусило підпілля згорнути діяльність. У черговому донесенні з України начальнику поліції безпеки і СД до Берліну, датованому вереснем 1942 р., знаходимо вже звичне визначення успіхів ОУН (див. документ 4).

Діяли Запорізький обласний провід ОУН, окружні проводи в Бердянську і Мелітополі, районні у Василівці, Оріхові, Токмаку, Чернігівці, Веселому, Приморську і Якимівці. Про чисельність учасників руху опосередковано свідчать арешти, здійснені серед них після відновлення на Запоріжжі радянської влади. Тоді удару карателів зазнали 30 осередків ОУН, було виявлено 187 їхніх членів, із яких НКДБ вдалося арештувати 53. Участь у боротьбі з фашистами не рятувала від таборів ГУЛАГу, а часто і від розстрілу. Так, розглянувши у серпні і вересні 1944 р. справи про діяльність організацій націоналістів у Великому Токмаку та Чернігівському районі, трибунали військ НКВС і Запорізького гарнізону шістьох їхніх членів засудили до розстрілу. Ще восьмеро отримали по 20 років каторжних таборів, шестеро — по 10.

Показово, що частина засуджених перш ніж потрапити до рук радянської каральної машини пройшла через німецькі катівні. Але радянських слідчих не цікавила антифашистська діяльність оунівців, яка спростовувала тезу про “українсько-німецьких буржуазних націоналістів — лютих ворогів українського народу”. І все ж у справах іноді вимушено фіксувалося — під час окупації “вороги народу” боролися проти гітлерівців.

Збереглися персональні справи про боротьбу на території області 88 членів ОУН. 11 із них брали участь у діяльності осередку самостійницького підпілля у селищі Павло-Кічкас обласного центру, решта — у районах області: Бердянському, Василівському, Мелітопольському, Михайлівському, Оріхівському, Пологському, Приазовському, Приморському, Токмацькому, Чернігівському.

Найефективніше ОУН діяла в Мелітополі, важливому стратегічному пункті, адміністративному центрі Генерального Комісаріату Криму і Таврії. Коли у жовтні 1941 р. німці вислали із Запоріжжя учасників похідної групи, четверо з них не залишили область, як того вимагали окупанти, а за дорученням шойно створеного обласного проводу виїхали до Мелітополя. Вони дістали завдання організувати самостійницьке підпілля на Мелітопольщині, а також у Михайлівському, Якимівському та Веселівському районах.

Прибулих зустрів однодумець Іларіон Курило-Кримчак, який до війни був науковим працівником місцевого краєзнавчого музею. Легальним прикриттям його патріотичної діяльності стала робота уповноваженим міської управи по кварталі Вознесенка. Він влаштував кожного з прибулих на роботу в міську управу й забезпечив документами на чужі прізвища.

У Мелітополі й селах району провели збори вчителів, які зголосилися на співпрацю й створили міський та окружний проводи. Усією організаційною роботою на Мелітопольщині керував член похідної групи Михайло Вінтонів. І. Курило-Кримчак влаштував

І. Курило-Кримчак загинув у боротьбі з двома тоталітаризмами

його формально перекладачем у лісництво. Ця посада дозволяла вільно їздити по селах, здійснювати агітаційно-роз'яснювальну роботу і створювати підпільну мережу. Учасник підпілля Микола Сливка, що під прізвищем Буревій був владштований директором Мелітопольського українського театру, залишив спогади, у яких відзначив: «За період із 1941 по 1943 рік чимало інтелігенції нами було залучено до ОУН і під керівництвом новоствореного Проводу ОУН вони проводили активну підпільну боротьбу як проти німецьких окупантів, так і проти московсько-комуністичної пропаганди й агентури НКВС. Нами також були зорганізовані спеціальні збройні групи, результати діяльності яких уже незабаром відчули на собі наші вороги і різного роду провокатори».

Дійсно, архівні документи підтверджують, що Мелітопольська група ОУН мала зброю й технічні засоби включно з радіоприймачем у помешканні Курила-Кримчака. У його будинку підпільники збиралися для нарад і прослуховування радіо. Ними поширювалась велика кількість виготовлених друкарським способом листівок і брошур. «Добросовісний» спостерігач за націоналістами в 1944 р. у звіті до обкому КП(б)У вказував, що зміст їх «було спрямовано проти німців і за самостійну Україну». Окрім того, 1942 року в Мелітопольському агроземельному училищі Юрієм Курилом, сином Іларіона, був організований осередок молодіжної ОУН під офіційною назвою «Козаки». Члени молодіжної групи підпільно видавали рукописний журнал «Український колос», розповсюджували антинімецькі листівки.

Підтримувався зв'язок з однодумцями з Полтави та Рівного. У лютому–березні 1943 р. в с. Костянтинівці у передмісті Мелітополя відбувалася нарада із зв'язковими, що прибули звідти, і представниками обласного проводу. У гестапо надійшла інформація про неї. Німці оточили будинок з підпільниками. Розпочався бій, у якому загинули син і дружина господаря явки агронома Петра Шевченка, а також М. Вінтонів і два члени обласного проводу. Гітлерівці втратили вбитими одного гестапівця. Але головне, що більшість гостей прорвалися через оточення. Важко пораненого власника будинку помістили до лікарні, звідки він згодом за допомогою І. Курила-Кримчака зник.

Курило-Кримчак, ризикуючи бути викритим, рятував й інших підпільників. У березні 1943 р. до мелітопольської в'язниці німці кинули члена Запорізького осередку ОУН Пилипа Мороза. У нього виявили листівки націоналістичного змісту і машинку, на якій вони друкувалися. За нормами окупаційного судочинства це могло коштувати йому життя. Проте за допомогою Курила-Кримчака підпільник із в'язниці втік і продовжив боротьбу.

Трагічно склалася доля І. Курила-Кримчака та його родини. Іларіона за присудом радянського військового трибуналу розстріляли. Дружина Марія «zasлужила» 10 років каторги, а вісімнадцятирічний син Юрій – 20. Останній після відбуття покарання мешкав у Запоріжжі, і в 1977 р. помер на 52 році життя.

Відомі прізвища 34 оунівських підпільників Мелітопольщини. Деякі з них загинули від рук гітлерівців, як от вчитель із с. Вознесенки Василь Зінченко. Його гестапо заарештувало в 1942 р. і розстріляло за приналежність до ОУН. Але більшість була репресована вже після вигнання німців.

Оцінкою ж діяльності ОУН у цьому районі Запорізької області може служити визнання, яке містила довідка Мелітопольського комітету КП(б)У першої після вигнання німців міської партконференції. У ній зазначалося, що націоналісти «мали

В. Кук

широку розгалужену мережу найрізноманітнішої агентури; і населення міста буквально було облуплено цією агентурною сіткою», не було такої сім'ї, на яку б вони не впиливали.

Повертаючись до діяльності ОУН у цілому в Запорізькій області, вкажемо, що, надаючи великої ваги розгортанню роботи у Придніпров'ї, Провід Організації спрямував сюди відомих авторитетних діячів, що теж сприяло боротьбі з окупантами. Так з червня 1942 р. підпілля в краї скеровував Василь Кук. Коли на початку 1943 р. він очолив підпілну мережу майже всієї України, Провідником ОУН у Запорізькій, Кримській та Луганській областях стала відома діячка націоналістичного руху Катерина Мешко.

запам'ятайте ці дати

- березень 1942 р. – розгортання партизанської боротьби в придніпровських плавнях Кам'янсько-Дніпровського району
- квітень 1942 – червень 1943 рр. – діяльність групи М. Гончара (м. Запоріжжя)
- жовтень 1942 р. – започаткована молодіжна група «За Радянську Україну» в Запорізькому районі
- грудень 1942 р. – березень 1949 р. – діяльність організації «Ревком» (м. Запоріжжя)
- вересень 1941 р. – прихід на Запоріжжя Похідної групи «Південь». Розгортання антикомуністичного руху Опору
- жовтень 1941 – жовтень 1943 р. – діяльність Мелітопольського осередку ОУН

Дайте відповіді на запитання

1. Чим пояснювались невдачі на Запоріжжі партійного підпілля і диверсійно-розвідувальних груп?
2. Що ви знаєте про діяльність в області радянських підпільних груп і партизанських загонів?
3. Які завдання ставили перед собою учасники антикомуністичного руху Опору?
4. Що вам відомо про діяльність на Запоріжжі підпілля ОУН?

ДОКУМЕНТИ

1. З постанови Запорізького обкому КП(б)У від 13 червня 1946 р. про загибель групи Хрусталькова О.В.

Бюро обкому КП(б)У відзначає, що вночі проти 17 квітня 1943 р. штабом партизанського руху Південно-Західного фронту з метою розвідки військ противника й проведення диверсійної роботи в тилу німців на територію Оріхівського району Запорізької області була закинута під командуванням Хрусталькова О.В. диверсійно-розвідувальна група у складі 6 осіб – спецгрупа №6.

Перевіркою встановлено, що група Хрусталькова, висадившись на південний схід від м. Оріхова поблизу села Новоданилівки, розшукуючи парашути з речами, протягом трьох днів залишалася в районі приземлення. 20 квітня німецькою поліцією були виявлені і знищені три особи зі складу групи, при цьому двоє з них, з огляду на безвихідність становища, застрелились. Ще двоє вбиті в Гуриній балці під час бою, який вони вели протягом 14 годин із загonom польової жандармерії чисельністю близько 100 осіб.

Зам. командира спецгрупи № 6 Василина Михайло Григорович до розгрому групи пішов до м. Оріхова, де намагався влаштуватися на проживання, але невдовзі був арештований, і подальша його доля невідома.

Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - С. 104-105.

Пояснить:

1. Чим викликана швидка загибель диверсійно-розвідувальної групи №6?
2. Чому не змогли виконати бойові завдання групи НКВС, що десантувались на Запоріжжі в 1942 р.? Прочитайте додатково рекомендовані у списку літератури статті Кобця і Матвеева.

2. З постанови бюро Запорізького обкому КП(б)У від 4 липня 1946 р. про діяльність підпільної групи Гончара М.Г.

Вважати встановленим існування під час німецької окупації з квітня 1942 р. по липень 1943 р. на території Орджонікідзевського району міста Запоріжжя підпільної групи під керівництвом Гончара М.Г., метою якої було попередження зруйнування заводу «Запоріжсталь» і здійснення бойових дій проти німців при підході Червоної армії.

Практична діяльність групи виявилась у придбанні і зберіганні зброї, здійсненні антинімецької агітації серед населення, наданні допомоги у звільненні з концтаборів радянських військовополонених, а також виготовленні й розкиданні на дорогах з метою виведення з ладу автотранспорту металевих «жучків».

Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - С. 107.

Пояснить:

1. Чому, на ваш погляд, група не використовувала зібрані нею зброю і боеприпаси для боротьби з німцями негайно?
2. Що було спільним у діяльності всіх підпільних груп на Запоріжжі?
3. Прочитайте додаткову літературу і зробіть повідомлення про радянський підпільний і партизанський рух у вашому районі, місті, селі.

3. Наказ про страту членів ОУН Бандери. 25 листопада 1941 р. Айнзацкоманда Ц/5 Поліції Безпеки і СД

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Усі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5. Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

Косиш Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 544-545.

1. Чим пояснюється секретність наказу?
2. Чому передбачалося знущання членів ОУН не як політичних противників, а як грабіжників?

ДОКУМЕНТИ

**4. Уривок із донесень з окупованих районів Сходу №22.
Берлін. 25 вересня 1942 р.**

Установлено, що зміцнилася діяльність організації Бандери в Запоріжжі. У районі Софіївки вдалося арештувати робітника, який поширював нелегальні матеріали, а також комерсанта з Кривого Рога, заплідженого у вербуванні прихильників Бандери серед української інтелігенції.

Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 580.

*Що було спільним у діяльності двох гілок антифашистського руху Опору?
Чим вони суттєво розрізнялися?*

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов. – Запорожье, 1959.
2. Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Зб. документів і матеріалів. – Запоріжжя, 2005.
3. Кривчик П. Т. Запорожское подполье // Герои подполья. – М., 1968.
4. Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941–1944. – К., 1983.
5. Мороко В. М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. II. – Дніпропетровськ, 1997.
6. Маркович В. О. Підпілля ОУН у Запорізькій області. – Запоріжжя, 2001.
7. Щур Ю. І. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941–1943 рр.) // Музейний вісник (Запорізький краєзнавчий музей). – 2005. – № 5.

УРОК 4

Запорізький край в останні роки війни

4

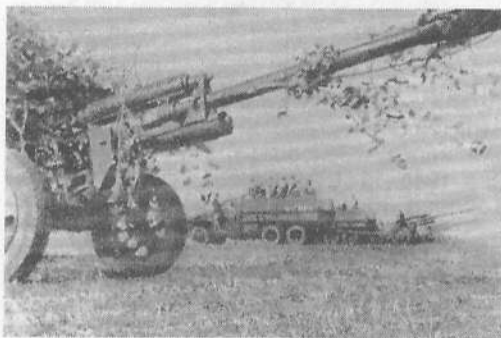

Згадайте:

1. У чому полягав драматизм оборонних боїв у краї в 1941 р.?
2. Спираючись на матеріал підручника із Всесвітньої історії, проаналізуйте хід радянсько-німецької війни у кінці 1941 – першій половині 1943 рр. Які епізоди у цій війні були переломними?

1. Визволення Запорізького краю

Два роки Запорізький край був окупований. Цього часу його подальша доля вирішувалась за сотні кілометрів на схід. Сталінградська, а далі Курська битви докорінно змінили хід війни. Червона армія перейшла в наступ. На вересень 1943 р. фронт наблизився до Запорізької області. Основні сили німецьких армій групи «Південь» з району Донбасу виводились через область за Дніпро, а на південній ділянці – за річку Молочна. Перші населенні пункти області, які межували з Донбасом, радянські війська визволили 14 вересня. 20 вересня вони вступили до Комишувахи, що в Оріхівському районі. 22-го взяли Красноармійськ (нині м. Вільнянськ) і вийшли у такий спосіб на підступи до Запоріжжя. Але далі наступ призупинився. Червона армія підійшла до системи німецьких оборонних споруд, які дістали назву Східного валу.

На підступах до Запоріжжя, вересень 1943 р.

Він проходив по Дніпру через Запоріжжя, далі повертав на південь до Мелітополя і по річці Молочній доходив до Азовського моря. Крім того, виводячи війська за Дніпро, на лівому його березі німці прагнули утримати плацдарми. Важливу роль у системі цих плацдармів вони відводили Запоріжжю і тому на підступах до нього створили потужну глибоко-ешелоновану оборону. На запорізький плацдарм ворог терміново стягував з'єднання з різних ділянок фрон-

Населення зустрічає визволителів. Село Кірове Оріхівського району

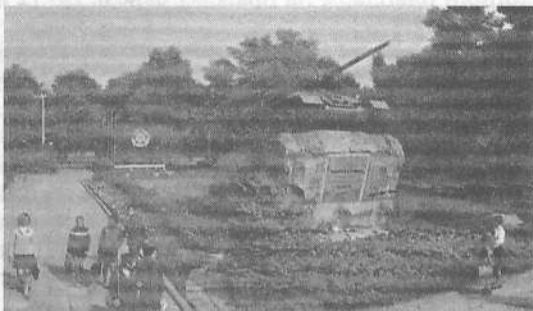
ту. Лише в першій лінії оборони німецьке командування зосередило три піхотні дивізії загальною чисельністю 25 тис. осіб. Далі за ними розміщувалися великі рухомі резерви, основу яких складав танковий корпус у складі двох танкових, однієї моторизованої та однієї кавалерійської дивізії СС.

Але наближалася осінь 1943 р., а не 1941 р. Червона армія тепер при потребі могла забезпечувати на будь-якій ділянці фронту багатократну перевагу сил. У боях за Запоріжжя брали участь війська трьох армій (12-ї, 3-ї і 8-ї гвардійських), 23-го танкового і 1-го гвардійського механізованого корпусів. Ці з'єднання входили до складу військ Південно-Західного фронту, якими командував генерал Р. Малиновський. Ударне угруповання фронту підтримувала 17-а повітряна армія генерала В. Судця.

Перша спроба прорвати німецьку оборону на запорізькому плацдармі була здійснена 1–2 жовтня 1943 р. Але тоді ворог зміг утримати позиції. Почалася підготовка до нового штурму. Наступальна операція на Запоріжжя відновилася 10 жовтня і вже не припинялася до самого визволення міста. Вирішальною була ніч проти 13 жовтня. Несподівано для німців радянські війська завдали удару силами 8-ї армії генерала В. Чуйкова, і в битві настав злам, якого Червона армія домоглася у запеклих боях ще з початку місяця.

Наступної ночі почався штурм уже безпосередньо самого міста, і німецьке командування знову було захоплене зненацька. Великі нічні бої досить часто велися в ході радянсько-німецької війни, але силами цілого фронту вперше. Після потужної артпідготовки на повній швидкості на ворожі позиції пішли танки з увімкненими фарами. На своїй броні вони несли десантників, які ринулись на осліпленого ворога. Світанок застав радянські війська на околицях міста. Подекуди танки і піхота увірвалися на міські вулиці і вели там бій.

Серед перших був танк лейтенанта Миколи Яценка, який у важкому бою захопив міст через річку Московку. Коли підбитий гітлерівцями танк загорівся, його екіпаж вів вогонь до останньої секунди життя. М. Яценку було присвоєно

Пам'ятник танкістам в обласному центрі

Бій на берегах Дніпра

звання Героя Радянського Союзу. У 1960 р. в Запоріжжі на майдані Радянському встановили пам'ятник героям-танкістам – танк Т-34 на високому гранітному постаменті. Одна з вулиць міста названа ім'ям Яценка.

Криваві бої за лівобережну частину міста закінчилися її повним визволенням на 13-ю годину 14 жовтня. Це була не рядова подія в перебігу війни. Німці втратили ключовий плацдарм, з якого збиралися контратакувати радянські війська на Лівобережжі. Не випадково, що за взяття міста 31 з'єднанню і частині було присвоєне найменування «Запорізьких», тисячі бійців одержали ордени і медалі.

Але після 14 жовтня Запоріжжя залишалось фронтовим містом. Ще 2,5 місяці дніпровські береги і Хортицькі кручі здригалися від залпів гармат і реву танків. 22 жовтня радянські десантники в районі між нинішньою площею Фестивальною і балкою з так званою «червоною водою» форсували Дніпро і зав'язали бої на о. Хортиці. Через добу в північній частині острова закріпився ще один десант. Уночі проти 26 жовтня три стрілецькі дивізії подолали Дніпро в районі греблі ГЕС і захопили плацдарм на правому березі. До 12 грудня на плацдармі йшли важкі бої.

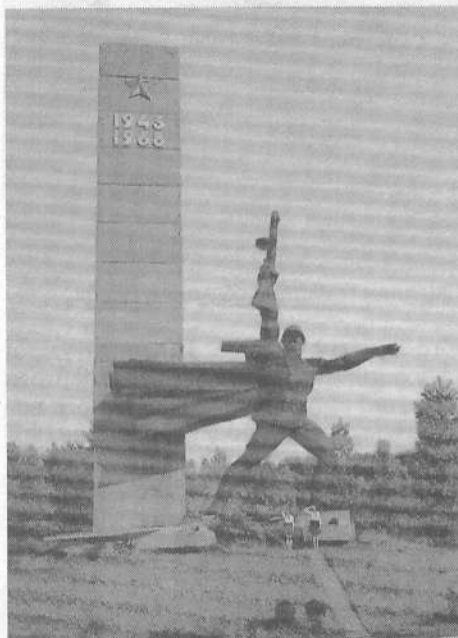
Тоді ж вдалося врятувати від повного знищення Дніпрогес. У греблю німці замурували сто авіабомб вагою по півтонни кожна. Армійські сапери під прицільним вогнем противника знайшли і знешкодили провід, який вів до вибухівки. Для увічнення пам'яті бійців, які загинули в боях за греблю, на могилі Невідомого солдата біля головного входу до гідроелектростанції споруджено пам'ятник.

Плацдарми на правому березі Дніпра і на о. Хортиці мали велике значення для остаточного визволення обласного центру. Але головна їхня роль полягала в іншому. Вони відтягнули на себе значні сили німців. Ворог послабив інші ділянки оборони правого берега. Радянське командування визначило місце головного удару. Ним став Розумовський плацдарм, що дістав назву від села на правому березі південніше від Запоріжжя.

25 листопада 1943 р. поблизу Розумовки закріпилися перші підрозділи Червоної армії. 60-а гвардійська дивізія й окремі полки ще двох стрілецьких дивізій протягом місяця стримували на плацдармі шалені атаки гітлерівців. В

окремі дні німці кидали в бій по декілька відбірних полків, кожний з яких підтримували 20–30 танків. Захисники плацдарму не відступили. 43 з них здобули за ратний подвиг звання Героя Радянського Союзу. Серед них посмертно і молодий запоріжець Костянтин Великий. У критичну хвилину він з гранатами в руках кинувся під траки ворожого танка. Успіх під Розумовкою був оплачений великою кров'ю. Гітлерівці свої втрати – 23 тис. осіб – не приховували. Радянська сторона про власні мовчала. Лише в наші дні встановлено, що ця цифра сягає за 100 тисяч і не є остаточною.

Плацдарми на північ і південь від Запоріжжя вистояли й почали розширюватися. На правий берег висаджувалися свіжі сили. Удари з плацдармів загрожували німцям оточенням, і вночі проти 30 грудня 1943 р. вони почали відхід від Дніпра. Новий, 1944-й, рік Запоріжжя зустрічало вже спокійно.

Пам'ятник на місці переправи на Розумовський плацдарм

Схема визволення міст і районних центрів Запорізької області із зазначенням дат і військових частин

Вперті бої за вигнання ворога тривали наприкінці 1943 р. й у південно-західних районах області. У другій половині вересня війська Південного фронту вийшли на рубіж р. Молочної. Німці зосередили тут до 20 дивізій, які дістали наказ за будь-яку ціну зупинити просування радянських військ до Дніпра і в Крим. 150-тисячне угруповання німців спиралося на оборонну лінію «Вотан», складову частину Східного валу. Протягом місяця середньодобові втрати червоноармійців, які штурмували лінію, складали 3,3 тис. осіб.

Центром оборони був Мелітополь, який гітлерівці розглядали як один із головних опорних пунктів на півдні України, «ключ до воріт Криму». Вранці 26 вересня Червона армія розпочала бойові операції з прориву ворожої оборони, але лише 1–2 жовтня вдалося подолати її на вузькій ділянці. Ворог шалено контратакував і чинив запеклий опір. Обидві сторони кидали в бій все нові й нові сили. Лише тоді, коли 12 жовтня радянське командування ввело в дію додатково стрілецький корпус, 4 стрілецькі дивізії, деякі інші дрібніші підрозділи, почала вимальовуватись перевага. Радянські війська вийшли до південної околиці міста. Розпочалися запеклі вуличні бої. Окремі квартали і навіть будинки неодноразово переходили з рук до рук. 23 жовтня 1943 р. Мелітополь було повністю визволено. За успішні бойові дії під цим містом 87 бійців дістали звання Героїв Радянського Союзу, 18 з'єднанням і частинам присвоїли найменування «Мелітопольських», три дивізії нагородили орденами Червоного Прапора.

Остаточо Мелітопольська операція завершилася 5 листопада. Ворога відкинули на захід до Дніпра і на південь до Криму. 8 лютого 1944 р. від окупації був визволений останній район Запорізької області – Кам'янсько-Дніпровський.

2. Запорізький край у завершальний період війни

Після відновлення радянського контролю над Запорізькою областю відтворювались радянсько-комуністичні структури влади, які очолили знайомі з довоєнних часів люди. 14 жовтня 1943 р. Першим секретарем Запорізького обкому був призначений Ф. Матюшин, який перебував до цього в розпорядженні ЦК

КП(б)У. Головою виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих знову став З. Дорофеев.

У березні 1944 р. була проведена чергова зміна адміністративно-територіального поділу України. Утворили Херсонську область, до складу якої включили Великокоплетиський, Генічеський, Іванівський, Нижньосірогізький, Новотроїцький і Сиваський райони, що раніше входили до Запорізької області. Наша область одержала межі, близькі до сучасних. А остаточне оформлення кордонів області відбулося вже в 1949 р., коли Указом Президії Верховної Ради УРСР із Запорізької до складу Сталінської були передані 2 населених пункти — Зачатівка і Красновка.

Визволення від німецької окупації переважною кількістю краян сприймалося як свято. Але до багатьох сімей разом із цим святом невдовзі прийшла біда. Тоталітарну державу не виправили тяжкі випробування війни. З'ясувалося, що практика нехтування долею людини залишилася незмінною.

У перші ж тижні після визволення до лав Червоної армії була покликана молодь, що за два роки окупації досягла віку призову, та старші чоловіки, яких з тих чи інших причин не мобілізували на початку війни. За декілька місяців у Запорізькій області з 1 млн її мешканців 125 тис. осіб забрали до армії.

Було б нормальним, якби перед тим, як стати на лінію фронту, вони б пройшли елементарну військову підготовку, хоча б навчилися стріляти. Червона армія на той час вже значно переважала противника й могла обійтися без ненавченого резерву. Але всупереч логіці здорового глузду десятки тисяч запоріжців відразу ж після призову, іноді навіть в цивільному одязі і без зброї, кидали в пекло війни на плацдарми правого берега, лінію «Вотан», а далі в бої по всій Правобережній Україні.

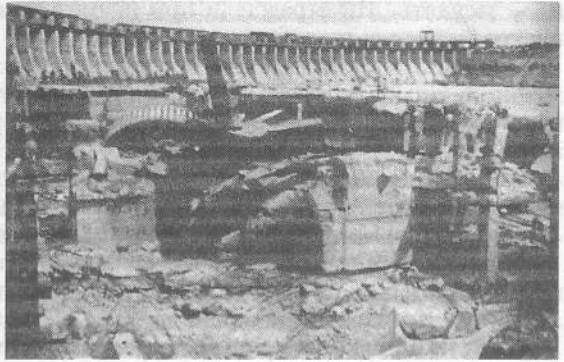
Для багатьох із них перший же бій був і останнім. Чому так відбувалося? Крім звичного бездушного сприйняття бійця як «гарматного м'яса» давалося взнаки й погане ставлення армійських командирів до тих, хто «відсиджувався під час окупації». Кидаючи в атаку без зброї, наказуючи здобути її в бою з ворогом, політруки і командири говорили: «Цією працею й своєю кров'ю ви повинні змити вашу провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним». Ті, кому поталанило вижити, із часом загартувались у багнетних атаках, обкатувались танками, обстрілювались гарматами й перетворювалися у досвідчених бійців. Але ціною цього були величезні невинувдані втрати людських життів.

Зразу ж після визволення краю Червоною армією в Запоріжжі й області НКВС розпочав тотальний вилів громадян, які з погляду влади під час окупації тим чи іншим чином заплямували себе. До розряду «заплямованих» потрапили перш за все «фольксдойчі». Як ви вже знаєте, значна частина місцевих німців була репресована в 30-ті роки та в перші місяці радянсько-німецької війни. Чоловіків вже майже не залишилося. Роль «фольксдойче» в основному виконували дівчата і жінки. Вони засуджувалися. Особливою Народою при НКВС СРСР за «зраду батьківщини» і як «соціально-небезпечні елементи» їх відправляли на 5 років спецпоселення до Сибіру. Подальша доля спецпоселенців (а їх налічувалися десятки тисяч) здебільшого невідома.

Ще одну групу репресованих складали ті, кого характеризували як «українсько-німецьких буржуазних націоналістів». Членів ОУН і симпатизуючих їй, що боролися з німцями, але при цьому мріяли про Українську державу, цинічно називали «прислужниками окупантів». Їх розстрілювали або відправляли в табори ГУЛАГу.

Боротьба з впливом ОУН виливалася у боротьбу із самою Україною. Трагічною реальністю перших місяців і років після відновлення радянської влади було те, що як націоналістичне, а значить вороже, фашистське, таврувалося все українське. Згадувався український народ дуже часто, — навіть Красноармійський район Запорізької області в серпні 1944 р. перейменували в Червоноармійський, — але сама мова цього народу, його культура, традиції в умовах викликаной перемогою великодержавної ейфорії по суті опинилися поза законом. Нагнігала-

ся справжня проросійська істерія. На Запоріжжі бучно відзначалося 100-річчя «геніального» байкаря І. Крилова, читалися нескінченні лекції про Суворова та Кутузова, взяття російськими військами Берліна в 1760 р., героїзм російського народу взагалі, який, як витікало з усього, єдиний з народів СРСР виявився на висоті в радянсько-німецькій війні. З українців згадувався лише Б. Хмельницький як такий, що возз'єднав дніпрян з «братнім російським народом».

Зруйнований Дніпрогес

Підозра в симпатії до чогось українського переважала все інше при оцінці людини. Так у травні 1944 р. у Кам'янсько-Дніпровському районі на партійних зборах розглядалася справа Є. Москальової — педагога, яка до війни була директором школи, а після вигнання німців стала заступником директора дитячого будинку з навчально-виховної роботи. Перебуваючи на окупованій території, вона поширювала радянські листівки, слухала зведення Радінформбюро і передавала їхній зміст знайомим, допомогла радянському льотчику перейти лінію фронту, нарешті, двічі арештовувалася поліцією. Але при цьому... припустилася невиправної помилки. Вона, українка, грала у виставах аматорського театру, який мав, як вирішили збори, «націоналістичний характер». Цього було досить, щоб виключити жінку з ВКП(б). За цим у ті часи йшли позбавлення роботи і, як правило, подальші репресії.

Наводячи жорсткий «порядок», влада вживала заходів і до відновлення зруйнованого війною господарства області. У перші дні після визволення великого значення надавали налагодженню роботи залізничного транспорту. У жовтні—листопаді 1943 р. почали діяти залізничні вузли і станції Запоріжжя, Пологи, Мелітополь. Одночасно відновлювались міжрайонні автодороги. Восени 1943 р. і навесні 1944 р. вони ремонтувалися силами мешканців області, головним чином колгоспників.

Відроджувались промислові підприємства. Деякі з них почали давати продукцію ще в прифронтових умовах. Наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. продукцію для фронту випускали заводи «Комунар» і паровозоремонтний у Запоріжжі, дизелебудівні в Мелітополі та Великому Токмаку, машинобудівні у Бердянську. Почалась відбудова запорізького індустріального комплексу — Дніпрогесу, підприємств чорної та кольорової металургії. На відбудовування Запоріжжя були прислані десятки тисяч робітників та інженерно-технічних працівників з районів області, інших регіонів України й СРСР. Залучались до відбудови Запоріжжя колгоспники. Лише в одному 1944 р. вони відпрацювали на Дніпрогесі 25 тис. людиноднів, розібрали понад 3 тис. куб. метрів завалів, уклали 10 тис. куб. метрів каменю в тіло захисної (від весняного розливу Дніпра) дамби і виконали великий обсяг інших робіт. У Запоріжжі працювали не лише селяни нашого краю, але й із Херсонщини, Київщини тощо. Відбудовували місто й румуни, італійці, німці і навіть японці. Усі вони, зрозуміло, були військовополоненими. Особливо багато було німців. Перші їхні партії почали прибувати до Запоріжжя в 1944 р. Використовували німців на найрізноманітніших об'єктах до 1949 р. Учасники відбудови працювали в дуже складних умовах по 11, на окремих заводах по 16 годин на добу, за що отримували по 500 грамів хліба. Вільного продажу продуктів не було. Вони розподілялися за спеціальними картками-талонами. Іноді люди не витримували й обурювалися. Так нормувальниця «Дніпроенерго» у розпачі говорила: «Для нас все однаково: грабували ті, експлуатують ці. Не можна запізнитися на жодну хвили-

ну – засудять. Ми страждали при німцях, і зараз не краще». За подібні «ворожі висловлювання» негайно арештовували.

Складно відновлювалася довоєнна колгоспна система, яка не сприймалася значною кількістю селян. У селі ширилися чутки, що колгоспи скасують. Натомість стверджувалися пророцтва противників радянської влади. Наприклад один із них у Куйбишевському районі говорив колгоспникам перед вигнанням німців: «У нас держава весь хліб візьме, ми будемо голодні – мої слова опісля згадаєте». За вказівкою райкому КП(б)У цю людину арештували й примусили зізнатися у «зраді Батьківщини», але згадати його слова таки довелося.

У колгоспах по суті відновлювалася «продрозкладка». Хліб та інші сільгосп-продукти, що вирощувалися на колективних полях, практично стовідсотково вилучалися. Колгоспників зобов'язували виробити обов'язковий мінімум трудоднів. Тих, кому з якоїсь причини це не вдавалося, притягували до суду й відправляли на виправні роботи. До цієї категорії потрапили тисячі колгоспників. Наприклад у 1944 р. у Кам'янсько-Дніпровському районі їх було 1628. Селяни жили за рахунок присадибних ділянок. Але їхні розміри різко скорочували (забирали по 1,5–2 га землі, нарізаних німцями), вилучали із садіб худобу, зерно, сільгоспінвентар. Крім того, усі селяни повинні були «добровільно» надавати державі військові позики (це стосувалося й городян). Усе це позначалося на настрої колгоспників. Запорізький обком партії інформував ЦК ВКП(б) про численні «ворожі» заяви селян, які констатували своє пограбування державою.

запам'ятайте ці дати

14 вересня 1943 р. – 8 лютого 1944 р. – визволення області від німецької окупації

14 жовтня 1943 р. – вигнання фашистів із Запоріжжя

23 жовтня 1943 р. – взяття Мелітополя

Дайте відповіді на запитання

1. Коли почалося визволення Запорізької області від німецької окупації? Коли визволили ваше місто (село, район)?
2. Які наступальні операції Червоної армії на території області були найважливішими і прискорили визволення України?
3. Кого з героїв визволення Запорозького краю ви пам'ятаєте? Підготуйте повідомлення про них.
4. Охарактеризуйте дії влади після визволення області.
5. Що ви знаєте про початок відбудови господарства області, її особливості?

документи

1. Маршал В. Чуйков про німецьку оборонну лінію під Запоріжжям

Майже за рік німецьке командування створило зовнішній обвід, що складався з ряду опорних пунктів, прикритих безперервною лінією протитанкових і протипіхотних перешкод, проміжні опорні пункти між зовнішніми і внутрішніми обводами...

По всій довжині передній край зовнішнього обводу був прикритий протитанковим ровом трапецеїдального перерізу.

Глибина і ширина протитанкових ровів трикутного перерізу від 3,5 до 5–6 м. При глибині 5–6 м деякі ділянки рову були приблизно на метр заповнені водою. Таким чином, рови були не тільки протитанковими, але й серйозними протипіхотними перешкодами. На танконебезпечних напрямках

протитанкові рови були підсилені мінними полями. Міни розташовувалися в шаховому порядку в чотири ряди.

Система фортифікаційного обладнання зовнішнього обводу будувалася з розрахунком на тривалий опір. Укриття для особового складу були споруджені з міцних матеріалів, прикриті настилами, що захищали від вогню гармат середніх калібрів і від прямого попадання дрібних авіабомб. Вогневі засоби розміщувалися таким чином, що можна було вести косоприцільний вогонь вздовж фасів рову. Підсилені вогневі точки, дзоти, бронеконпаки вимагали застосування якнайсильніших засобів руйнування.

Чуйков В. І. Від Сталінграда до Верліна. -
К., 1982. - С. 379-380.

Поясніть:

1. Чому саме під Запоріжжям гітлерівці створили потужну систему оборони?
2. Які засоби використовували радянські війська для прориву ворожої оборони на запорізькому плацдармі?
3. Прочитайте додаткову літературу й підготуйте повідомлення про нічний штурм Запоріжжя.

ДОКУМЕНТИ

2. З повідомлень Радінформбюро про бої в Мелітополі

13 жовтня 1943 р. Радянські війська прорвали оборону противника, форсували ріку Молочну і, зайнявши ряд укріплених пунктів противника, увірвалися у місто Мелітополь. Німці вводять в бій свіжі резерви і прагнуть за будь-яку ціну затримати наступ наших військ. Проте всі їхні контратаки зазнають невдачі. Частина Н-ського з'єднання, що ввірвалися на південну околицю Мелітополя, сьогодні ведуть запеклі вуличні бої в центрі міста. Противник зазнає величезних втрат.

14 жовтня. У місті Мелітополь продовжувались уперті вуличні бої. Наші війська, діючи штурмовими групами, очищають від німецько-фашистських загарбників будинки за будинком, вулицю за вулицею. Противник зазнає величезних втрат. Прагнучи за будь-яку ціну утримати місто в своїх руках, німці безперервно підтягують резерви й кидають їх в контратаки.

15 жовтня. Наші війська, долаючи опір і контратаки противника, продовжували вести вуличні бої в місті Мелітополі. Противник, ввівши в бій додаткові сили, перекинуті з інших ділянок фронту, неодноразово контратакував наші частини. Усі контратаки противника відбиті з великими для нього втратами...

23 жовтня. Війська 4-го Українського фронту після багатоденних запеклих боїв 23 жовтня повністю оволоділи містом і залізничною станцією Мелітополя, важливим і сильно укріпленим вузлом оборони противника на південному напрямку.

Запорожская область в годы Великой
Отечественной войны. - С. 119-120, 134-136, 139.

Поясніть:

1. Чому бої в Мелітополі тривали 10 днів і були такими запеклими?
2. Якими були наслідки Мелітопольської наступальної операції Червоної армії?

3. Доля земляків. Мобілізація запоріжців до лав армії

Буквально наступного дня після визволення Запоріжжя від фашистських загарбників вісімнадцятирічного Миколу разом із сотнями ровесників призвали до Червоної армії. Ні зброї, ні обмундирування отримати не встигли. Лише прикріпили погони до цивільного одягу – і відразу ж їх, по суті беззбройних, кинули на штурм острова Хортиці. Штурм виявився невдалим. Половину десанту німці перебили, іншу половину (у тому числі Миколу) захопили в полон. Скільки чекали своїх – і знову неволя! Єдине, у чому поталанило хлопцям, – це те, що на них не було червоноармійської форми (погони встигли зняти). Тому в Німеччині потрапили не в табір військовополонених, а як інтернаціональна молодь – на вільну роботу.

Коли прийшли наші, хлопці приховали, що були солдатами. Тоді це допомогло позбутися неприємностей з боку НКВС, а зараз Микола Ксенофонович [Клименко. – Авт.] не може довести своєї участі у війні. Номера свого підрозділу він не пам'ятає.

Сорока В. Где ты, моя сестра? // Наш город. – 1991. – 30 января.

10 жовтня 2003 року виповнилося 60 років, як загинув наш дід – рядовий Кузьма Степанович Фоцан. Народився він у селі Бурлацьке (тепер Чубарівка) Пологського району. Був учасником радянсько-фінської війни [19]39–[19]40 років. На цю війну мобілізували його, незважаючи на трьох малих дітей і хворобу серця... У цій безглуздій війні дідові пощастило. Він повернувся додому хворий, але живий. Багатьох наших односельців їхні діти, дружини вже більше не побачили ніколи. Вони навіки залишилися в карело-фінських болотах.

З початком війни [19]41 року знову був мобілізований. Але воювати не довелося. Не встигли їх ще переодягти у військову форму, як вони опинилися в оточенні, а потім і в тилу німецьких військ. Удалося вибратися та повернутися в село. З поверненням радянських військ знову – уже 8 жовтня 1943 року мобілізували діда на фронт. І через два дні, 10 жовтня, він загинув біля села Грозове Василівського району.

З розповідей двох односельчан, що були мобілізовані разом із дідом і котрі якимось дивом лишилися живими у тій м'ясорубці, дід загинув від прямого попадання снаряду в його окоп. І взагалі, за тими ж переказами, гнали наших дідів на цю війну не воювати, а як худобу на убій, на вірну смерть. Трупами наших солдат вистелялася кривава дорога до перемоги. За ціною не стояли. Кому було важливе життя якогось рядового? Колись в одній із місцевих газет була оприлюднена приблизна цифра – 200 тисяч солдат, що залишилися навіки лежати в наших запорізьких степах і яких так і не поховано по-людськи. А війна, як відомо, не закінчується доти, доки не поховано останнього загиблого солдата. А скільки нашого люду лежить по степах, лісах, болотах? Хто порахує й оцінить це жертвоприношення?

Фоцан В., Фоцан С. Наш дід загинув у запорізьких степах // Запорозька Січ. – 2003. – 25 жовтня.

Пояснить:

Чому призваних до Червоної армії запоріжців кидали в бій без підготовки, часто беззбройними? Чим пояснити жорстоке поводження з бійцями?

Напередодні 70-річчя Дніпрогесу доводилося читати чимало матеріалів, де говорилося, що відновлення греблі проходило з піснями, танцями та іншими розвагами.

Я – безпосередній учасник відновлення Дніпрогесу з лютого 1944 року. За комсомольською путівкою ми прибули з Новомиkolaївського району Запорізької області. Поселили нас в палату з двома ярусами дерев'яних нар, на яких не було ні матрасів, ні ковдр. Спали ми на своїх бушлатах і фуфайках. Посередині цієї палати стояли дві пічки, на яких готували їсти. Вони й обігрівали палату, у якій знаходилось 200 осіб молодих підлітків 15–16 років.

Як ми працювали... Перший тиждень з 7 години ранку до 7 вечора, по 12 годин на добу. Спочатку в кар'єрі... при допомозі кувалди та інших інструментів подрібнювали граніт... Наступного тижня ми вже працювали з 7 години вечора до 7 ранку, вивантажуючи з вагонів-теплушок цемент вручну...

Так що нам було не до танців і пісень. Норми виробітку були великими, і не приведи Боже запізнитися на роботу на 5 хвилин. Судили і за 5 хвилин, давали 6 місяців по 25% від виробітку. Так що з дисципліною був повний порядок.

Після роботи ми поверталися в палату... Тут кухарки готували нам їжу... Готували вони нам сніданок і вечерю – картоплю “в мундирах” і кукурудзяну кашу, в обід ми отримували за місцем роботи: 300 г хліба, миску бульйону і чай. Ось і все, що нам давали тоді...

У палатах було холодно, особливо вночі. Ще стояли невеликі морози... над головою у нас був лід, і так тривало доти, поки нам в палату на відновлення греблі не привезли дівчат з Польщі, а нас переселили в бараки на Правий берег.

Там було тепліше, але заїдали блощиці. Тут був не сон, а катування. Але працювати треба було, і норми виконувати теж треба було.

Завгородний П.И. Было такое слово “надо”... –
Перекур. – 2003. – 23 января.

а) Запорізького обкому КП(б)У. 20 листопада 1945 р.

При проведенні бесід у бригадах Дніпробуду та на інших дільницях інколи ставляться такі запитання: «Чому ми працюємо 11 годин, а полонені німці – 8 годин, чому інтерновані німці отримують 700 грамів хліба, а наші окремі професії – 500 грамів?»

б) райкомів і парткомів КП(б)У. 6 вересня 1945 р. По Запоріжжю. Типові запитання:

1. Чому досі не надають відпусток?
2. Чому досі не надають нормальні вихідні дні?
3. Чому на судноремонтному заводі робітники працюють по 12–16 годин на добу?
4. Чи будуть продавати хліб та продукти без карток?

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 1169. – Арк. 12; Спр. 1172. – Арк. 5.

Пояснить:

Чим представники влади пояснювали учасникам відбудови промисловості важкі умови їхньої праці?

6. 3 постанови Василівського РК КП(б)У та виконкому райради. 3 грудня 1943 р.

Саботажники хлібозаготівель... є найлютіші вороги Батьківщини і стосовно цих ворогів батьківщини, як до цього зобов'язує рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, повинні застосовуватися строгі репресії – виключення з партії, арешт, віддання до суду і ув'язнення в концентраційних таборах.

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 215. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 3.

Поясніть:

1. Кого вважали ворогом хлібозаготівель?
2. Якими були розміри хлібозаготівель?

7. 3 інформації Великотокмацького РК КП(б)У Запорізькому ОК КП(б)У «Про випадки антиколгоспних розмов місцевих жителів з переселенцями з Польщі». Липень – жовтень 1945 р.

Відстала і вороже налаштована частина колгоспників відкрито висловлює свої думки...

9 вересня Сечень Григорій Тихонович, колгоспник колгоспу «Червона Нива», говорив колгоспнику-переселенцю: «Як придуть фронтовики, то розженемо колгоспи, адже працюєш круглий рік як проклятий і залишаєшся голодним, адже хліба не дадуть». З серпня інший колгоспник цього господарства Тарасенко Павло Омелянович заявив: «Я працював 14 років у колгоспі, будь вони прокляті ці колгоспи, завжди босий, голий і голодний, спробую попрацювати ще на заводі».

За даними органів НКДБ, було й ряд інших випадків. Колгосп ім. Кірова (с. Ворошилівка). Мороз Килина Петрівна: «Доки ви будете мене мучити, нас німці не так мучили, а ви останню шкіру знімаєте». Куліш Іван Андрійович: «Доки ви будете з нас останню шкіру стягувати».

Такі вислови є й в інших колгоспах. Але відповідні органи НКДБ і НКВС ведуть рішучу боротьбу, виявляючи і викриваючи цих агітаторів... Райком партії в свою чергу здійснює рішучу боротьбу щодо їхнього виявлення, викриття дрібних і великих німецьких ставлеників.

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 1172. – Арк. 36, 38.

Поясніть:

1. Чи можна, на ваш погляд, вважати колгоспників, які згадуються в інформації, німецькими ставлениками?
2. Що саме в колгоспному житті не подобалося селянам?

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Чуйков В. І. Від Сталінграда до Берліна. – К., 1982.
2. У стен Запорожья. Воспоминания, очерки. – Днепропетровск, 1978.
3. Лукаш И. М. Солдаты славы не искали. Очерки о Героях Советского Союза – уроженцам Запорожской области. – Днепропетровск, 1984.
4. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов. – Запорожье, 1959.
5. Время выбрало нас. Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны. – Запорожье, 2005.
6. Василенко І. «Чорнорубашечники» // Спокута (Запоріжжя). – 2001. – №4.

УРОК 5 Відбудова Запорізького індустріального комплексу

Згадайте:

- 1. Коли сформувався запорізький індустріальний комплекс?*
- 2. Яке місце відводилось йому в довоєнній промисловості СРСР?*
- 3. Яке місце займав цей комплекс в економіці запорізького краю?*

1. Промислове Запоріжжя у планах відбудови

Не встигла закінчитись Друга світова війна, як розпочалася війна «холодна». Дві наддержави – СРСР і США – вступили в гостре суперництво. Сталін і його оточення намагалися використати перемогу у війні для закріплення за собою як сателітів тих країн Європи, у яких перебувала Червона армія. Аргументи радянської дипломатії спирались на військову потугу СРСР. Її забезпечувала важка промисловість. Саме на відбудову тих її галузей, що працювали, як тоді говорили, на оборону, спрямовувалась лівова частка капіталовкладень. Оскільки створеному в 30-ті роки запорізькому індустріальному комплексу відводилось одне з ключових місць у забезпеченні радянської військової міцї, то у рамках першої післявоєнної п'ятирічки його відновленню надавалось важливе значення. Запоріжжя стало містом, яке ледь не щодня згадували в засобах інформації. До міста на Дніпрі спрямовувались значні кошти, людські й матеріальні ресурси. Сюди були відряджені партпрацівники високої кваліфікації. У серпні 1946 р. замість Ф. Матюшина посаду першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У обійняв Л. Брежнев, який до війни працював у Дніпропетровському облвиконкомі й обкомі партії і був обізнаний з проблемами Запорізького краю. У Запорізькій області Брежнев пробув до жовтня 1947 р., після чого був відряджений до Дніпропетровська. У Запоріжжі його замінив Г. Єнютін, переведений сюди зі м. Сталіна. Головою Запорізького облвиконкому в роки відбудови був В. Пономаренко, який замінив у 1944 р. на цій посаді З. Дорофеєва.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства, у якому окремим рядком було зафіксовано завдання «відновити виробництво тонкого холоднокатаного листа на Півдні». Усього лише один рядок, але він багато важив. Тоді говорили й писали про те, що такий лист потрібен для виробництва автомобілів і тракторів. Дійсно, по дорогах після війни бігали вантажівки з фанерними крилами і кабінами з дерев'яних дощок. Але всі розуміли й інше. У одному з популярних віршів післявоєнних років були рядки: «Із одного металу ллють медаль за бій, медаль за труд». Перефразуючи, укажемо, що з одного металу робили не тільки автомобілі та трактори, але й танки, гармати та літаки (до поширення алюмінію). США із зрозумілих причин після завершення Другої світової війни відмовились постачати в СРСР холоднокатаний лист. У Радянському ж Союзі єдиним постачальником цього виду прокату був завод «Запоріжсталь». Щоб запрацювала «Запоріжсталь», не достатньо було відновити її виробничі потужності. Потрібний був електричний струм, отже, необхідно було поставити до ладу якнайшвидше Дніпровську гідроелектростанцію. Так вималовались першочергові завдання у відбудові промисловості в нашому краї.

2. Відбудова Дніпрогесу і «Запоріжсталі»

Як ви пам'ятаєте, відновлювальні роботи на Дніпрогесі розпочалися невдовзі після визволення Запоріжжя. На час закінчення війни були створені умови для монтажу першого агрегату станції. Основні роботи розгорнулися все ж наприкінці 1945 р. В окремі дні на станції (на бетонному заводі, монтажі й налагодці обладнання, у кар'єрах, на інших допоміжних роботах) працювало до 50 тис. осіб.

Відбудовні роботи на Дніпрогесі, 1945 р.

Сплав лісу з Білорусі для відбудови Дніпрогесу

ваного робочого дня, часто без вихідних, впроголодь працювало 130 жіночих бригад. У спеку і холод, під дощем і снігом, у хмарах пилу і цементної суміші вони виконували чоловічі норми. Багатьом із них пізніше ті декілька років відгукнулися низкою хвороб. Але в 1946–1950 рр. торжествувало молоде завзяття. Особливо відзначалися бригади бетонниць П. Шило і П. Коробової.

Під час відбудови Дніпрогесу потрібно було виконати не лише великий обсяг робіт, але й розв'язати низку технічних завдань, що постали вперше у практиці світового гідробудування. Головний інженер будівництва І. Кандалов писав на початку 1947 р.: «Труднощі були в тому, що на початок робіт практика радянської і світової гідротехніки зовсім не мала досвіду відновлення великих гідротехнічних споруд. Науки про відновлення зруйнованих гідроелектростанцій не існувало. Ні наші, ні закордонні гідротехніки не давали відповіді на складні запитання про методи проектування і засоби відновлювальних робіт, про технологію відновлення тощо».

Разом із дніпробудівцями шляхом першопрохідців довелося йти і тим, хто виконував їхні замовлення. У якийсь момент виникла криза у зв'язку з припиненням поставок для станції агрегатів (турбіни і генератори) фірмою із США. До виконання робіт підключилися машинобудівники Краматорська і Ленінграда. Починаючи з четвертої машини, всі наступні 6 агрегатів були створені ними. Особливо відповідальну роботу виконали сусіди з Донбасу, з Новокраматорського за-

Монтаж, наладка обладнання, інша висококваліфікована робота виконувались спеціалістами, зібраними з усього Радянського Союзу. Але в загальному обсязі робіт на Дніпрогесі переважала праця, яка вимагала значних фізичних зусиль. В умовах, коли робочих рук потребували сотні інших промислових об'єктів, відчувався помітний брак виконавців, від яких перш за все вимагалась фізична сила.

До земляних робіт на Дніпрогесі, як і в 1944–1945 рр., продовжували залучати десятки тисяч колгоспників із Запорізької та сусідніх областей, яких мобілізували через військкомати. Понад 20 тис. юнаків і дівчат прибули з багатьох регіонів СРСР за набором, проведеним під егідою комсомолу. У період відбудови відчувалась нестача чоловіків. У 1945 р. в Україні залишилася лише четверта частина від їхньої довоєнної кількості. Тож основний тягар робіт, головним чином надважких земляних і бетонних, ліг на жіночі плечі.

На Дніпрогесі протягом ненормо-

Прославлена жіноча бригада бетонниць Поліни Шило

воду важкого машинобудування. Вони поставили запоріжцям турбіни таких розмірів, яких у СРСР раніше ніколи не виробляли. Вал кожної з турбін довжиною в 11 метрів важив 100 тонн. Складність полягала і в тому, що більш потужні, ніж американські, турбіни треба було встановити в кратери попередніх габаритів. Новокраматорці виконали і це завдання, зробили турбіни компактними. Ключовим у відновленні Дніпрогесу став 1947 рік.

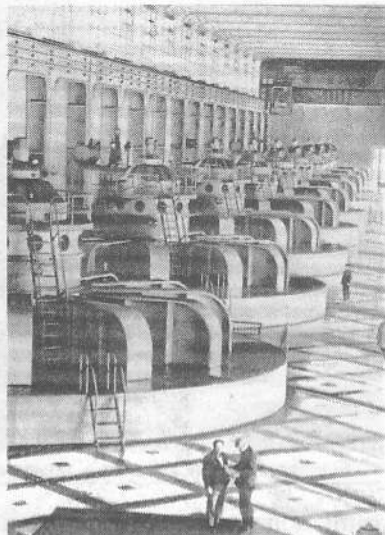
3 березня дав промисловий струм перший агрегат станції. 8 червня запрацював шлюз — кораблі і баржі пішли вгору і вниз по Дніпру. 23 жовтня встав під промислове навантаження другий агрегат Дніпрогесу, 13 грудня — третій. Це були ще американські машини. Наступні, уже вітчизняні, пустили в експлуатацію в 1948—1950 рр. Останній агрегат встав під промислове навантаження 12 червня 1950 р. По 11 ліній електropередачі станція щорічно почала давати 3,5 млрд кВт/годин електроенергії. Протягом декількох років вона залишалась найпотужнішою в СРСР.

Відновлення «Запоріжсталі» йшло паралельно з відбудовою Дніпрогесу. У 1946 р. на демонтажу десятків тисяч тонн конструкцій було задіяно 20 тис. робітників. Незважаючи на гостру нестачу робочих рук на селі, на «Запоріжсталі» постійно працювали бригади з колгоспів і радгоспів усіх районів області. Але і через три роки від початку відбудови до відновлення навіть першої черги заводу ще було далеко.

Працювали майже без механізмів, найчастіше вручну — здавалося, кінця не буде тій роботі. Йшли розмови, що лише на розбирання завалів знадобиться ще декілька років. Згадувалися оцінки спеціалістів із міжнародних організацій, які після поїздки до Запоріжжя заявили: відновлювати «Запоріжсталь» на старих площах недоцільно, набагато дешевше побудувати новий завод.

Очевидно, за ринкових умов, де рахують гроші, так би і зробили. Не відновлювали б завод на старих фундаментах із використанням старих відрихтованих металоконструкцій, а звели б новий. Врахували б і ще одну обставину. Запоріжці, які після створення індустріального комплексу вже до війни встигли «насолодитися» життям у постійному тумані викидів сотень труб промислових гігантів, не заперечували б проти виправлення явної помилки 30-х років. Не розбирати завали, а віднести нові заводські корпуси за десяток—другий кілометрів від житлових районів було б правильним рішенням. Однак тогочасну державу мало турбувало як здоров'я, так і взагалі думка простої людини. Про цю людину багато говорили, але реально її потреби до уваги не брали.

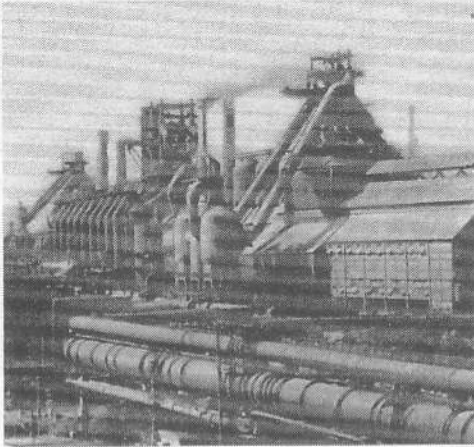
У 1947 р. на рівні ЦК ВК(б) прийняли рішення за будь-яку ціну форсованими темпами відновити «Запоріжсталь». Затрати до уваги не бралися. Головною була формула «за будь-яку ціну». Протягом лютого—травня колектив «Запоріжбуду», який повинен був виконати рішення, збільшився до 30 тис., влітку в промзоні

Машинний зал Дніпрогесу після повного відновлення

Підірвані доменні печі

Відновлена «Запоріжсталь», доменний цех

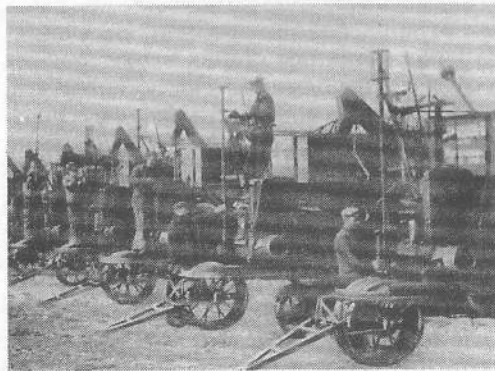
тонн пошкоджених металоконструкцій, змонтували вдвічі більше. Іноді те чи інше завдання вдавалося виконати лише завдяки оригінальним технічним рішенням, як це було, наприклад, при монтажі потужної домни №3 (див. документ №1). 3 жовтня 1947 р., через 4 роки після початку відновлювальних робіт, завод почав працювати. Перші ешелони сталевого листа пішли на Горьківський і Московський автозаводи.

Пуск першої черги металургійного гіганта обійшовся в 568 млн карбованців – суму на той час дуже значну. Відновлювальні роботи на цьому не припинилися. Усі довоєнні металургійні агрегати – а це три домни, 10 мартенівських печей, слябінг, тонколистостан і стан холодної прокатки, а також листообробні відділення – почали працювати наприкінці 1949 р. Наступного року запоріжсталевці перевершили довоєнний рівень виробництва сталі, чавуну і прокату.

Відбудова «Запоріжсталі» й Дніпрогесу була керівництвом СРСР визнана класичним зразком зосередження сил і засобів на виконанні першочергових завдань, і надалі таку схему використовували неодноразово.

3. Відновлення роботи інших промислових підприємств області

Одночасно із відбудовою «Запоріжсталі» не так інтенсивно, але все ж безупинно йшов процес відновлення діяльності всіх заводів Запорізького індустріального комплексу. Відроджувався й на новій технічній основі добудовувався флагман електрометалургії України й СРСР завод «Дніпроспецсталь». У його цехах

Запорізькі комбайни

«Запоріжсталі» працювало вже 47 тис. будівельників, 7 тис. кваліфікованих електромонтажників, зварників, слюсарів, столярів, спеціалістів із сантехніки, прибулих з інших регіонів СРСР. У найнапруженіші дні на пускових об'єктах працювало одночасно по 10–13 тис. осіб, зокрема майже 3 тисячі мобілізованих на відбудову колгоспників. 10 тисяч годин відпрацювали на «Запоріжсталі» робітники інших підприємств Запоріжжя. З Уралу і з Сибіру поверталась значна частина довоєнного обладнання заводу. Надходили ешелони з Німеччини, де демонтувалися металургійні заводи.

На відновленні першої черги «Запоріжсталі» (5 цехів) розібрали 23,5 тис.

встановили електронечі більш досконалої конструкції. Першу післявоєнну плавку електрометалурги провели 26 жовтня 1948 р., а на кінець п'ятирічки відновили роботу всі цехи заводу. 29 жовтня 1949 р. стало днем другого народження заводу феросплавів, який невдовзі перевершив довоєнний рівень виробництва. У 1947 р. запрацював коксохімічний завод.

3 підприємств кольорової металургії першим (у липні 1945 р.) почав видавати продукцію Дніпровський електродний завод. Починаючи з 1950 р. завод повністю забезпечував

потреби в електродах всієї країни. У середині 1949 р. ввели в дію першу чергу Дніпровського алюмінієвого заводу.

Відроджувались й інші великі підприємства Запоріжжя. Під особливим наглядом були роботи на моторобудівному заводі, який забезпечував двигунами значну частину радянського цивільного і військового літакобудування. Спочатку моторобудівники працювали над серійним виробництвом поршневих двигунів. Але ера реактивної авіації, у яку світ вступив у другій половині 40-х років, вимагала вже іншої продукції. З 1950 р. завод розпочав виробництво двигунів турбогвинтових.

У 1946 р. розгорнулись роботи з відродження на заводі «Комунар» комбайнового виробництва. У червні 1947 р. була випущена перша партія нового причепного комбайна С-6, який був прилаштований до збирання зернових у стадії воскової стиглості. Це набагато знижувало втрати зерна і скорочувало час збирання. На жаль, кількість комбайнів, які випускав завод, була далекою від потреб сільського господарства.

Важливою подією було відновлення паровозоремонтного, судноремонтного, суднобудівного та інших запорізьких заводів. У другій половині 40-х років у Запоріжжі з'явилися й перші післявоєнні промислові новобудови. На місці зруйнованого під час війни карборундового заводу розгорнулось будівництво найбільшого в СРСР і Європі абразивного комбінату. Його перша черга стала до ладу в 1949 р. Весною 1948 р. трест «Дніпробуд» паралельно з відродженням Дніпрогесу розпочав будівництво найбільшого в СРСР трансформаторного заводу. Обладнання для нього завозили з демонтованого в Німеччині аналогічного підприємства.

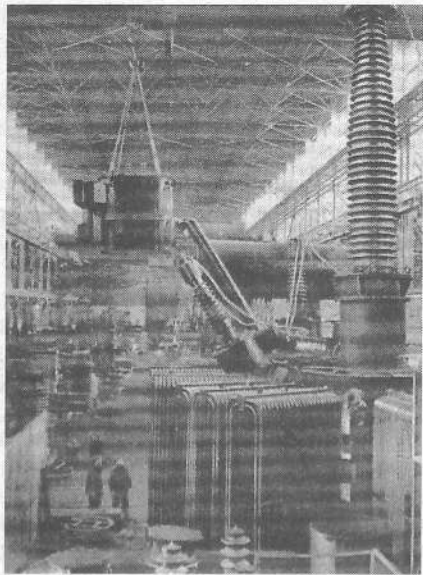
Відновлювали й розширювали виробництво промислові підприємства всієї області. Особливо швидко збільшувався випуск продукції на Мелітопольському насосно-компресорному, Бердянському дорожніх машин, Великотокмацькому дизелебудівному заводах. З'явилися й нові підприємства — дослідний нафтомаслозавод і кабельний у Бердянську, трикотажна фабрика в Мелітополі та інші.

Таким чином, на кінець 40-х років Запоріжжя й область знову стали одними з головних постачальників чорних і кольорових металів, продукції машинобудування для господарства Радянського Союзу. Але як ці успіхи позначалися на рівні життя запоріжців?

4. Рівень життя і побут населення

У післявоєнній відбудові всі зусилля керівництво держави зосереджувало на відновленні промисловості, головним чином важкої. Ті, хто відбудовував господарство, в очікуванні кращих часів жили у вкрай важких умовах. Робота зосереджувалась на конкретних об'єктах, усе інше довгий час лежало в руїнах.

Ось як пізніше описував свої враження від Запоріжжя Л. Брежнев, у 1946 р. перший секретар обкому КП(б)У: «Трава вже встигла прорости крізь залізо і щебінь, здалеку долинали виття здичавілих собак, а навколо були одні руїни та висіли на гілках обгорілих дерев чорні воронячі гнізда». Отже, і через майже три роки після визволення місто мало вигляд мертвого. Така картина була типовою і для інших міст області.

У складальному цеху Запорізького трансформаторного заводу

Тож говорити про нормальні житлові умови для їхніх мешканців не доводилося. Житло зводили і відновлювали, але темпами, які були на порядок нижчими, ніж у будівництві промислового. У 1947 р., коли країна слідувала за ходом відновлення Дніпрогесу й «Запоріжсталі», герої відбудови жили у вкрай важких умовах. Того року частина робітників змогла залишити намети, землянки, інші непристосовані для проживання помешкання. Переселялися вони в гуртожитки-бараки, у кращому разі в комунальні квартири.

Але навіть квартири були без зручностей, не обладнувалися санітарними вузлами, бо квартали новобудов не мали системи каналізації. Умови ж проживання у бараках нагадували до певної міри умови місць позбавлення волі. У гуртожитках Дніпробуду жінки прославлених бригад мешкали у кімнатах по 40 і більше осіб у кожній. Ліжка розміщувались у 2 яруси. З верхнього ярусу прямо в обличчя тим, що відпочивали внизу, дощем сипалися блошиці. Тож не дивно, що комсорг будови з натовпу почув: «Хай хоч сьогодні вода зносить вашу греблю. Ви створили нам умови життя гірші, ніж ми жили при німцях, перебуваючи в Німеччині».

Працюючим на відбудові «Запоріжсталі» було не краще. Там винайшли оригінальний метод боротьби з масовою вошивістю, спричиненою серед іншого й тим, що постільну білизну не міняли по два місяці. У робітників забирали постелі, і вони спали вдягненими на голих ліжках. Без житла залишалися й ті, хто його зводив. У 1948 р. в «Запоріжбуді» працювало майже 24 тис. осіб. 8,5 тисяч з них так званий спецконтингент (особи, позбавлені волі, військовополонені). 10 тисяч інших тулилися в бараках, де на кожну людину припадало 2 м². У таких умовах утримувати робітників на виробництві вдавалося лише завдяки дії відомого указу від 26 червня 1940 р.

Минуло ще декілька років. Але й у 1950 р. в житловому фонді місцевих рад області на одного проживаючого припадало 5 кв. м житла (до війни 8 кв. м). Промислові підприємства області не спромоглися на кінець п'ятирічки завершити відновлення спалених «коробок» житлових будинків, дитячих садків, клубів, які їм належали. Вкрай низькою була якість будівництва. «Двері не зачиниш, вікна не зачиниш, по підлозі ходити не можна», — резюмували на обласній нараді з питань житлового будівництва в 1950 р. Значна частина житла була представлена так званими «фінськими будиночками» (збірні дерев'яні), які не витримували взимку вологого клімату нашого краю. В останньому році «п'ятирічки відбудови» прийняли рішення в Запоріжжі зосередити житлове будівництво на головній магістралі міста (проспект Леніна), щоб хоч вона прикрашала обласний центр.

Оскільки всі ресурси спрямовувались на важку індустрію, неминучим було відставання виробництва предметів споживання — промислових і продовольчих, які можна було придбати у державній торгівлі до кінця 1947 р. лише по картках.

Особливо гострою тривалий час залишалась продовольча проблема. Карткові норми були маленькими. При цьому вони не лише не зростали, а навіть скорочувались. Обмеження карткового забезпечення особливо зачепило найменш соціально захищені групи запоріжців-пенсіонерів, утриманців, непрацездатних, студентів, частину службовців. Так з 1 жовтня 1946 р. норма видачі для непрацездатних скорочувалась із 300 грамів «пайка» до 250 грамів, для дітей — з 400 до 300. Одночасно суттєво підвищувалась ціна на продукти, що продавались за картками.

Взимку 1947 р. близько 20% працівників прославленої «Запоріжсталі» страждали від дистрофії та авітамінозу. Хлібні картки отоварювались з перебоями, ще задовго до нового врожаю в багатьох містах вичерпалися запаси картоплі, овочів.

Як ви прочитали вище, на початку 1947 р. стрімко зростала кількість працюючих на відбудові Запорізького індустріального комплексу. Між тим, у січні 1947 р. ліміт хлібних карток у Запоріжжі було зменшено в розрахунку на 800-грамові на 2300 штук. Особливо це вплинуло на тресті «Запоріжбуд», «Запоріжсталь», куди щоденно прибували як висококваліфіковані робітники, так і вчорашні мешканці села. Того місяця в цілому вся Запорізька область не отримала карток на новоприбулих.

Трагедією для сімей, особливо на початку місяця, ставали випадки, коли картки губилися чи викрадалися. Оскільки вони видавалися помісячно, то як було прожити декілька тижнів? У 70-ті роки по Центральному телебаченню виступав старий екскаваторник із «Запоріжсталі», який дякував Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. Брежнєву за гуманність, проявлену в 40-ві роки. Тоді дружина цього робітника загубила продовольчі картки. Чотири члени сім'ї майже на місяць залишилися без хліба. Робітник пішов на прийом до першого секретаря обкому — і той допоміг. Зворушливий епізод. Але навіть якщо він мав місце, то «гуманність» обласного партійного керівника стосовно однієї людини аж ніяк не могла замінити відсутність її до мільйонів.

Від голодних людей у 1947 р. вимагали ударної праці. А вони, доведені до відчаю, іноді йшли навіть на злочини. У міліцейському зведенні того часу зустрічаємо таке повідомлення: бригадир електромонтажників (прізвище з етичних міркувань не називаємо. — *Авт.*), повертаючись додому з робітником електроапаратного заводу, з метою заволодіння хлібною картоккою попутника завдав тому удару молотком по голові й убив.

Відносно добрий врожай осені 1947 р. дозволив, нарешті, скасувати карткову систему. Але оскільки продуктів харчування все ж не вистачало, то щоб вони у продажу залишалися, були вжиті заходи до регулювання купівельної спроможності населення. Це вдалося зробити в рамках здійсненої одночасно зі скасуванням карток грошової реформи. Реформу провели за схемою, яка дозволила вилучити гроші у тих, хто якусь суму їх заощадив. На поточну ж заробітну плату серйозні закупки зробити було неможливо, бо ліквідація карткової системи розподілу продуктів призвела до значного підвищення цін на них. Нові ціни більш ніж втричі перевищували довоєнний рівень, а заробітна плата зросла лише вдвічі.

Однак виробництво товарів широкого споживання, особливо продовольчих, настільки відставало від потреб, що навіть штучні заходи щодо зниження купівельної спроможності не врятували ситуацію. Карток не було, але їх замінили жорсткі норми продажу продуктів «в одні руки». Вдосталь, значно вище попиту, було лише горілки. Хліба ж в магазинах вистачало на 2—4 години торгівлі. У чергах за ним у Запоріжжі збиралось по 60—80 осіб, в інших містах області — по 100—120. Повідомлення з районів нагадували фронтові зведення. У Якимівці в магазинах не було нічого, крім хліба, парфум і галантереї. У Комишувасі були лише сіль, сірники й махорка, а в Приазов'ї не було й солі.

Йшов час, але становище суттєво не виправлялось. І в 1950 р. запорізькі керівники укліно впрошували в ЦК КП(б)У збільшення постачання продовольчих і промислових товарів. У відповідь надходження різних видів продуктів у торговельну мережу області скоротилися ще на 67—75%.

Спроби ж підприємливих запоріжців «допомогти» ліквідувати товарний голод жорстоко каралися. Так газети повідомляли, що двоє мешканців Мелітополя у грудні 1951 р. придбали в Москві промтовари, які потім продавали на ринку рідного міста. За цей «злочин» кожного з них засудили до 8 років позбавлення волі.

Після скасування карткової системи щорічно дещо знижували ціни на певні групи товарів. Цей захід настільки широко рекламувався (проводилися збори, мітинги-схвалення), що й по сьогодні залишається непорушним міф, згідно з яким після війни при стабільному рівні зарплат постійно знижували ціни. Насправді ціни регулювалися: на одні товари чи послуги їх знижували, на інші підвищували. При цьому загальний індекс цін зростав, що, звичайно, не рекламувалося.

Особливо помітним було підвищення цін у 1946 і 1948 рр. Зокрема у 1948 р. підвищилась вартість проїзду по залізниці і в трамваї, комунальних послуг, зв'язку. Це, у свою чергу, спричинило подорожчання молока, масла та інших продуктів на ринку. Робітники обурювалися: «Чому з введенням до ладу нових турбін Дніпрогесу вартість електроенергії не зменшується, а зростає, чому постанови уряду про зниження цін у газетах публікуються, а постанови про їхні підвищення — ні».

Це, звичайно, не змінювало усталену тенденцію. У 1950 р. загальний індекс цін на промислові товари збільшився ще на 20%.

Матеріальне заохочення намагалися підмінити моральним. Замість грошей трудівники діставали звання Героїв Соціалістичної Праці, ордени, медалі, почесні грамоти. На нагороди не скупилися. Зливою нагороджень завершувалося ставання до ладу кожного нового об'єкту. Лише одним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 квітня 1948 р. ордени і медалі одержали 645 будівельників управління «Дніпробуд». 1830 будівельників, металургів і керівних працівників нагородили після пуску першої черги «Запоріжсталі».

Картина післявоєнного життя запоріжців була б неповною без хоча б згадки про поневіряння тих тисяч нещасних, кому судилося потрапити до списку «ворогів», «зрадників Батьківщини». У 1946 р. завершилось виселення на схід запорізьких «фольксдойчів». Але карально-репресивна машина не терпіла простоїв і шукала все нові жертви. Знаходили їх легко, достатньо було перебування в окупації чи на примусових роботах у Німеччині. 90% мешканців краю за цією ознакою потрапили до списку підозрілих. Час від часу на виконання плану зі списку когось вилучали. Наведемо лише один характерний приклад.

У Великому Токмаку народився і жив Анатолій Костриця. У 1942 р. 15-річний син фронтовика потрапив до Німеччини на невільницьку роботу. Працював токарем на військовому заводі (чи були тоді невійськові?). У 1944 р. за підготовку для військовополонених на їхнє прохання карт і зброї його кинули у концентраційний табір Дахау. Після звільнення опинився в американській зоні окупації. Щоб прохарчуватися, два тижні працював прибиральником квартири офіцера армії США. До Великому Токмаку повернувся у серпні 1945 р. Працював електриком на місцевому машинобудівному заводі. У 1947 р. від голоду рятувався на Уралі. Повернувся — покликали до армії. Невдовзі новобранця артилерійського підрозділу арештували. Присудили 25 років ув'язнення. Звинуватили за перебування в Німеччині, співробітництво з німцями (працював на військовому заводі), американцями (служив у офіцера) та незаконне зберігання зброї (при арешті під подушку підсунули пістолет. Про всяк випадок! Коли суд не взяв би до уваги «зраду Батьківщини»). Потяглися довгі роки в гулагівських таборах.

Часто лише голосливого доносу про неблагонадійність вистачало для як мінімум 10 років таборів. Зокрема така доля спіткала в 1946 р. фронтовика лаборанта Мелітопольського інституту механізації сільського господарства й студента-заочника місцевого педінституту Анатолія Павленка. З його гіркими споминами ви можете ознайомитися, прочитавши рекомендовану до параграфу журнальну публікацію.

І все ж певні зміни на краще у житті городян поступово відбувалися. Самі міста ставали безпечнішими для проживання. Л. Брежнев залишив таку замальовку Запоріжжя 1946–1947 рр.: «Місто темне, без ліхтарів, без транспорту, і пригадує момент, коли пограбування і випадки хуліганства серйозно заважали налагодити роботу в третю зміну». На 1950 р. ситуація в обласному центрі та в інших містах стабілізувалася у кращому розумінні цього слова. Стало спокійніше, майже не потрапляли на очі руїни. У Запоріжжі відновлювалось централізоване водопостачання, хоч проблема води, особливо влітку, була ще гострою. На 60% відновили каналізаційну мережу. Поліпшувалося транспортне сполучення. В обласному центрі в 1949 р. до трамвайних ліній додалась перша тролейбусна. Відроджувались лікарні, школи та інші навчальні заклади, установи культурно-побутового призначення.

запам'ятайте ці дати

- березень 1947 р. — пуск першого агрегату Дніпрогесу
жовтень 1947 р. — відновив роботу завод «Запоріжсталь»
грудень 1947 р. — скасовано карткову систему розподілу продовольчих і промислових товарів
червень 1950 р. — став під промислове навантаження останній агрегат Дніпрогесу

Дайте відповіді на запитання

1. Які промислові об'єкти на Запоріжжі були визначені радянським керівництвом стратегічно важливими? Чому?
2. Коли дала перший струм Дніпровська гідроелектростанція?
3. Коли завершилось відновлення довоєнних цехів заводу «Запоріжсталь»?
4. Які інші важливі промислові об'єкти області були відбудовані (збудовані) у роки післявоєнної п'ятирічки?
5. Розкажіть про відбудову промислових підприємств у вашому місті (районі).
6. Яким був рівень життя запоріжців у 1946–1950 рр.? Проілюструйте відповідь фактами.
7. Чим пояснюється те, що успіхи відбудови знаходимо переважно у сфері повнення промислового виробництва?

ДОКУМЕНТИ

1. Новаторство у відбудові

Доменна піч №3, з якої почалося відновлення доменного цеху «Запоріжсталь», мала нахил. Він значно перевищував встановлені для таких споруд технічні допуски. Від остаточного перекидання домну зберігало те, що всередині її зависла шихта.

Інженер А.В. Шегал запропонував вирівняти домну шляхом підняття її з того боку, у який вона нахилена. Таке ще ніде й ніколи не здійснювалось. Спочатку були виконані роботи із забезпечення стійкості печі та її подальшого збереження. Потім її розібрали і видалили «козел» (чавун, що застиг), який знаходився всередині. А потім піч, ніби залізний циліндр, поставили на домкрати. Усього їх було дев'ять, вантажопідйомністю по 100 і 200 тонн кожний. Коли домкрати, спершись на спеціально приварені кронштейни, прийняли на себе всю вагу металічної махачи – шихту печі розрізали впоперек. Після цього домну підняли. Щілина, що утворилася після вирівнювання печі, ззовні і всередині була зашпарована металічними накладками. Це й була та «лікувальна хірургія», про яку говорив автор сміливого проекту.

Піддоби пішло в монтажників в підготовку до підняття доменної печі, а саме підняття було зроблено за п'ять з половиною годин. Дякуючи цьому дійсно сміливому заходу, відновлювальні роботи на печі були прискорені на два місяці, а державі зекономлено понад мільйон карбованців.

Днепровские огни. – К., 1976. – С.116–117.

Поясніть:

1. Ознайомтесь з літературою про відбудову Запорізького індустріального комплексу і наведіть ще приклади новаторства у відбудові.
2. Яким чином заохочувались ті, хто в роки відбудови економив час і державні кошти?

2. З Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 грудня 1947 р.

За успішне виконання завдань уряду із забезпечення введення в дію першої черги металургійного заводу «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе нагородити металургійний завод «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе орденом Леніна.

Пояснить:

1. Яка ще організація в області одержала в роки відбудови аналогічну урядову нагороду?
2. Чому відзначалися успіхи саме цих виробничих колективів?

3. «Штрафники» на відбудові Запорізького індустріального комплексу

Вони зустрілися ще зовсім юними восени 1945 року в правобережній частині Запоріжжя (О. Запорожець, В. Коваль, І. Кот, В. Кисельов. – Авт.). Разом з іншими новобранцями їх завели у великий, огорожений колючим дротом двір, густо забудований якимисьь будівлями. І хоча ці будівлі були чимось схожі на солдатські казарми, у цілому вся територія двору менш за все нагадувала військову частину. А тим часом у військкоматах хлопцям сказали, що їх призивають до армії.

– Справжній концтабір, – похмуро пожартував хтось із хлопців. Жарт, на жаль, виявився правдою. Невдовзі з'явилась озброєна охорона і розвела хлопців по казармах. Замість військової форми видали брудні спецівки, на ліжках замість постелей – рвані ганчірки.

Вечері всіх вишикували у дворі. Строгий офіцер... пояснив хлопцям..., що будуть працювати на відновленні Дніпрогесу. Дисципліна в підрозділі жорстка. Усі переміщення по території, а також на роботу і з роботи лише строем у супроводі конвоїрів. Листування і побачення з родичами заборонені.

Коли повертались в казарму, один із хлопців спитав конвоїра: «Що ж ви нас як ув'язнених ведете?» «А як з вами ще поводитися? Ви ж – зрадники Батьківщини», – була відповідь. (Під час окупації хлопців примусово вивезли на роботу до Німеччини. – Авт.)

...На будівництві їх називали «штрафбатом», «штрафниками». Посилали на найважчу й найнебезпечнішу роботу, куди вільнонаймані відмовлялися йти...

Коли завершилася перша черга будівництва гідроелектростанції, ордена й медалі одержали конвоїри. За те, треба думати, що ретельно несли свою службу... У березні 1949 ... «бійців» відпустили на волю. Більшість із них так і залишилась в Запоріжжі.

Сорока В. Узники запорожського «ГУЛАГа» // Наш город. – 1991. – 27 февраля.

Пояснить:

1. У чому полягала «провина» юнаків?
2. Хто ще примусово залучався до відновлювальних робіт?

4. Зі спогадів запоріжця Б. Дубицького, остарбайтера, в'язня ГУЛАГу

На мій погляд, сталінська система була більш антилюдська, ніж гітлерівська. А фізичні й моральні страждання, що довелось витримати у сталінських таборах, були незрівняно гірші. У німецькому таборі для остарбайтерів я майже не відчув принижень. Я розумів, що для німців я – ворог, у кращому випадку – робочий раб, і я витримував всі фізичні страждання в надії, що все ненадовго. 24 квітня 1945 р. я був звільнений Червоною армією та вже 25 квітня був заарештований військовою розвідкою 1-го Білоруського фронту... і був пізніше засуджений до 10 років ув'язнення...

У системі ГУЛАГу фізичне виживання було ще більш проблематичним і до того ж весь час мене гнітило почуття смертельної образи за несправедливе засудження. Чим я винний перед своєю совістю і моєю Батьківщиною? – і до того ж додавалась повна безнадія – ніякої перспективи і ніякого майбутнього.

Були хвилини, коли відчай переповнював мене і я був на межі самогубства. Тільки думка, що я повинен вижити, щоб розповісти майбутнім поколінням про ці звірства, підтримувала в мене ледве жевріюче життя.

Педак В. Жертви двох диктатур // Запорозька Січ. – 2202. – 18 червня.

Пояснить:

У чому причини незбагненої на перший погляд жорстокості тодішньої влади щодо громадян своєї держави?

5. З листа секретаря Запорізького обкому КП(б)У Г. Єнютіна секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову

Серпень 1950 р. (Статистичні таблиці, крім однієї, авторами опущені через їхній великий обсяг).

Обласний комітет КП(б)У вважає за необхідне довести до Вашого відома про вкрай незадовільний стан забезпечення населення області продовольчими і промисловими товарами.

Починаючи з другого кварталу цього року в містах області й особливо у місті Запоріжжі у продажу часто відсутні основні продовольчі товари: м'ясо, ковбасні вироби, риботовари, жири тваринні і рослинні, сир та інші товари...

Виділені фонди продовольчих товарів Міністерством торгівлі УРСР на 3-й квартал 1950 року у жодному разі не задовольняють зростаючий попит населення на ці товари, а на такі продовольчі товари, як риба, ковбасні вироби, жири рослинні, яйце і консерви овочеві – фонди на 3-й квартал зменшені проти другого кварталу...

Стає зрозуміло, що в силу обмеженості фондів ми не маємо можливості забезпечити продаж цих продтоварів навіть робітникам таких найважливіших промислових підприємств, як «Запоріжбуд», «Запоріжсталь», «Дніпропецсталь», «Дніпробуд», «Алюмінбуд», завод ім. Баранова, завод «Комунар» та інші, не кажучи вже про забезпечення торговельних організацій системи Міністерства торгівлі, які майже не торгують вищевказаними товарами.

Не краще становище і з забезпеченням області промисловими товарами.

Фонди на промислові товари, що виділяються, далеко не задовольняють потреби населення області. У 3-му кварталі становище погіршилось через перерахування фондів за 1950 рік за цінами 1950 року. У підсумку фонди для області зменшились у третьому кварталі приблизно на 20%, до того ж при перерахуванні фондів першого півріччя перебір, що утворився, постачальники утримують із фондів 3-го кварталу...

Забезпечення дітей дошкільного і шкільного віку, а також дорослого населення такими основними видами товарів, як бавовняні, шерстяні тканини, швейні вироби, взуття шкіряне, панчішно-шкарпеткові і трикотажні вироби ставиться під загрозу зриву.

Вкрай незначні фонди, які виділяються у третьому кварталі на культтовари для міст, а саме:

радіоприймачів – 100 штук; велосипедів – 51 штука; мотоциклів – 41 штука.

Реалізовані на селі приймачі постійного струму не можуть бути використані, оскільки їх відвантажують без додаткових комплектів джерел живлення.

На підставі вищевикладеного обласний комітет КП(б)У просить Вас дати вказівку відповідним організаціям про збільшення фондів на третій квартал цього року...

Одночасно просимо Вас дати вказівку Міністерству торгівлі УРСР, щоб при виділенні фондів в наступні квартали Запорізька область враховувалась нарівні з іншими великими промисловими областями.

Державний архів Запорізької області –

Ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 1768. – Арк. 40–43.

Поясніть:

1. Використовуючи текст листа, охарактеризуйте механізм дії розподільчої системи, що існувала в СРСР.
2. Як ця система позначалася на рівні життя запоріжців?
3. У тексті уроку знайдіть дані про те, які наслідки для області мало звернення до ЦК КП(б)У. Висловіть свої припущення щодо причин саме такої реакції вищого партійного керівництва.

Література до теми

1. Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. – К., 1976.
2. Мороко В.М. Умови життя учасників відбудови запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.–Донецьк, 2001.
3. Павленко А. У лабетах кагебістів // Шлях Перемоги. – 2002. – 22–28 серпня.
4. Ребро П. Як «погасили» зірку; Чендиріна Р. Останній політ сокола // Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя, 2004.

Згадайте:

1. Яким було життя запорізького села у 30-ті роки?
2. Чи змінилося воно після визволення від німецької окупації?

1. Стан сільського господарства області на час закінчення війни. Політика держави щодо села

Війна завдала запорізьким селам величезних збитків. Ще влітку 1941 р. значна кількість сільськогосподарського майна, у тому числі худоби, була евакуйована на схід. Велика частина його загинула в дорозі чи була використана на споживання відступаючими частинами Червоної армії. Те, що неможливо було евакуювати, згідно з директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., підлягало безумовному знищенню. Лише саботаж селянами цієї директиви дозволив зберегти дещо в селі та врятував їх від голодної смерті.

Військові частини ще до приходу німців вилучили в селі всі транспортні засоби, які були в робочому стані. Намагаючись організувати сільськогосподарське виробництво для власних потреб, німецька адміністрація частину зламаної техніки відремонтувала і пустила в дію. На час визволення області в ній діяло 33 машинно-тракторні станції, що мали 1020 тракторів, 879 комбайнів, 1300 плугів, 637 сівалок, 77 молотарок. Але це відповідало лише технічному рівню початку 30-х років. У ході бойових дій та окупації була виведена з ладу й переважна частина виробничих приміщень, а велика кількість угідь виявилась замінованою, загарщенною, що робило неможливим їхнє використання.

У перший післявоєнний рік селяни нашого краю вступали з твердим бажанням відбудувати зруйновані господарства. Те, що наприкінці 1943 – першій половині 1945 рр. держава вилучала із села все, не даючи натомість майже нічого, більшість із них схильна була пояснювати надзвичайними обставинами, нагальною потребою забезпечувати воюючу армію. Вони сподівалися на значну державну допомогу, без якої подолати злидні села було неможливо.

Потрібні були значні капіталовкладення в село, але вони так і не з'явилися. Краплею в морі була широко рекламована як «величезна» допомога, що надійшла з нерозорених війною районів СРСР. Повідомлялося про 60 тракторів із Челябінська або 7 540 голів великої рогатої худоби із Сибіру. При цьому не вказувалося, скільки тракторів і худоби було евакуйовано на схід у 1941 р. і не повернулося назад.

Визначаючи державні пріоритети післявоєнної відбудови, керівництво СРСР не бачило їх у сільському господарстві. Навпаки, звично прагнуло розв'язувати проблеми за рахунок визиску села. Колгоспників змушували працювати від зорі до зорі, по суті не оплачуючи їхньої праці. Була налагоджена система нормативів оцінки праці, що перевищувала реальні фізіологічні можливості людини. Наприклад у колгоспі ім. Ворошилова Орхівського району в жнивну кампанію 1946 р. були затверджені наступні норми виробітку на 1 трудовий день. Косіння косою – 0,5 га на день, загібання кінними граблями – 8 га, ручними – 2,5 га, скирдування вручну – 20 копичь, очищення зерна на сортуванні – 80 центнерів, скирдування соломи з-під комбайна вручну – 3,5 га.

При цьому тягар роботи лягав в основному на жіночі плечі. На 1945 р. співвідношення чоловіків і жінок становило серед працездатних колгоспників 1:5. Величезні втрати на фронтах війни мали наслідком те, що і після скорочення армії після завершення воєнних дій це співвідношення змінилося не суттєво. Велике навантаження лягло й на людей похилого віку, інвалідів і підлітків. Крім того, найпрацездатніші селяни забиралися на відбудову індустріального комплексу,

щорічно відволікались на заготівлю лісу, будівництво доріг, інші тимчасові роботи. Молодь вербувалась до ремісничих училищ і шкіл ФЗН.

Навіть якщо колгоспникам вдавалося виконати надважкі норми, то від цього вони однаково вигравали мало. Хіба що рятувались від примусового виселення у східні райони СРСР, яке передбачалося за невироблення встановленого мінімуму трудоднів. На початку 1946 р. понад 40% колгоспів видавали на 1 зароблений трудодень 300 грамів зерна, майже чверть – 20 копійок, а 11% взагалі не розплачувалися грошима. Враховуючи ціни на промислові товари, навіть колгоспник-передовик, що працював без вихідних, за рік роботи міг заробити лише на штани і гімнастерку.

Селяни намагалися прожити за рахунок вирощеного на присадибних ділянках. Але розміри їх постійно скорочували, а вирощене на власному подвір'ї обкладали високими податками. Прагнучи зменшити податок, який забирав останні зароблені неймовірно важкою працею копійки, селяни скорочували поголів'я худоби, тримали її, наприклад, у плавнях запорізького Великого Лугу на островах у напівдикому стані. Нанівець було зведено насадження плодкових дерев, прибуток від яких значно поступався податку, що накладався на господарство.

Особливо важко було 35 тисячам новоселів, яких переселили в Запорізьку область із переданих Польщі українських земель Закарпаття. Незвичні природно-кліматичні умови Півдня, а головне – колгоспна система, часто відсутність більш-менш нормального житла породжували прагнення повернутися до рідних домівок. Тих, хто агітував за повернення, звинувачували в «контрреволюційній діяльності», віддавали до суду чи навіть військового трибуналу й відправляли до ГУЛАГу.

2. Господарські результати першого мирного року. Голод 1946–1947 рр.

Політика держави щодо села не забарилася проявитися негативом. На Запоріжжі, де у 1945 р., за повідомленнями обласного Управління сільського господарства, кліматичні умови були досить сприятливими, плани заготівель виконали на 82%. Урожайність головних колосових культур становила 9 центнерів з гектара і виявилась вдвічі меншою у порівнянні з воєнним 1944-м роком. Критичним був стан тваринництва. За відсутністю техніки в осінню кампанію 1945 р. понад 80% польових робіт в області виконали на коровах (ненайгірший варіант – часто селяни самі впрягались у ярмо, перекопували сотні гектарів землі лопатами й вилами). Середній виробіток на корову становив 10–20 га. Годі після цього було чекати від корів ще й високих надоїв. Середній надій молока на корову в нашій благодатній області на 600 кг перевищував показники в цілому по республіці. Але це складало лише 1,5 тис. літрів. До того ж вироблене колгоспами вилучалось за символічними цінами. «Прибутки» від зданої продукції в багатьох випадках не покривали навіть транспортних витрат на доставку зерна чи молока, м'яса на заготівельні пункти і м'ясокомбінати. Відсутність кормів призвела до загибелі 20% коней і великої рогатої худоби.

Треба було бити на сполох. У ситуації вкрай виснаження села достатньо було навіть незначних природних катаклізмів, щоб трапилося лихо. Селяни необхідна була негайна допомога. І їм «допомогли», але своєрідно, по-радянськи. Напівголодна зима 1946 року була використана партійно-державною владою головним чином в напрямку агітаційно-пропагандистському: організації в ході весняно-польових робіт соціалістичного

Після війни в колгоспах польові роботи виконували, впрягаючи в ярмо корів

змагання, яке, на думку можновладців, повинне було компенсувати нестачу техніки та тягової сили і без належного матеріального стимулювання якимось чином активізувати працю знедолених селян.

Передовики сільського господарства Запорізької області на нараді в січні 1946 р. взяли на себе зобов'язання в соціалістичному змаганні з Кримом і Дніпропетровщиною в наступному збиральному сезоні отримати з кожного гектара по 85 пудів зерна. Колгоспники артлі «Паризька комуна» Якимівського району зобов'язалися одержати по 100 пудів зернових з гектара. На жаль, такі зобов'язання виявились фікцією, були нереальними від самого початку.

Восени 1945 – навесні 1946 рр. в Запорізькій області, як і в Україні в цілому, форсували розширення посівних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, тягової сили і посівного матеріалу. Через розширення площ посіву збільшили й плани хлібоздачі. Між тим літо 1946 р. виявилось спекотним і посушливим, а, отже, неврожайним. Середня врожайність зернових культур знизилась у колгоспах до 3,9 ц/га.

Однак і такого врожаю було б досить для того, щоб селяни прогодували і себе, і міста України. Для прикладу, перед Першою світовою війною, у 1913 р., в Україні зібрали хліба ще менше, але катастрофи не було. Потрібно було лише зменшити хлібозаготівельні плани. Уряд України звернувся з відповідним проханням до союзного, однак наразився на категоричну відмову вести розмову на цю тему. Коли вже у жовтні 1946 р. керівництво республіки в особі М. Хрущова звернулось з листом до Сталіна, то «вождь народів» відповів телеграмою, у якій вимагалось покінчити з небільшовицьким ставленням до справи та, безумовно, виконати намічені плани.

Союзне керівництво в умовах «холодної війни» намагалося створити державні хлібні резерви, що були аналогічні довоєнним. До того ж йшла боротьба зі США за Європу. У планах СРСР було забезпечити своїх союзників хлібом, щоб утримати їх в орбіті радянського впливу. І якщо для цього потрібно було пожертвувати життям мільйонів українців, то чому б і ні. Куди вони подінуться: пережили два голодомори, перетерплять і третій. Так розмірковували в Москві, і це визначило трагічну долю багатьох наших земляків.

До області приїхав уповноважений Міністерства заготівель СРСР О. Татевосян. Незважаючи на посуху, очолована ним комісія віднесла майже всі колгоспи нашого краю до тих, де повинен бути високий рівень врожайності. Наприкінці серпня в Запорізький облвиконком надійшла телеграма від союзного уряду, у якій попереджалося, що невиконання планів хлібозаготівель буде рішуче каратись аж до застосування статей Кримінального кодексу (підривна робота в народному господарстві, контрреволюційний саботаж), які передбачали розстріл.

З осені 1946 р. Запорізька область ввійшла у смугу голоду, дистрофії, смертей. Швидко танули не лише запаси продукції рослинництва, але й тваринництва. Оскільки держава забрала все, включно до посівного матеріалу, то худобу утримувати було неможливо. У нашій області пробували заготовляти сіно в плавнях Дніпра, однак це мало допомогло. Надійшла команда забивати худобу, бо годувати її було вже нічим. Проте м'яса селяни не одержували. Воно все вилучалось у держрезерв. Рівня голодного 1946 р. за показником заготівлі державного м'яса досягли наступного разу лише через 4 роки.

Поки ще залишались невивезеними якісь запаси у колгоспних коморах, селяни пробували їх використовувати. За це нещадно карали. За неповними даними, лише в листопаді 1946 р. до кримінальної відповідальності за розкрадання зерна на Запоріжжі притягли 185 осіб.

Уже взимку багато людей, як і в 1933 р., змушені були викопувати з-під снігу гнилу картоплю, буряки, що залишилися в кагатах ще з війни, їли кору дерев. Це лише розтягувало болісну агонію. На кінець зими загрозливих масштабів набуло захворювання дистрофією. Наведемо одне з багатьох трагічних повідомлень про це. Із Василівського району доповідали до обкома КП(б)У: «За матеріалами про-

веденої днями перевірки населення, кількість дистрофіків збільшилася і дійшла до загрозливих розмірів. Так за станом на 10 березня в районі виявлено дистрофіків II і III стадії 894 особи, з яких негайно треба госпіталізувати 185 осіб, з них 126 дітей. Крім цього, зараз у райлікарні перебуває на лікуванні 61 особа дистрофіків, з них дітей — 56... Райлікарня не в змозі прийняти 185 осіб, що підлягають госпіталізації... Зараз почастішали випадки смертності від дистрофії».

За значно заниженими даними Запорізького обласного відділу охорони здоров'я на 30 червня 1947 р. в області було 92 596 хворих на дистрофію. На той час від неї вже померло 2 774 особи. Серед хворих було багато дітей. Крім дистрофії, їх масово вражав рахіт. Ослаблених голодом людей атакували епідемічні захворювання. У Запорізькій області в 1947 р. майже в 5 разів збільшилося порівняно з 1945 р. число тих, хто захворів висипним тифом, вдвічі порівняно навіть із 1946 р. — поширеним європейським. Трагічно закінчувались спроби голодних людей вживати в їжу непридатні для цього продукти. Наприклад навесні на полях розшукували зерно, що там перезимувало. Але таке зерно вже було отруйним, містило токсичні речовини. Люди вмирали нібито від септичної ангіни, оскільки перед смертю скаржились на болі в горлі. Між тим під септичною ангіною лікарі за вказівкою «згорі» приховували лейконемію — смертельне захворювання, пов'язане з отруєнням внаслідок вживання недоброякісних продуктів. Запорізька область була у списку 10 областей України, де спостерігались масові захворювання з цим діагнозом.

Колгоспники масово тікали із запорізьких сіл і хуторів. Незважаючи на відсутність паспортів та існуючу заборону приймати безпаспортних селян на роботу в містах, вони покидали села цілими сім'ями. Найчастіше від голодної смерті втікали жінки з дітьми. Оскільки пасажирські потяги і теплоходи, що ходили вгору Дніпром до Києва, були переповнені, їхали на товарних вагонах, іншими видами транспорту, йшли пішки. Перш ніж дістатися до великих населених пунктів, де сподівались прохарчуватися, перебивались на вокзалах, базарах, займали під'їзди, нелегальні й легальні нічліжки, руїни, яких після війни було багато.

Голод штовхав людей на страшні вчинки. Між голодуючими йшла війна за шматок хліба. Голодні крали й вбивали голодних. В області реєстрували випадки канібалізму. Об'єктом посягань канібалів у першу чергу ставали діти і люди похилого віку. Людське м'ясо стало об'єктом злочинної діяльності. У Запоріжжі виявили бандитську групу, яка знищила близько десятка дітей і реалізувала отримане м'ясо на ринках міста.

Максимального рівня втрати від голодомору досягли у грудні 1946 — липні—серпні 1947 рр. У лютому 1947 р. смертність у селі перевищувала середні показники попереднього року вдвічі, у березні — більш ніж у 2,5 рази. Особливо трагічним було зростання дитячої смертності. Практично кожен третій померлий від голоду був дитиною чи підлітком. Це був удар по генофонду нації. На тлі зростання смертності різко впала народжуваність. Природне відтворення населення зупинилося.

Навесні 1947 р. Москва все ж пішла на надання невеликої допомоги голодуючим. Але сам характер її свідчив про те, що допомагали не людині, а так званій робочій силі. Повне знищення села не входило в плани керівництва. Щоб голодні люди змогли провести весняні польові роботи, щоб зберегти, хоча б частково, те незначне поголів'я худоби, яке ще залишалося, колгоспам надали короткотермінову, з поверненням у 1947 р., продовольчу позику під високий відсоток (10%). Цю акцію допомогою можна назвати лише умовно. Зерно виділялось із державних союзних резервів, що розташовувалися у сховищах тут же, на місцях. Тобто, виділялось зерно, яке місцевими селянами було вирощене, а потім у них забране. Надання зернової допомоги врятувало від смерті тих, хто брав участь у весняних польових роботах. Інші ж — а це більшість — продовжували голодувати.

Загальну статистику втрач від голодомору в області відтворити важко, оскільки свого часу вона викривлялась. Смерть, яка була наслідком голоду, офіційно пояснювали то інфекцією, то харчовими отруєннями, а то й просто списували в розряд «раптових, несподіваних незрозумілих причин». Інформацію про помер-

лих приховували голови та секретарі сільських рад, бо рівень їхньої заробітної плати безпосередньо залежав від кількості тих, хто проживав на території сільради. Позначалась і відсутність у селян паспортів чи інших документів, що могли б засвідчити особу. Селянин, який залишив село і не повернувся, вважався таким, що пропав без вісті, і до статистики смертності не потрапляв. Того самого селянина, який помирає в іншому селі і не мав документів, ховали у братську могилу й у жодну статистику не включали. Тисячі «доходять» блукали селами й просили хоч грама хліба. Помирали прямо на вулицях. Їх ховали спеціальні команди.

Тож можна назвати лише приблизну мінімальну цифру втраг запоріжців. Запорізька область поряд із Сталінською (тепер Донецька), Одеською (включно з окремою тоді Ізмаїльською) та Вінницькою була найбільш постраждалою від трьох радянського голодомору. У трагічному списку його жертв доля нашого краю сягає за 100 тисяч осіб.

3. Село на кінець 40-х років

Новий урожай нарешті зупинив восени 1947 р. конвеєр смерті. Керівники колгоспів робили все можливе аби утримати хліб у господарствах і нагодувати голодних односельців. У партійних документах Запорізька область фігурувала у списку тих, де велика кількість голів колгоспів навіть дозволили собі такий непослух, як початок хлібоздачі державі лише після видачі частини зерна колгоспникам на зароблені ними трудові. Такі випадки були, зокрема, у В.-Білозерському, Осипенківському, Мелітопольському районах. Ці люди йшли на великий ризик, оскільки у будь-який момент могли бути притягнутими до кримінальної відповідальності як «розкрадачі». Масовим стало приховування реального рівня врожаю. У Мелітопольському районі виявили листівку із закликком зривати хлібозаготівлі. У цілому голод посилив антипатію людей до тоталітарного режиму, і жодних ілюзій щодо нього у селян не залишалося.

Після голодних 1946–1947 рр. змін у ставленні партійно-радянського керівництва до села не відбулося. Як і раніше, капіталовкладення в сільське господарство були мізерними. Його технічна забезпеченість залишалась вкрай незадовільною. І на 1950 р. парк зернозбиральних комбайнів МТС не досяг довоєнного рівня. У Запорізькій області майже 20% робіт зі збирання й обмолоту зернових здійснювали без них. Як і до цього, держава добивалась інтенсифікації праці адміністративно-командними, а то й репресивними методами. Від ранньої весни і до завершення збиральних робіт у колгоспах чергували тисячі державних уповноважених і представників правоохоронних органів; які слідували за кожним кроком селянина.

У 1946–1947 рр. колгоспники, які не виробили встановленого мінімуму трудових, притягалися до відповідальності через суди. Але останні не могли охопити всіх «порушників». Надто вже було їх багато. У Запорізькій області лише в 1946 р. мінімуму трудових не виробили 40 тисяч осіб. Тож у 1948 р. вдалися до спрощеної процедури. 21 лютого Президія Верховної Ради СРСР ухвалила таємний (не підлягав публікації) Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антисупільний паразитичний спосіб життя». Під тиском працівників обкому і райкомів КП(б)У, облвиконкому й райвиконкомів загальні збори колгоспників приймали вироки, жертви яких підлягали депортації до Сибіру і в інші віддалені місцевості СРСР. У списках на виселення були переважно жінки, вдови, що мали малолітніх дітей, догляд за якими не дозволив їм виконати злочасний «мінімум». На початок листопада 1948 р. з області виселили 257 осіб. Уже в менших масштабах виселення тривало до 1950 р. У 1993 р. на екранах кінотеатрів демонструвався художній фільм «Секретний ешелон 007», знятий за сценарієм гуляйпільця, нині секретаря Спілки журналістів України Олександра Михайлюти. У центрі фільму долі тих, хто потрапив в один із переповнених дружинами, сестрами героїв недавньої війни «переселенських» ешелонів.

Можна сказати «таланило» тим колгоспникам, яких лише попереджали. Таких на листопад 1948 р. виявилось в області 1699. Вони давали письмові зобов'язання працювати так, як того вимагала держава.

Одночасно до селян застосовували й політику «пряника». З 1946 р. масовим явищем стало прийняття на найвищому рівні Указів про присвоєння звань Героїв Соціалістичної Праці та нагородження урядовими нагородами працівників сільськогосподарства за умови отримання рекордних або досить високих врожаїв сільськогосподарських культур, високу продуктивність у тваринництві. У 1948 р. на Запоріжжі 256 колгоспників і працівників радгоспів нагородили орденами і медалями СРСР, 11 присвоїли звання Героя Соціалістичної праці.

Проте до суттєвого зростання трудової активності селян це не призвело. Набагато більше їх влаштувало б реальне матеріальне стимулювання праці, якого не було. Що ж до нагород, то часто їх одержували за «ліпові» досягнення. Оскільки від кількості передовиків залежала й до певної міри доля керівників обласного і районного рівнів, вони «не помічали» порушень, а то й ініціювали їх. Досить поширеним явищем, як і в стаханівські часи, стала рекордоманія. Тим, хто претендував на одержання державної нагороди через рекордні врожаї, виділялись спеціальні невеликі ділянки. Ланка чи бригада, що на них працювала, краще забезпечувалась технікою, тягловою силою, добривами, посівним матеріалом. Нерідко врожай збирався з більшої площі, а записувався на меншу. Інколи врожай з ділянки збирала вся бригада, а записували на ланку.

Збігла післявоєнна п'ятирічка. Оголосили, що в 1950 р. врожайність зернових становила в області 18,8 ц проти 16,2 ц у 1940 р. У 1949 р. майже досягли довоєнного рівня виробництва продуктів тваринництва. Але що таке довоєнний рівень створеної в 1939 р. Запорізької області? Це доба бідного села й хронічної нестачі продуктів харчування у місті. Такою ж зустрічала область і 50-ті роки.

запам'ятайте ці дати

1946–1947 рр. — третій радянський голодомор

1950 р. — досягнення в основному довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва

Дайте відповіді на запитання

1. Яким був стан сільського господарства області на час закінчення Другої світової війни?
2. Охарактеризуйте політику держави щодо села.
3. Якими виявилися господарські результати першого мирного року?
4. Назвіть причини голодомору 1946–1947 рр. Чи можна було його уникнути?
5. Коли голод досяг піка? Чому?
6. Кого голод вражав найбільше? Назвіть цифри загальних втрат від голодомору.
7. Якими методами партійно-радянське керівництво намагалося забезпечити зростання сільського господарства наприкінці 40-х рр.?
8. Якими були результати післявоєнної відбудови сільського господарства області?

1. Голоси з 1947-го.

а) Свідчення Івана Сухаря (с. Омельник Оріхівського району).

Я був підлітком. Бачив, як помер від голоду фронтовик Олександр Дука, з орденами на гімнастерці. Померли від голоду дід і баба Операїли. У 1946–1947 від недоїдання в нашому селі мученицьки пішли з життя Калістрат Трипольський, Явдох Сиротенко, Нечипір Незнай. Настю Бондаренко

засудили за кілька качанів кукурудзи – померла в тюрмі. А як жили сім'ї загинувших фронтівиків!.. Окремо розкажу про Орису з нашого кутка. Днями вона блукала селом, благаючи їжі. Молода, вона довго помирала. Знайшли її в бур'яні, поклали на драбину і віднесли на кладовище, де вона раптом почала подавати ознаки життя... Нема Ориси, померла. Хочу ще згадати покійного фронтівика Миколу Гордійовича Іванця. Безногий, він працював комірником у колгоспі «Сигнал». Ми, підлітки, щодня сновигали побіля тієї комори і вранді-годи мали то шмат макухи, то жменю проса чи кукурудзи... Усе це він роздавав потай від начальства, всупереч сталінському «порядку». Коли його виганяли з роботи «за розбазарювання», він кинув у вічі начальству: «Я рятував солдатських дітей!»

б) Свідчення Марії Жовніренко (м. Гуляйполе).

Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками «Ваня», «Тетяна», «Кирилко»...

Голос України. – 1992. – 4 вересня.

в) Буфети на виборчих дільницях.

Крамничі системи «Головособгастронома» успішно готуються до обслуговування виборчих дільниць. (9 лютого 1947 р. пройшли вибори до Верховної Ради УРСР. – Авт.) Одержано багатий вибір ковбасних, кондитерських, тютюнових і винних виробів, консерви тощо. У день виборів на виборчих дільницях міста з 6 години ранку будуть працювати буфети, для яких виділено асортимент товарів.

Большевик Запорож'я. – 1947. – 8 лютого.

г) За життя, яке є і яке буде.

...Так Семен Фурман має всі права радянської людини. Я маю право обирати до Верховної Ради! Опускаючи бюлетень до виборчої урни, я пошлю подяку найвеличнішому з людей Йосипу Віссаріоновичу Сталіну: дякую, рідний і любий, за вільну людину.

С. Фурман, колгоспник артілі імені Сталіна
Пологського району

Большевик Запорож'я. – 1947. – 9 лютого.

Пояснить:

1. У чому причина різкої різниці між спогадами про голодомор і тогочасними публікаціями в газеті?
2. У разі, якщо ваш рід зачепив голодомор, підготуйте розповідь про це.

ДОКУМЕНТИ

2. З листа секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича секретареві Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєву. 1947 рік

ЦК КП(б)У має дані про те, що залишки ворожих елементів із числа колишніх куркулів, націоналістів, колишніх німецьких пособників, сектантів у ряді районів і колгоспів Вашої області ведуть ворожу агітацію, прихований саботаж, а в ряді випадків виявляють активні дії, вдаючись до терористичних актів проти партійного, радянського, комсомольського і колгоспного активу.

Усі ці ворожі дії антирадянських елементів спрямовані на зрив виконання державного плану хлібозаготівель... Окремі ворожі елементи насмілюються вести агітацію проти виходу колгоспників на роботу, проти виконання денних норм виробітку, проти хлібоздачі, скиртування й обмолоту, намагаючись цим завдати шкоди державі, колгоспові і колгоспникам.

Проводячи антирадянську агітацію, ворожі елементи вдаються до розповсюдження анонімних листів, листівок, прихованих і відкритих виступів та ін...

Тому обком, райкоми КП(Б)У і всі партійні організації, кожен комуніст, комсомолец повинні неупинно боротися за зміцнення колгоспного ладу, зберігати державну і колгоспну власність, нещадно викриваючи всілякі махінації ворожих елементів.

Необхідно неупинно роз'яснювати, що, доки існує капіталістичне оточення, імперіалістичні держави засилатимуть до нашої країни шпигунів, диверсантів і шкідників, будуть всіляко намагатися використати залишки ворожих нам елементів всередині країни і що від кожного партійного, радянського і комсомольського працівника, від кожного комуніста і комсомольця вимагається більшовицька пильність і рішуча боротьба за інтереси свого колгоспу, своєї держави... за виконання завдань, поставлених перед радянським народом Великим Сталіним.

Українська Газета. - 1993. - 19 серпня - 1 вересня.

Поясніть:

1. Знаючи ситуацію 1947 р., поясніть причину невдоволення Л. Кагановича. Чи дійсно все було так, як виглядає з листа секретаря ЦК КП(Б)У?
2. Яку загрозу для колгоспників таїло прагнення партійного керівництва прив'язати до проблеми хлібоздачі «диверсійно-шпигунську діяльність імперіалістичних держав»?

ДОКУМЕНТИ

3. Із повісті Олександра Михайлюти «Секретний ешелон»

«Руководствуюсь ст. 3-й Указа Президиума Верховного Совета СССР...» Станція Гуляйполе. Три колії. Короткий перон... Жіночі голосіння.

- Люди добрі, пожалійте дитину!
- Батько-каліка зостається...
- Христа ради, відпустіть дочку... Христа ради!
- Поїзд! Прощайте, бережіться...
- А-а-ай...
- Господи!
- Ма-мо-о...

Вирує, хвилюється майдан у сльозах і прокльонах, у жалобі й лайці, у стогонах і суцільному крикуві. Нагнали з усього району жінок, репресованих за невиконання мінімуму трудоднів у колгоспах і відправлятимуть спецешелонами до колоній.

До останнього вагона хтось із проводжаючих прив'язав вишиваний рушник. Як білий закривавлений птах, тріпотить він на вітрі».

Молодь України. - 1988. - 13 липня.

Поясніть:

1. Які події 1948 р. було покладено в основу повісті?
2. Прочитайте повість повністю. Складіть розповідь за нею.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття. - Запоріжжя, 1996.
2. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні в 1946-1947 роках // Укр. іст. журнал. - 1990. - №8.
3. Михайлюта О. Секретний ешелон. Повість // Молодь України. - 1988. - 13, 14, 17, 19, 21, 24 липня.

Згадайте:

1. Якими були підсумки п'яти років відбудови?
2. Співставте темпи відновлення виробництва у промисловості та сільському господарстві.
3. Яким був рівень життя запоріжців наприкінці 40-х років?

1. Досягнення і проблеми запорізького села

Для області, як і для України в цілому, певною віхою став 1953 р. Після смерті Й. Сталіна тоталітарна держава не змінила своєї суті, але її керівники у своїй більшості зрозуміли: в інтересах зміцнення системи варто все ж відмовитись від крайнощів сталінізму. У політичній сфері це проявилось у відході від практики масових репресій, в економічній — у дещо більшій увазі до матеріальних потреб громадян. Забезпечення останніх гальмувалося перш за все катастрофічним станом сільського господарства. Гострота продовольчої проблеми загрожувала й зривом планів нарощування виробництва в галузях важкої промисловості, що ставило під сумнів реалізацію масштабних задумів забезпечення «перемоги соціалізму у всесвітньому масштабі». Тому певне зміщення акцентів в економіці почалось із села.

Хоча колгоспи і радгоспи області в основному відновили довоєнне виробництво, але й на початку 50-х років показники їхньої роботи, м'яко кажучи, не вражали. Про причини такого становища мова вже йшла в попередніх параграфах.

У 1953 р. врожайність зернових становила 13 центнерів з гектара (планували 19,6). Особливо низькі врожаї збирали в Чернігівському, Куйбишевському й Оріхівському районах.

Відставало тваринництво. Поголів'я корів не лише не повернулося до довоєнного рівня, але залишилося нижчим, ніж у 1928 р., останньому перед початком колективізації. Скорочувалась кількість корів в особистій власності колгоспників. Це скорочення було постійним, продовжувалось з року в рік. Навіть те незначне поголів'я худоби, що мали колективні господарства, не забезпечувалось часто дахом над головою. Не дивно, що з однієї корови за рік надоювали менше 1200 літрів молока. На загальноукраїнському рівні область пасла задніх й у вирощуванні картоплі та овочів.

Аж до 1953 р. діяла продрозкладка — краші господарства змушені були здавати державі продукцію за своїх відстаючих сусідів. Наприклад колгосп імені Ілліча Верхньохортицького району в 1952 р. зобов'язали здати понад план 70 тонн хліба, того часу як колгосп імені Шевченка того ж району здав зерна на 235 тонн менше плану.

Восени 1953 р. селяни почули щось нове від своїх партійних і господарських зверхників. Після партійних пленумів у Москві та Києві, що розглянули стан справ на селі, на місця прийшла директива про необхідність боротьби із порушенням принципу матеріальної зацікавленості селян, про органічне поєднання громадського й особистого в артілі. При цьому, правда, щоб селяни не подумали про кардинальні зміни, наголошувалось, що особисті інтереси повинні підпорядковуватись громадським.

Збільшувались закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Дещо знизили податок на господарства колгоспників і вперше за багато років хоча б на словах почали заохочувати утримання худоби, головним чином корів, на селянських подвір'ях. Засудили практику примусової, понадпланової хлібоздачі. Із сіл прибрали надокучливих уповноважених, які диктували що, де, коли і як сіяти чи збирати.

Це, звичайно, не означало, що колгоспники дістали право самостійно вирішувати господарські питання. Як і раніше, ними керували, часто навіть у дрібницях. Скажімо, у 1954 р. аж на рівні Пленуму ЦК КПУ вгледіли, що в Запорізькій

області мали місце факти порушення рекомендованого згори квадратно-гніздового способу посіву соняшника й кукурудзи, і наказали виправитись. Диктат не зник, він лише дещо послаб. Але навіть така напів- чи чвертьсвобода стала для селян ковтком свіжого повітря і в наступні роки покращила стан справ у сільському господарстві.

Оздоровленню ситуації в селі сприяло зростання державних капіталовкладень у сільське господарство. Нарешті в МТС з'явилось достатньо техніки, щоб механізувати польові роботи хоча б з одного виду виробництва. Ним стало вирощування ранніх зернових.

До колгоспів і МТС направили висококваліфікованих спеціалістів. У 1953 р. з 522 голів колгоспів області вищу освіту мали 12, із 288 спеціалістів МТС — 86. З вищою освітою в колгоспах і МТС працювало 12% спеціалістів. Того ж часу в обласних і районних сільськогосподарських організаціях таких фахівців налічувалось майже 2,5 тисячі. Діючи через партійні органи звичними силовими методами, держава протягом декількох тижнів «виправила» ситуацію. У жовтні 1953 р. в запорізькі села обком партії змусив виїхати більше половини з названого числа спеціалістів. Кампанія тривала, і на початок 1954 р. лише із Запоріжжя на постійну роботу в МТС прибуло 787 інженерів, техніків, трактористів, слюсарів і токарів. Наступного року ще 200 працівників підприємств і установ області «добровільно» переїхали з міста до села.

Виконуючи розпорядження керівництва, 43 промислові підприємства і будівельні організації області взяли під свою опіку 80 колгоспів і 3 МТС. Бригади робітників виїжджали до сіл і надавали колгоспам технічну допомогу.

Зрозуміло, уся ця допомога міста селу не могла бути аж надто ефективною. Очевидно, справжній результат забезпечили б заходи щодо повернення селянам силою забраного у них права власності. Однак у будь-якому разі позитивним було те, що вперше у післявоєнні роки у села не лише забирали, а щось йому й давали.

Вольові рішення партійних органів найчастіше впливали на розвиток села неоднозначно. Крім запланованих плюсів, неодмінно з'являлися й мінуси. На початку 50-х років запорізькі степи помережили штучні полезахисні лісосмуги, які в народі називали посадками. Їхня поява зменшила вітрову ерозію ґрунтів, сприяла збереженню вологи. Система таких насаджень виправдала себе і діє досі. Але тоді ж зобов'язали освоїти заплавні землі малих річок. Річки Конку й Молочну в 1953 р. включили у відповідний загальнореспубліканський реєстр. Прирічкові луки почали інтенсивно розорювати, воду забирати для зрошення полів. Уже через декілька років річки замулились, перетворилися на струмки, влітку на окремих ділянках висихали повністю.

На початку 50-х років за командою із центру в запорізьких степах почали вирощувати незвичну для нашого клімату культуру — бавовну. Спроба закінчилася провалом, а тодішньому голові виконкому обласної Ради В. Пономаренку постановою ЦК КП(б)У 24 квітня 1952 р. «за відсутність контролю та неприйняття заходів щодо своєчасного збирання бавовни, що призвело до великих втрат», було оголошено сувору догану із занесенням до облікової карточки. Врешті-решт, його звільнили з посади, а виконком облради очолив В. Скрябін. Однак бавовна від цього в нашому краї не стала рости.

Масштабні зміни потягло за собою будівництво в 1950–1955 рр. Каховської ГЕС. Від утвореного греблею станції водосховища протягнулась через південний захід Запорізької області нитка Південно-Українського зрошувального каналу. У 1953 р. став до ладу зрошувальний масив Кам'яний Під, який значно підняв продуктивність рослинництва в Кам'янсько-Дніпровському районі. Цей район згодом став відомим у СРСР центром вирощування овочевих культур. На базі водосховища і каналу в 50–60-ті рр. будувалися в області державні Кам'янська, Іванівська, Благовіщенська зрошувальні системи. Вони забезпечили полив 17 тис. га землі. Здавалося б, чудове досягнення.

Однак із часом продуктивність зрощення почала падати — заболочувались, засолювались тисячі гектарів придніпровських степів. Основна ж біда виявилась в іншому. Дзеркало водосховища мало площу в 2155 км². Отже, таку площу землі вивели з господарського користування. Під воду пішли благодатні родючі дніпровські плавні з їхнім багатим рослинним і тваринним світом. Мешканці прилеглих до Дніпра населених пунктів стали вимушеними новоселами. Ось уже півстоліття штучне Каховське «море» не заспокоюється, продовжує щорічно поглинати нові сотні гектарів землі. Ця земля осідає на дні водосховища, середня глибина якого в момент заповнення дорівнювала лише 8,4 м. Недавекий той час, коли «море» остаточно перетвориться в болото. Щоб врятувати становище (закріпити береги, провести днопоглиблювальні роботи) потрібні астрономічні суми грошей, яких нема.

Будівництво зрошувального каналу

Свого часу будівництво ГЕС виправдовували й тим, що вона дасть дешевий електричний струм. Сьогодні всі гідроелектростанції України, разом взяті, забезпечують 3% загальнодержавного виробництва електроенергії — недостатньо, щоб виправдати «подвиг» гідробудівництва післявоєнних десятиліть.

Що ж до 50-х, то протягом певного часу запорізьке село прогресувало. Прогрес не був стійким, супроводжувався відступами (у 1955 р. частина колгоспів зменшила поголів'я корів, знизилась продуктивність худоби, багато її загинуло), але позитивні зрушення все ж мали місце. Збирались вищі за попередні врожаї. Перед вів Гуляйпільський район, у якому три роки поспіль отримували 20—22 ц зерна колоскових з гектара. Влада була задоволена — плани хлібозаготівель виконувались. Нарешті перевищило довоєнні показники тваринництво. Число збиткових, економічно вкрай занедбаних колгоспів зменшилось за 5 років з 52 до 17. На початку 1958 р. Запорізьку область за успіхи у виробництві і заготівлі зерна, м'яса, молока, яєць та інших сільськогосподарських продуктів навіть нагородили орденом Леніна. Однак уже тоді, наприкінці 50-х, село зустріло нові проблеми.

2. Розвиток промисловості

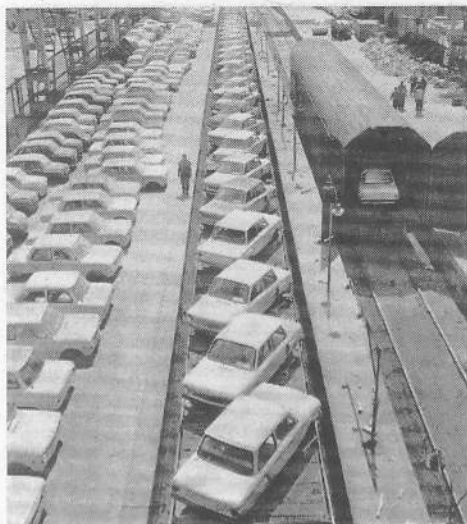
Обличчя промислового Запоріжжя продовжувала визначати чорна і кольорова металургія. З'явилися нові потужності, реконструювалось старе виробництво. Зокрема в 1959 р. на «Дніпроспецсталі» стала до ладу найбільша в Україні електросталеплавильна піч. У підсумку за 10 років випуск валової продукції металургійних підприємств зріс у 4,7 рази.

Крок вперед зробили машинобудівники. Подією став початок у 1960 р. серійного випуску на переобладнаному заводі «Комунар» перших в Україні мікролітражних легкових автомобілів. Модель дістала офіційну назву «ЗАЗ-965». Двигуни для машини виготовляли поруч — на Мелітопольському моторному заводі.

Непоказний зовні автомобіль дістав у народі назву «горбатий» і на довгі роки став улюбленим героєм анекдотів. Ось один із них.

- Чому «горбатих» «Запорожців» не фарбують у чорний колір?
- Щоб не плутати з урядовими машинами.

Анекдоти були добрі, бо простуватий «Запорожець» з мотором, що «тріскотів» щосили, у цілому прихильно зустріли споживачі. Цьому сприяла й ціна, найнижча серед легковиків, що випускалися в СРСР. Однак не лише ціна. Мік-

Вантаження «Запорожців»
на автозаводі «Комунар»

мав і мотор «Запорожця». Він розроблявся фахівцями військово-промислового комплексу для легкої десантної амфібії.

Така ситуація взагалі була характерна для машинобудівних підприємств Радянського Союзу. Більшість із них змогли зробити прискорення, випускаючи продукцію подвійного призначення. Лише робота на «оборонку» відкривала доступ до щедрого фінансування. У 50-ті роки тривало гостре суперництво СРСР і США за першість у військовій авіації, і серед тих, хто виграв від цього, були запорізькі моторобудівники. У 1957 р. розпочалося серійне виробництво військово-транспортного літака «АН-12». Двигуни на нього постачали із Запоріжжя. Повітряно-десантні війська на довгі роки отримали надійну машину. Та і взагалі літак став «повітряним візником» для всіх родів військ, використовувався і в народному господарстві. Один із полків військово-транспортної авіації розмістили на аеродромі Запоріжжя.

О. Івченко. Генеральний
конструктор, Герой Соціалі-
стичної Праці, лауреат
Ленінської та Державної
премій СРСР

ролігражка відразу ж показала себе з найкращого боку в сільській місцевості, районах із поганими дорогами. В особливо складних випадках, коли автомобіль не здатний був сам вибратися з багнюки, його екіпаж міг визволити машину, що важила лише 665 кг. Городяни швидко оцінили в «Запорожці» його маневреність, хорошу економічність, високу міцність кузова.

Своїми перевагами «Запорожець» завдячував економічній політиці радянської держави, у якій товари народного споживання були додатком до основного виробництва, спрямованого на задоволення потреб армії. Фантастична прохідність «горбатого» пояснювалась тим, що його розробники використали досвід створення для збройних сил автомобілів підвищеної прохідності «БТР». Аж ніяк не цивільне походження

Цивільним аналогом «транспортника» став пасажирський літак АН-10 «Україна». Тоді ж почав польоти оснащений запорізькими машинобудівниками чотирьохмоторний турбогвинтовий літак «ЛІ-18», що теж копіював військового «старшого брата» із стратегічної бомбардувальної авіації. Йому судилася щаслива доля. Чверть століття він був основним лайнером «Аерофлоту» на середніх і дальніх авіалініях. У 1958 р. запоріжці почали виготовляти турбогвинтові двигуни для щойно спроектованого літака «АН-24». Літак став основним на місцевих і середньої дальності маршрутах. Він і сьогодні ще експлуатується авіаторами України і держав СНД.

При цьому в Запоріжжі не лише виготовляли, а й проектували авіадвигуни. Серця всіх знаменитих лайнерів того часу створювалися колективом конструкторів під керівництвом видатного творця моторів академіка Олександра Івченка. Його діяльність варта окремого слова.

Сашко Івченко народився у Великому Токмаку в сім'ї робітника-ливарника в 1903 р. До механіко-ма-

шинобудівного інституту в Харкові вступив досить пізно – 27-річним, пройшовши перед цим велику трудову й громадську школу. Диплом інженера з двигунів внутрішнього згоряння одержав у 1935 р. й відтоді працював у Запоріжжі на заводі №29.

Ще до війни він спільно з колегами розробив двигун М-88. Оснащені цими моторами радянські бомбардувальники в серпні 1941 р. завдали першого удару по Берліну. У 1945 р. О. Івченко очолив створене в Запоріжжі дослідно-конструкторське бюро (нині ЗМКБ «Прогрес») і відтоді до завершення життєвого шляху в 1968 р. конструював двигуни, що незмінно ставали шедеврами світового авіамоторобудування.

Машинобудівники області освоювали й випуск інших видів продукції – потужних дизель-генераторів, холодильних машин, гідроагрегатів, жнивварок, оснастки для бульдозерів та екскаваторів тощо. Мелітопольський компресорний завод на замовлення Міністерства оборони поставляв компресорні станції низького тиску й бустерні насоси Атомному Інституту АН СРСР. Усе це в цілому забезпечило в 50-ті роки зростання виробництва продукції машинобудування на Запоріжжі в 5,3 рази.

У 50-ті роки швидко розвивалась електротехнічна промисловість. Стали до ладу гіганти галузі – заводи трансформаторний й високовольтної апаратури (Запоріжжя), «Азовкабель» (Бердянськ), кабельний (пізніше «Запоріжкабель»). З їхнім пуском Україна стала найбільшим у СРСР виробником потужних силових трансформаторів (у 1957 р. 50% загальносоюзного виробництва) і деяких видів кабелів.

До числа галузей економіки, що почали розвиватися в 50-ті роки, належала й хімічна промисловість. Перші підприємства цієї галузі – лакофарбові заводи в Мелітополі, Гуляйполі – почали працювати в 1951–1954 рр. Тоді ж реконструювали Бердянський солідовий завод – дослідне підприємство з виробництва синтетичних мастильних матеріалів.

На 1960 р. в області діяли 5284 промислових підприємства, у тому числі 1116 великих. У порівнянні з довоєнним часом випуск промислової продукції збільшився на 429%.

Однак при зовні гарних валових показниках у промисловості Запоріжжя в 50-ті рр. вже чітко проявилися вади, які були менш помітними, коли після війни йшла боротьба за просте відновлення виробництва. Довоєнного рівня досягли, потім значно його перевищили. Але чим далі, тим помітнішим ставало науково-технічне відставання від Заходу. У розвинутих країнах розгорнулася науково-технічна революція. На її тлі впадала в очі громіздкість, неповороткість радянської економічної системи.

Це як у краплі води відбилосся в роботі запорізького індустріального комплексу. Непомірно високими були затрати на одиницю продукції, що випускалася. Часто не витримувала жодної критики якість виробленого.

Починаючи з 1955 р., проблему намагалися розв'язати у директивно-наказовому порядку. Після партійного пленуму в Москві виробники дістали вказівку потурбуватися про усунення вад.

І в Запоріжжі під патронатом партійних органів проводилися багатолюдні наради, розроблялися численні розлогі заходи щодо прискорення впровадження у виробництво досягнень науки і техніки. Успіхи ж були незначні.

Давалася ознаки повна відсутність прямої економічної зацікавленості керівників підприємств в оновленні виробництва в умовах, коли попри всі розмови про технічний прогрес кар'єра та добробут залежали від виконання плану в його кількісному вимірі. Впровадження нових техніки та технологій гальмувала і дешевизна робочих рук.

Поєднання виробництва з НТР ввійшло в протиріччя і з централізованою системою управління економікою. Дріб'язкова опіка підприємств, постійна корекція планів, зосередження в руках чиновників навіть функції поточного оперативного керівництва стримували процеси оновлення.

У 1958 р. в Запоріжжі розглянули хід впровадження нової техніки й передової технології в такій визначальній галузі, як машинобудування. Виявилося, що на заводі «Азовкабель» із семи основних заходів щодо нової техніки виконали один, на трансформаторному – 29 із 48, компресорному – 14 із 28. Підкреслювалось, що нерідко при розробці заходів не прораховувалась економічна ефективність їхньої реалізації. У прийнятій з цього приводу постанові бюро Запорізького обкому партії були звичні слова «зобов'язати», «запропонувати». Але це мало що змінювало. І навіть сам факт оцінки роботи за виконанням паперових заходів теж багато про що свідчив.

3. Зміни в духовному житті, його матеріальному рівні

50-ті роки ввійшли в історію як час певної лібералізації режиму, вершиною якої були рішення XX з'їзду КПРС і критика курсу Й. Сталіна. Зовнішньою ознакою змін стало зокрема те, що за наказом «згори» водночас ім'я Сталіна зникло з назв населених пунктів, районів, колгоспів, радгоспів, площ і вулиць. Зняли пам'ятники «великому вождю», яких лише в Запорізькій області було декілька сотень.

Виходили з таборів політ'язні. Переглядалися справи засуджених за посадові, господарські порушення, а також неповнолітніх. Як ви знаєте, звинувачувальні вироки у таких справах були вкрай суворими, часто взагалі безпідставними. Працювали відповідні комісії Президії Верховної Ради СРСР. На Запоріжжі налічувалось 3,6 тис. ув'язнених, у тому числі 770 жінок. Комісія розглянула в області 580 справ: було звільнено 447 осіб (63 неповнолітніх), знижено термін покарання 60 (13 неповнолітніх).

Але лібералізація була відносною. Як і раніше, неохвальні слова щодо дій влади вважалися «ворожими випадками». Однак, якщо до війни за це чекав розстріл, відразу після війни – довготривале ув'язнення, то надалі нерідко вже обмежувалися «виховною роботою». Коли в 1956 р. плавильники цеху холодної прокатки «Запоріжсталі» Пантелюк і Лихошерст заявили в завкомі, що треба брати приклад з Угорщини (там того час відбувалось антисоціалістичне повстання), то з ними провели в партійному бюро бесіду. Оскільки робітники були безпартійними, з них лише взяли слово не допускати в подальшому «шкідливих» розмов. За те, що бри-

гадир термічного відділу цеху жерсті цього ж заводу Колесников заявив: «Комунізм в СРСР не збудувати навіть і через сто років» – його виключили з партії, а на роботі залишили.

Зживалися заходи щодо ізоляції запоріжців від інформації про реальний стан справ в навколишньому світі. Були організовані відповідні «численні прохання трудящих». Так повідомлялось, що в Андріївському районі комуністи, комсомольці і взагалі свідомі громадяни вимагають для припинення діяльності «поширювачів брехливих чуток та інформаторів імперіалістичних радіопередач» повсюдно провести ретельну перевірку і перереєстрацію радіоприймачів, вилучити передатчики радіоаматорів – короткохвильовиків. Влада з готовністю відгукнулась на інспіровані нею ж «прохання».

Але одночасно у другій половині 50-х рр. запоріжці вперше здобули хоч і дозвану, але все-таки можливість на власні очі побачити інші країни. З державами

Спорудження житлових будинків у Запоріжжі, 1956 р.

«народної демократії» почався обмін туристичними групами. До складу офіційних делегацій у капіталістичні країни включали й окремих перевірених представників «трудящих».

Проявом лібералізації була й більша увага до життєвого рівня громадян. Із середини 50-х рр. почали підвищувати заробітну плату робітникам і службовцям. У 1957 р. низькоплатчуваній частині працюючих її підвищили на 33%. У 1958 р. скасували обов'язкові поставки державі сільськогосподарської продукції господарствами колгоспників, робітників і службовців. З 1959 р. в найкращих за економічними показниками колгоспах області селянам держава гарантувала оплату трудоднів.

І в 1960 р. в містах області все ще спостерігались великі перебої в торгівлі м'ясними й молочними продуктами, що викликало численні скарги запоріжців. Але все ж асортимент і кількість продуктів поступово зростали. Більше ставало в продажу промислових товарів, і поволі на перший план почало виходити питання не стільки їхньої кількості, як якості.

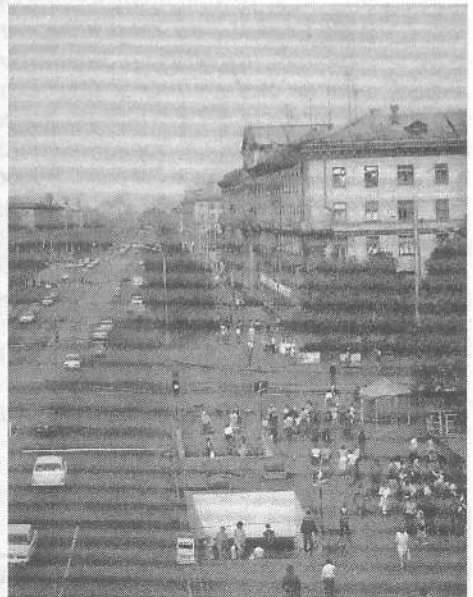
Розгорнулося житлове будівництво на промисловій основі. Цьому сприяло використання нових будівельних матеріалів, зокрема залізобетону. Будівництво спростили, що дозволило поставити його на конвеєр. Основу забудови складали малометражні п'ятиповерхові будинки, прозвані в народі «хрущовками». У 1957 р. прийняли відповідальне рішення – за 10–12 років ліквідувати в області нестачу житла. Це завдання виявилось утопією, але черги на отримання квартири просуvalися швидше, ніж раніше.

На кінець 50-х років майже завершилась відбудова зруйнованих під час війни споруд громадського призначення. У Запоріжжі продовжувалась забудова головного проспекту. У центр міста, крім Шостого селища, увійшла територія села Вознесенівки (від сучасних вулиць 12 квітня та ім. Толєніна до вулиці ім. Гагаріна). Тут одноповерхові будинки замінялися на багатоповерхові. На проспекті ім. Леніна з'явилися нові площі. Поступово прикрашалися сучасними будівлями центральні вулиці інших міст області.

Гострою залишалася проблема водопостачання та нестачі нормальних каналізаційних систем. Хоча в Запоріжжі в 1953 р. завершили відбудову цих мереж, проте для зростаючого міста (400 тис. мешканців) цього було замало. На кінець 50-х років в обласному центрі через нестачу виробничих потужностей для нормальної очистки питної води та прийняття й очистки господарсько-побутових відходів склалося вкрай напружене санітарне становище. З'явилися інфекційні, шлункові захворювання (черевний тиф, дизентерія тощо).

Це не було несподіваним. Міський «водоканал» подавав питної води трохи більше від половини до потреб і не міг її очистити до встановлених норм. Близько 75 км водопровідної мережі, яку збудували ще в дореволюційні часи, зруйнувалися. Вода, що нею подавалася, була взагалі непридатною для споживання. Відсутність потужностей каналізаційних споруд мала наслідком скидання без належної очистки в Каховське водосховище щодобово 50 тисяч кубічних метрів стоків.

Напруженим було становище в Мелітополі та Бердянську (історичну назву

Проспект Леніна забудови 50-х років

цьому місту повернули в 1958 р.), де через відсутність каналізації рівень забруднень дійшов до водоносних горизонтів. Виникла загроза масових захворювань мешканців цих міст.

Таким неоднозначним було життя наших земляків на час, коли радянське керівництво на зламі 60-х рр. вирішило, що настала пора швидко побудувати комунізм.

запам'ятайте ці дати

- 1953–1958 рр. – роки певного зростання сільськогосподарського виробництва в області
- 1940–1960 рр. – запорізький індустріальний комплекс збільшив виробництво на 429%
- 1957 р. – початок широкого житлового будівництва на промисловій основі

Дайте відповіді на запитання

1. Яким був стан сільськогосподарського виробництва в області на початку 50-х рр.?
2. Що сприяло певному оздоровленню ситуації в селі?
3. Покажіть досягнення і проблеми запорізького села 50-х рр.
4. Які галузі промислового виробництва розвивалися в області найдинамічніше?
5. Яку проблему в індустрії не вдавалося розв'язати? Чому?
6. Покажіть зміни в духовному житті краю та їхню обмеженість.
7. Охарактеризуйте рівень життя запоріжців у 50-ті рр.

ДОКУМЕНТИ

1. З інформації Запорізького обкому КПУ в ЦК КПУ про економічне зростання Червоноармійського і Розівського районів у 1953–1958 рр.

Червоноармійський район.

Протягом 9 післявоєнних років колгоспи району залишалися найвідсталішими в області. За останні 5 років відбулися суттєві зміни.

Затрати праці на виробництво 1 ц зерна знизилися з 3,8 трудоднів у 1953 р. до 1,2 в 1958 р. Колгоспники отримують за працю в 2,5 рази більше грошей, ніж в 1953 р. Значно більше видається на трудодні. Багато колгоспів на свої кошти здійснюють культурно-побутове будівництво, благоустрій сіл. У 1953-1958 рр. колгоспниками побудовано понад 800 нових житлових будинків. Врожайність зернових зросла в 1,7 рази (з 14 до 23,5 ц з га), надії молока – в 1,9 рази. Виробництво молока зросло в 3 рази, м'яса – в 2,6, яєць – в 1,3. Прибуток з 1 га зріс в 3 рази.

На кожний трудодень колгоспники отримують грошима 5,4 крб. (в 1953 р. – 1,98 крб.), зерном – 1,9 кг (1,8 кг в 1953 р.).

Розівський район найбільше постраждав у роки війни. У 1953-1958 рр. врожайність зросла в 2,3 рази (з 10,6 ц з га до 24,3 ц). Надії молока на одну корову зросли в 1,5 рази (2646 кг проти 1729 кг), виробництво м'яса – в 2,7 рази.

Оплата трудодня збільшилась грошима з 2 крб. до 5,1 крб., зерном – з 1,3 до 2 кг.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 1500. – Арк. 52-61.

Поясніть:

1. Що сприяло економічному зміцненню колгоспів?
2. Поверніться до документа після прочитання наступного параграфу й оцініть ступінь достовірності інформації.

2. Про наслідки господарювання в заплавах річок Токмачка й Молочна. Зі звернення Токмацького сільського парткому КПУ, Токмацького виробничого управління в Запорізький сільський обком партії. 8 липня 1964 р.

Щорічно затоплюються понад 6 тис. га заплавлених земель колгоспів, розташованих в басейні р. Молочна, затоплюються до 13 населених пунктів, Токмак і Молочанськ. Якість 6 тис. га, а це найцінніші лугово-чорноземні ґрунти, постійно погіршується. У зв'язку із замуленням річок Токмачка і Молочна та підйомом ґрунтових вод до денної поверхні відбувається сильне засолення і заболочення цих земель. З кожним роком кількість таких земель швидко зростає.

Річки замулюються, і за останні 10 років зрошення зменшилося втричі. Природні сінокоси через засолення й заболочення зменшилися більш ніж у 2,5 рази, валовий збір сіна – в 3 рази. У 1953 р. в заплаві було 518 га сінокосу (накошували по 14,3 ц з га). У 1960 р. залишилося 205 га (12,6 ц з га). Значно знизилась продуктивність природних вигінно-пасовищних земель і можливість їхнього використання. Багатолітні насадження на заплавлених землях гинуть.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 6434. – Оп. 5. – Спр. 198. – Арк. 59-60.

Поясніть:

1. Чому різко негативні зміни в заплавах малих річок Запорізької області почалися після 1953 р.?
2. Як вольові рішення партійних органів впливали на стан справ у сільському господарстві?

3. Запорізькі мотори на літаках радянської авіації

Про якість і надійність двигуна (ОІ-20. – Авт.) говорить такий приклад. В одному з польотів, який здійснював у червні 1960 р. Герой Радянського Союзу Ю.В. Курлін, слідом за АН-10 йшов АН-12 з кінооператором на борту. Коли машини зблизились до відстані 150 метрів і лягли на паралельний курс, Курлін виключив два лівих двигуни. Небагато пролетівши, застопорив і правий внутрішній, але машина тривко і спокійно продовжувала політ впродовж 45 хвилин. На літаках такого класу при одному працюючому моторі ще ніхто і ніколи у світі не літав. Це своєрідний рекорд надійності.

Належав «десяятці» й офіційний рекорд, внесений в таблицю світових досягнень. У 1961 році на замкненому маршруті вона показала швидкість 730 кілометрів на годину. Зовсім непогано для такого величезного корабля взагалі, а для того часу – особливо.

Коваль Е.Т., Филон Н.Н. Ровесник Октября: Крат. очерк истории Запорож. произв. объединения «Моторостроитель». – Днепропетровск, 1986. – С. 61.

Поясніть:

1. Що означало скороченно «ОІ» у назві двигуна?
2. Назвіть інші відомі пасажирські літаки, на яких наприкінці 50-х років використовувалися запорізькі мотори.
3. Що сприяло тому, що моторобудівникам вдалося уникнути однієї з основних хвороб радянської промисловості, якою була низька якість її виробів?

УРОК **Запоріжжя в роки «безпосередньої побудови комунізму» (кін. 1950-х – 1965 рр.)**

Згадайте:

1. Коли почали будувати суспільство, яке називали соціалістичним?
2. Якими подіями супроводжувалося це будівництво в області?
3. Якими виявилися його результати?

1. Адміністративно-територіальні зміни

Кінець 50-х – початок 60-х років були відзначені багатьма організаційними перебудовами, у тому числі й адміністративними. Наприкінці 1962 р. провели укрупнення районів, і на території області залишили 10 великих: Бердянський, Василівський, Куйбишевський, Мелітопольський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Приазовський, Токмацький і Червоноармійський. У січні 1964 р. центр Василівського району перенесли в Кам'янку-Дніпровськ, внаслідок чого район дістав відповідну назву.

У 1965 р. розпочався зворотній процес розукрупнення районів. Того року на адміністративній карті області до числа існуючих додалися Якимівський, Василівський, Веселівський, Гуляйпільський, Запорізький, Приморський, Чернігівський райони. У 1966 р. відновили Новомиколаївський район, а Червоноармійськ перейменували у Вільнянськ (відповідно змінилася й назва району). Уточнили назву району з центром у м. Пологах. Раніше його офіційно іменували Пологським, надалі Пологівським.

Нетривалий час, з 1962 по 1964 рр., існувало два обласні комітети правлячої партії – промисловий і сільськогосподарський.

2. Суспільне життя в умовах боротьби за комунізм

Певні господарські успіхи спровокували радянське керівництво на авантюрні кроки, що мало далекосяжні негативні наслідки. Уже на XX партійному з'їзді в 1956 р. прийняли рішення про розробку програми побудови комунізму. Передбачалося створити такий достаток благ, що забезпечили б всі матеріальні та духовні потреби громадян. Щоб потреби не виходили за межі розумної достатності, планувалося «виліпити» людину з новою високою свідомістю. Цим і зайнялись з кінця 50-х років. На практиці виховання нової людини вилалося в жорстку боротьбу з найменшими відхиленнями від вироблених у кабінетах партчиновників стандартів.

Особливо потерпала молодь. Розгорнулося цькування так званих «стиляг» (від слова «стиль»). Юнаків і дівчат засуджували за спроби модно вдягатися, слухати «буржуазну» музику й танцювати щось інше, крім офіційно визнаного вальсу. Контролювали ширину штанин і довжину спідниць, фасон зачісок тощо.

Восени 1958 р. в області розгорнули широке обговорення проекту закону «Про посилення боротьби з антигромадськими паразитичними елементами в Українській РСР». Паразитами вважалися всі, хто не працював у суспільній сфері виробництва. Обком партії рапортував до ЦК КПУ: виявлено 4373 непрацюючих, 326 інвалідів III групи і 285 паразитичних елементів.

Проект закону значною мірою дублював указ 1948 р. Як і тоді, передбачалося, що на основі присуду зборів громадян «дармоїди» будуть примусово виселятися. Але якщо указ 1948 р. стосувався лише села, то тепер передбачалося «виховання» виселенням поширити й на міста.

Партійні функціонери повідомляли до Києва, що запоріжці нібито пропонували справу виконання «вироків» покласти на МВС, а для тих, хто покався, встановити випробувальний термін від шести місяців до року.

12 червня 1961 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ «Про посилення боротьби з особами, що ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський спосіб життя». У Запорізькому обкомі партії на виконання Указу розробили заходи щодо посилення ідейно-виховної роботи серед молоді. Заходи передбачали протягом двох місяців виявити всіх ледарів, дармоїдів, «стиляг» та інші нетрудові елементи. Планувалося «всема способами викривати ворожу імперіалістичну антирадянську пропаганду, так званий “американський спосіб” життя, аполітичність і бездіяльність». Невдовзі з області почали виселяти тих, хто підпадав під дію Указу. Серед виселених траплялися й справжні нероби, п'яниці, але основу складали трудящі, підприємливі люди.

Виявляли й політичних противників влади. У Мелітополі розкрили підпільну групу, що складалася із 13 осіб. У 1960–1961 рр. вони розповсюджували виготовлені за допомогою саморобного кліше антирадянські листівки.

Програму, яка передбачала побудову комунізму за 20 років, прийняли в жовтні 1961 р. Вона дуже сподобалась партійно-державному апарату. Його мало турбувало, чи буде той комунізм насправді. Важливим було інше. Визначивши собі місце організатора і керівника руху до майбутнього процвітання, принаймні на декілька років номенклатура зняла із себе клопіт відповідальності за сьогоднішнє. Повсюдно розгорнулася гарячкова діяльність з розробки перспективних планів перетворень.

У баченні того, що буде через 20 років, політ фантазії не обмежували. Якщо в Запоріжжі планували будівництво нового житлового масиву за Дніпром, біля с. Бабурка, то обіцяли, що його мешканців з будь-якої точки культурно-ділового центру міста чи промислової зони доставлятимуть туди за 10–15 хвилин. І не абичим, а монорельсовим транспортом.

У районах області теж не в тім'я були биті. Скажімо, у Пологах передбачали: населення міста більш ніж потроїться й складатиме 50 тис. осіб. Побудують низку заводів, серед яких не один, а чомусь декілька з виробництва електротехнічної апаратури. Буде виправлено й очищено русло річки Конки, у її поймі з'явиться лісопарк, чудові піщані пляжі, станція човнів тощо. Не менш грандіозними були плани в сусідів-оріхівців. Зокрема у них теж планувалось побудувати не один, а два заводи з виробництва шарикопідшипників. Звичайно, майже на 100% все це залишалось на папері.

3. Суперечності промислового розвитку

Як і на інших сферах економіки та суспільно-політичного життя, перехід до «безпосереднього будівництва комунізму» негативно позначився на темпах промислового зростання запорізького краю. З кінця 50-х рр. акцент перенесли на моральні стимули поліпшення виробництва. Розгорнулася галаслива кампанія зі створення бригад, після цього цехів і заводів комуністичної праці. Їхні працівники повинні були самовіддано безкорисливо трудитися, впроваджувати комуністичні принципи в побут: разом проводити вільний час, підвищувати загально-освітній, технічний та професійний рівень. Очоловивши цей «рух», партійне, комсомольське і профспілкове чиновництво перетворило його в черговий показник у «соціалістичному змаганні». Уже через 2–3 роки згідно зі звітністю ледве чи не 100% робітників працювали по-комуністичному.

У 1960 р. секретар обкому партії з ідеології О. Шерстюк доповів зборам партактиву, що в колективах комуністичної праці нараховувалось 70 тис. осіб. При цьому доповідач називав й інші вражаючі цифри. Лише у Запоріжжі, Мелітополі й Бердянську за рік через медвитверезник пройшло майже 9 тис. «трудящих», понад 4 тис. арештовувались за хуліганство. Серед них 1365 комуністів і комсомольців. Очевидно, правопорушення й комуністична свідомість і праця органічно поєднувалися. У 1965 р. на Запоріжжі в змаганні за комуністичну працю брало участь близько 350 тис. осіб. Звання колективів комуністичної праці завоювали

22 підприємства, 1570 цехів, змін, ділянок, 6700 бригад; ударниками комуністичної праці було понад 90 тисяч.

Відсутність економічних стимулів гальмувала розвиток промисловості краю. І все ж у цілому вона ще забезпечувала кількісний приріст своєї продукції. Принаймні про це свідчить тогочасна статистична звітність про виконання семирічного плану (1959–1965 рр.). Значною мірою позитивний результат став наслідком перевиконання завдань з виробництва металу. Ті роки були «лебединою піснею» запорізької металургії. Ніколи в подальшому вже не «гриміли» на всю країну так, як це було у першій половині 60-х рр., і заводи «Запоріжсталь» і «Дніпроспецсталь», і їхні передовики.

Оскільки постановою Ради Міністрів СРСР передбачалося перетворити запорізькі заводи «Запоріжсталь», вогнетривів, феросплавів і метизів у дослідно-показові, то, можливо, слава з рекламною метою дещо штучно підігрівалась засобами масової інформації. Але досягнення, безперечно, були.

Особливо «врожайним» став 1963 р. Тоді сталевари «Запоріжсталі» М. Кінебас, В. Стан, О. Лобода перевищили світовий рекорд за кількістю виплавленого за рік металу. На «Дніпроспецсталі» такі ж успіхи мав Д. Галушка. Оголосили, що електрометалурги першими в області досягли рубежів семирічки.

Герої Соціалістичної праці М. Кінебас і Д. Галушка

Їхні біографії є свідченням того, що попри всі мінуси система все ж таки вмiла розпізнавати таланти й відкривала їм шлях до зростання. Обидва із Запорізької глибинки (села Волочанське та Мала Токмачка відповідно) приїхали вони юнаками до обласного центру, де оволоділи складною наукою сталеваріння й стали відомими всій країні.

Успіхи в інших галузях були скромніші. Продовжувала зростати кількість підприємств хімічної промисловості. На початку 60-х рр. дали першу продукцію заводи з випуску кремнійорганічних сполук (Кремнійполімер) у

Запоріжжі й скловолокна у Бердянську. Але хоча про важливість хімічного виробництва тоді говорили дуже багато, в області, як і в країні в цілому, запланованого не досягли. Нерівно працювали підприємства, які забезпечували технікою село. У 1961 р. дав продукцію «Орсільмаш» в Орiхові (перші вітчизняні кормороздавачі). Але в ті ж роки до списку підприємств, що зривають поставки сільськогосподарських машин, потрапив Першотравневий завод (м. Бердянськ).

У цілому ж, завдячуючи перш за все металургії, промисловість Запорізької області показників останнього року семирічки досягла у 1963 р. Але це були кількісні (так звані валові) показники. Поставленого ж у 50-ті роки завдання зрівнятися із Заходом за

Бердянський завод «Скловолокно»

якістю продукції досягти не вдалося. Більш того, відстань продовжувала зростати. Вартість розрахованих на рядових громадян переможних реляцій була відомою тим, хто знав виробництво не з газетних публікацій. Не було це секретом для правлячої номенклатури. Але із зрозумілих причин публічно вона заявляла протилежне тому, що знала.

Винятком став жовтень 1964 р. Тоді чи не вперше сказали правду про реальний стан справ в економіці, бо негаразди можна було списати на щойно примусово відправленого на пенсію М. Хрущова.

4. Сільське господарство: час нових випробувань

Відносно сприятливі умови для розвитку села, що склалися після 1953 р., тривали недовго. Експеримент із побудовою комунізму і пов'язане з ним прагнення досягти негайного ефекту якимись організаційними заходами, перетрясками, по селянах вдарили набагато сильніше, ніж по городянах. Але врешті-решт негаразди в селі відгукнулися й продовольчими проблемами в місті.

В умовах переходу до «розгорнутого будівництва комунізму» обрали тактику «стрибка», форсованого розвитку, «рішучих дій». У 1957 р. прийняли авантюрне рішення протягом трьох років збільшити виробництво м'яса в 3,5 рази, до 1960 р. передбачалося наздогнати й перегнати найрозвинутішу країну світу США за виробництвом м'яса, молока і масла на душу населення.

Але об'єктивних умов для стрибка не було. Виробництво основних сільсько-господарських продуктів постійно коливалося. Коли окремі райони чи колгоспи збільшували його, інші тоді ж втрачали здобуті позиції. Запорізька область тому яскравий приклад. У 1958 р. область відзначили за успіхи в розвитку сільського господарства, а виробничі показники в тому році в Приморському, Пологському, Чернігівському й Мелітопольському районах погіршилися порівняно з роком попереднім. У 1960 р. на 15–40% порівняно з 1958 р. впало виробництво в тваринництві й рослинництві в колгоспах і радгоспах Веселівського району. У 1959 р. вкрай низькі врожаї були в Нововасилівському й Оріхівському районах, а в 1961 р. в Новомиколаївському і т.д.

Однак «подвиг» ніхто не скасовував. Результати вимагалися за будь-яку ціну. Під жорстким пресом партійних органів голови колгоспів і директори радгоспів відчайдушно шукали вихід. Намагаючись виконати плани, жили одним днем. Забивали всю худобу, не чекаючи, поки вона набере вагу. Скуповували корів і молоко в особистих господарствах селян і здавали їх на заготівельні пункти як колгоспні. Коли й це не допомагало, вдавалися до приписок у звітності. Керівники господарств робили це і за власною ініціативою і, як наприклад у Верхньохортицькому районі, під тиском «згори». Поширеною була закупівля продуктів у торговілі з наступною їх здачею державі як власних. У 1961 р. в Андріївському районі окремі колгоспи закупили в магазинах споживчої кооперації по 400–700 кг вершкового масла й відвезли на молокозавод у рахунок виконання держплану. У районі «помилково» включили у звітність близько 50 тонн молока. У Червоноармійському районі, який згідно з рапортами до Києва був кращим в області в 1953–1958 рр., у 1960 р. один із колгоспів здав державі 1051 кг придбаного в магазинах масла, інший – 1346 кг масла, 224 кг сметани, 20 тонн молока. Те, на що натрапляли перевіряючі, було лише вершиною айсберга. У виявленні повної картини окузмилювання чиновництво не було зацікавлене. З огляду на подібні «досягнення» викликає сумнів і достовірність офіційних даних на зразок тих, які містить документ 1 попереднього параграфа.

Поспішні новації дискредитували ідеї, що містили й раціональне зерно. У 1958 р. ліквідували МТС, техніку яких повинні були викупити колгоспи. Передача її колгоспам мала загалом позитивний ефект. Але здійснена всього за рік, вона лягла на господарства важким тягарем боргів, оскільки більшості з них було не під силу оплатити вартість машин і обладнання. Як правило, колгоспи не мали

ані умов для зберігання техніки, ані кваліфікованих кадрів для її обслуговування. У 1961 р. 54 колгоспи області все ще були винні державі за техніку МТС 650 тисяч карбованців.

Важливу роль у нарощуванні кормової бази тваринництва повинна була відіграти кукурудза. Але її місце в сільськогосподарському виробництві абсолютизували. Під кукурудзу почали відводити, порушуючи всі сівозміни, ледве не всі угіддя. В умовах, коли на полях працювали лише перші нечисленні зразки кукурудзо-збиральної техніки, у колгоспах не вистачало робочих рук, щоб зібрати всю кукурудзу на зерно вручну. І в цьому випадку вдавалися до шахрайства. «Царицю полів» (так називали кукурудзу в агітаційних плакатах) ретельно збирали понад дорогами, по яких їздило керівництво. На віддалених від магістральних доріг ділянках сотні гектарів просто приорювали, забезпечуючи сити зимівлю польовим гризунам.

Із Запоріжжя в кожний район посилали уповноважених, які повинні були виконувати функції на зразок наглядачів за працею рабів. Іноді вони виявляли зловмисників. Скажімо, у тому ж 1961 р. в колгоспі с. Кірова Оріхівського району залишили в полі незібраними 147 га кукурудзи. Але в цілому це принципово нічого не змінювало.

У ряду нескінчених реорганізацій були перетворення частини колгоспів у радгоспи, спеціалізація виробництва (тваринництво або рослинництво), яку міняли ледь не щорічно. Пропагувалися вузько- і моногалузові господарства інколи гігантських розмірів, розпочалася ліквідація «неперспективних» сіл.

Розгорнулася боротьба за нові виробничі відносини в селі. Усе повинно було бути колективним. Відновилися атаки на присадибні ділянки. У 1958 р. у колгоспах почали проводити збори з обговоренням питання про зведення корів із власних господарств селян у загальне стадо за прикладом с. Калинівки Курської області (рідне село М. Хрушова). Колгоспники опиралися, але на них тиснули, і до 1962 р. кількість худоби на селянських подвір'ях скоротилася більше ніж вдвічі. Між тим, саме поставки м'яса, молока, яєць особистими господарствами селян

забезпечували значну долю приросту сільськогосподарського виробництва після 1953 р.

Віра в магічну силу слів про комуністичне господарювання набувала, з погляду сьогоднішнього дня, гротескних форм. У 1960 р. в Запоріжжі провели збори партактиву, на яких розглядали завдання партійної пропаганди. Виступаючи на зборах, перший секретар обкому напряду зв'язав результати господарювання з кількістю прочитаних колгоспникам лекцій про те, як потрібно працювати.

У Приморському районі за два місяці прочитали лише одну таку лекцію, і район ділив із сусідами з Приазов'я останнє місце з виробництва молока, а з виробництва м'яса був передостаннім в області. У Приазовському, Оріхівському, Комишуваському, Веселівському, Нововасилівському районах із кожних 100 лекцій лише одна-дві присвячувались пропаганді передового досвіду, і в підсумку ці райони тягнули область вниз за показниками виробництва молока. На тих

Кукурудзяна епопея кінця 50-х рр. залишила помітний слід в історії українського сільського господарства

же зборах можна було почути про те, що лекції про засоби підвищення жирності молока дояркам читали вчителі історії.

Вплив на виробництво шляхом читання лекцій поєднували з випробуваними репресивними заходами зразка 1948 р. За 9 місяців 1963 р. в селах області виявили й попередили 429 «трутнів». 12 із них притягнули до кримінальної відповідальності. Ще 9 відправили на спецпоселення.

Селяни стомилися від безупинних експериментів. Почався масовий від'їзд в міста молоді, що стало можливим після паспортизації села в середині 50-х років. У колгоспах різко підвищився відсоток непрацездатних. Чим далі, тим все більше робіт з догляду за посівами, збиранню вирошеного виконували непрофесіонал-робітники, службовці, студенти, школярі, яких щороку на місяць-два відправляли на «битву за врожай». Одних щодня возили на колгоспні ниви, інші весь період робіт жили в селі постійно. Так восени 1963 р. понад 8 тисяч студентів вузів і учнів технікумів Запорізької області півтора місяця замість навчання збирали й очищали кукурудзу, збирали овочі та фрукти, вивозили зерно на заготівельні пункти, скирдували соломі й виконували інші сільськогосподарські роботи. Те ж саме повторилося у вересні-жовтні 1964 р. Весною і на початку літа проривали посіви, очищали поля від бур'янів, косили сіно тощо. Усе це з року в рік повторювалось аж до початку 90-х років і було одним з виразних свідчень неспроможності колгоспної системи.

Гасло ж «догнати й перегнати» остаточно «зняли» восени 1962 р., коли країна вкотре зіштовхнулася з нестачею зерна. З'явилися розпорядження про жорстке нормування продажу хлібопродуктів. Селянам хліб відпускали лише в обмін на зерно. Повсюдно в містах ще звечора займали місце в чергах, щоб вранці спробувати купити буханець хліба. Знайома картина 1946 р., коли починався голод. І все-таки цього разу катастрофи уникли. Держава пішла на закупівлю хліба в інших країнах. Починаючи з 1963 р. зерно за кордоном закуповували в усе зростаючих розмірах.

Труднощі із забезпеченням хлібопродуктами, круп'яними й макаронними виробами зберігалися протягом всього 1963 р. Ще й у жовтні того року значну частину хліба продовжували випікати з кукурудзяного і ячмінного борошна, тривожилися, що не поступає в область горохове борошно із сусідньої Донеччини.

5. Матеріальний рівень життя і побут

Попри всі проблеми, у цій сфері продовжувалися започатковані в 50-ті роки позитивні зміни. З 1958 по 1965 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців Запорізької області підвищилась зі 104 до 129 крб. При цьому зростання реальної зарплати було меншим, оскільки за цей час дещо піднялися і ціни, особливо після грошової реформи 1961 р. Тоді відбулась деномінація карбованця у співвідношенні 1:10. У час обміну старих грошей на нові на деякі товари, особливо на продукти колгоспних ринків, ціни підвищились.

Зріс у першій половині 60-х років товарообіг. Водночас навіть в офіційних документах того часу йшла мова про перебої в торгівлі товарами підвищеного попиту (якісні одяг і взуття, електроприлади, телевізори, холодильники тощо) і нагромадження на складах і полицях магазинів значної кількості товарів низької якості, застарілих фасонів і моделей. Залишалась відсталою ділянка побутового обслуговування населення. Завдання з обсягу побутових послуг з року в рік не виконувалися.

Міцно ввійшло в життя запоріжців радіо. У молоді користувалися популярністю маленькі радіоприймачі (транзистори). У 1965 р. в квартирах мешканців області нараховувалось близько 350 тис. радіотрансляційних точок і 200 тис. радіоприймачів. А на початку 60-х років розпочалась ера масового телебачення. Усе більше сімей купували телевізори, які донедавна були рідкістю. Спочатку в продажу були переважно «комбайни» (поєднання телевізора і радіоприймача), а далі

вже «чисті» телевізійні апарати з великим екраном. У містах і селах, де приймалися телевізійні передачі, телевізори розкуповувалися миттєво. За ними записувалися у чергу, у якій перебували від кількох місяців до року, а то й двох. Усього декілька років пройшло з дня, коли в 1959 р. розпочав передачі Запорізький телецентр, а в 1965 р. 200 тис. жителів обласного центру і прилеглих районів мали змогу користуватися його послугами. Зона стійкого прийняття сигналу зі 180-метрової вежі становила близько 50 км і чим далі від Запоріжжя, тим вище витягувалися в небо індивідуальні антени. Ці кустарно виготовлені антени-щогли сягали 10 і більше метрів і були характерною прикметою часу.

Домашню працю полегшували нові побутові електроприлади. До традиційної швейної машини додалися пральні, переважно «Таврії» мелітопольського виробництва.

Після того як у 1960 р. створили спеціалізований трест «Запоріжжитлобуд», прискорилися темпи житлового будівництва. У Запоріжжі в 1962 р. поблизу автомагістралі Харків – Сімферополь почали зводити перший великий мікрорайон, який назвали Космічним. Протягом 1959–1963 рр. звели дамбу, що з'єднала старе Запоріжжя (колишній Олександрівськ) з новим містом, початок якому дало спорудження в 30-ті роки індустріального комплексу поблизу Дніпрогесу. Старе й Нове місто сполучила тролейбусна лінія.

Дайте відповіді на запитання

1. Як позначився на суспільно-політичній атмосфері в області перехід до «розгорнутого будівництва комунізму»?
2. У чому виявилися протиріччя в розвитку промислового комплексу Запоріжжя?
3. Назвіть причини негативних тенденцій у розвитку сільськогосподарського виробництва в краї.
4. Перерахуйте дії влади, які гальмували розвиток виробництва на селі.
5. У чому причина продовольчих труднощів 1962–1963 рр.?
6. Охарактеризуйте матеріальний рівень життя запоріжців. Як змінювався їхній побут?

1. Перший секретар Запорізького обкому КПУ О. Титаренко про позитивний досвід боротьби з «нетрудовими елементами». З виступу на пленумі обкому 7 вересня 1962 р.

Мешканець Мелітополя такий собі В.Я. Флор, працюючи на середньооплачуваних посадах, за 12 з половиною років заробив 8 тис. 61 карбованець (у новому масштабі цін). На його утриманні перебували дружина і троє дітей. При такому заробітку і кількості утриманців він купив будинок за 3 тис. карбованців, автомобіль «Волга» за 4 тис. карбованців і багато цінних речей: пральну, швейну машинку, радіоприймач і т.д. Запитується, на які ж гроші це придбано?

А скринька відчинялася просто. Він щорічно на своїй присадибній ділянці висаджував 4–5 тис. кущів помідорів, має фруктовий сад. Овочі і фрукти вивозив у різні міста й продавав за підвищеними цінами. Причому обробіток присадибної ділянки здійснювався найманою робочою силою.

На підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР Флор висланий з Мелітополя на два роки, а автомобіль конфісковано.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 2034. – Арк. 82.

1. Який рівень добробуту вважався ознакою антигромадської поведінки?
2. Яка діяльність відносилась до злочинної?
3. Використайте документ в розповіді про впровадження в області Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 р.

ДОКУМЕНТИ

2. Технічний прогрес на ЗТЗ

Партійна організація Запорізького трансформаторного заводу – найбільшого в Європі підприємства з виробництва енергетичного обладнання, на долю якого припадало понад 50 відсотків усіх силових трансформаторів, що вироблялися в країні, поставила перед колективом завдання: випускати лише відмінну продукцію. Партійний комітет заводу організував обмін досвідом, допоміг кожному робітнику прийняти реальні зобов'язання, оволодіти досвідом передовиків. У 12 цехах заводу активно працювали бюро технічного нормування... У 1959 році різними видами навчання був охоплений кожний третій працюючий на цьому заводі.

Очерк истории Запорожской областной партийной организации. – Днепропетровск, 1981. – С. 149.

ДОКУМЕНТИ

3. З доповіді О. Титаренка на зборах обласного партійного активу. 16 жовтня 1964 р.

На «Запоріжсталі» застосована легкотвердіюча маса для формовки виливниць. За цим методом працюють багато капіталістичних країн на закуплених у нас ліцензіях. У нас же досі ця технологія не зрушена з місця, оскільки не можемо добитися виготовлення обладнання. І таких прикладів можна навести безліч...

Існує Комітет електротехнічної промисловості, який повинен забезпечувати виробництво цієї галузі на найвищому технічному рівні у порівнянні з кращими зарубіжними фірмами. Проте багатьом товаришам відомо, що через бездіяльність цього Комітету й з інших причин трансформатори, що випускаються нашим заводом, з жодного боку не можуть конкурувати із зарубіжними фірмами. Не розв'язуються найпростіші очевидні питання, які стримують якість трансформаторів, що випускаються. Варто в Комітет потрапити якійсь розумній пропозиції з місць, вона буде там похована. І таких прикладів можна навести дуже багато.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 6433. – Оп. 4. – Спр. 208. – Арк. 14-16.

1. Порівняйте документи 2 і 3. Зверніть увагу на полярність оцінки стану справ на трансформаторному заводі. Зробіть висновки.
2. Чим пояснювалась «сміливість» виступу О. Титаренка?

ДОКУМЕНТИ

4. Запорізька область у «боротьбі» за збільшення виробництва м'яса

Особливо енергійно цю кампанію здійснювали на Запоріжжі, хоча об'єктивних умов для подібної активності там не було. У 1957 році в області налічувалося 7 корів на 100 гектарів угідь, тоді як ЦК Компартії України вимагав у найближчі три-чотири роки збільшити даний показник вдвічі. Під тиском адміністрації в колгоспі «Прапор комунізму» Мелітопольського

району протягом трьох днів було закуплено в колгоспників 150 корів, у колгоспі «Перемога» Приморського району – 115 корів тощо. Проте згодом з'ясувалося, що в багатьох випадках корів у селян просто забрали, грошей чи обіцяного молока не давали, худобу утримували надзвичайно погано, що викликало обурення людей і хвилю скарг на адресу ЦК КПРС і ЦК Компартії України.

Уже на початку 1958 року ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР ухвалили постанову «Про помилки, припущені в окремих колгоспах Запорізької області при закупівлі корів у колгоспників». У цьому документі зазначалося, що деякі правління і голови колгоспів Мелітопольського, Приморського, Пологського районів під виглядом закупівлі примушували колгоспників усупільнювати корів, які належали їм особисто, порушували принцип добровільності, чинили тиск на людей тощо. Такі ж факти виявлено в Осипенківському, Андріївському, Приазовському, Великотокмацькому та інших районах області...

Після прийняття названої постанови почався зворотний процес: колгоспники забирали корів, «добровільно» проданих господарствам... Але навіть тоді, коли став очевидним провал розпочатої кампанії, загальний політичний курс – на обмеження, а в перспективі на ліквідацію особистих підсобних господарств – вважався цілком правильним і незаперечним. Виступаючи на пленумі Запорізького обкому Компартії України, Голова Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко говорив про закупівлю корів у колгоспників як про «комуністичні паростки», «частковий перехід до комунізму».

Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 137–138.

Поясніть:

1. Які партійні рішення провокували наведені в матеріалі факти?
2. Були ці факти свідченням «окремих прорахунків деяких керівників» чи відповідали загальній політичній орієнтації, традиціям управлінської практики?

ДОКУМЕНТИ

5. Заходи щодо виконання постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1962 р. «Про наведення порядку у витратанні державних ресурсів хліба в УРСР». Витяг

...
2. Установити, виходячи з виділених фондів, ліміти продажу хлібопродуктів в містах і районах області. Для сільської місцевості встановлювати з розрахунку на робітників, службовців, їхніх сімей і пенсіонерів.

3. Забезпечити строге дотримання норм відпуску хліба і хлібопродуктів в одні руки.

Організувати випічку хліба для колгоспів і колгоспників з давальницького борошна, зерна чи в порядку обміну хліба на зерно.

...
9. Організувати виробництво хліба з несортової муки.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 2100. – Арк. 53–54.

Поясніть:

1. Вважається, що осінь 1962 р. стала фіналом певного етапу в житті села. Який етап мається на увазі?
2. Використайте документ у розповіді про продовольчі труднощі 1962–1963 рр.

УРОК **Запорізька область** **у другій половині 60-х років**

9

Згадайте:

1. Які періоди можна виділити в розвитку краю в післявоєнне 20-річчя?
2. Що у житті запоріжців змінилося на краще?
3. Які проблеми розв'язати не вдалося?

1. Особливості другої половини 60-х років

До середини 60-х років уже всі зрозуміли: у 1980 р. комунізму не буде. Економічні проблеми, особливо негаразди в сільському господарстві, приземлили завдання. В умовах, коли економіка пробуксовувала, партійно-державне керівництво в 1965 р. пішло на проведення господарської реформи, яка була ще однією спробою забезпечити прогрес. Зміст реформи визначався пошуком умов, за яких виробник був би зацікавлений як у нарощуванні випуску продукції, так і в поліпшенні її якості. Декларувалася більша свобода товаровиробника.

Але підвалини командно-адміністративної системи залишилися незмінними. Протягом декількох років в економіці йшла боротьба двох протилежних тенденцій: слабшої – на зміни в господарському механізмі, потужнішої – на збереження існуючого стану речей. У підсумку принципових змін не відбулося, але все ж спостерігалася певне поживлення виробництва, дещо поліпшилися умови життя пересічного громадянина.

Майже 20 років – з 1966 по 1985 – успіхи і невдачі Запорізького краю персоналізувалися в особі незмінного першого секретаря обкому КПУ М. Всеволозького. Тривалий час поряд із ним працювали на посаді голови облвиконкому Л. Хорунжий (1969–1976) і П. Москальков (1977–1988).

2. Промисловість: досягнення й нові проблеми

Згідно з реформою підприємства області звільнялися від надмірної регламентації їхньої діяльності, скорочувалась кількість обов'язкових для виконання планових показників. Замість показника виконання плану з валу (загальний обсяг) продукції, що випускається, вводився показник її реалізації. Вважалося, що це стимулюватиме покращення якості продукції. Залежно від результатів виробничої діяльності підприємства одержували можливість формувати фонди розвитку й удосконалення виробництва, сфер побуту, відпочинку, культури, матеріального заохочення працюючих.

Однак неринкові принципи організації економіки прирікали нововведення на провал. Так широко рекламували новий показник реалізації продукції. Мовляв, якщо вироби будуть неякісні, їх не можна буде продати (реалізувати). Але саме слово «продати» виявилось недоречним. Вироблене не продавали, а розподіляли. Радянська економіка працювала в умовах свого роду карткової системи. За кожним заводом закріплювалися поставальники сировини, комплектуючих матеріалів. У свою чергу, його продукція відвантажувалась за конкретною адресою, і відмовитись від неї споживач не міг. А якби й мав таке право, то залишився б ні з чим. Усе на рік, на п'ять років розписувалося, і вільних коштів і матеріалів, ринку товарів і послуг не існувало. Відсутність такого ринку робила підприємства, що перевиконали планові завдання, власниками коштів, які вони не могли використати. За підписами секретарів обкому КПУ й голови облвиконкому, щоденно в міністерства відправлялися листи-прохання знайти для того чи іншого заводу потрібні йому матеріали. Просили «віднайти можливість» і поставити як щось «солідне»: машини, технічне обладнання, – так і найменший дріб'язок – викрутки, болти, гайки, шурупи тощо. Листи, у яких «господар» області (перший секретар обкому партії) звертається до міністерства з проханням відвантажити, скажімо, сотню кілограмів цвяхів, сьогодні сприймаються як трагікомедія.

У ситуації ж із планом щодо реалізації знайшли вихід – його почали вважати виконаним після відвантаження виробленого на склад. Таким чином, цей план на практиці нічим не відрізнявся від попереднього плану з валу.

Зберігалася жорстка прив'язка фонду заробітної плати до кількості працюючих. У разі скорочення їхньої чисельності автоматично, незалежно від ступеня ефективності праці, зменшувався і цей фонд. У таких умовах втрачалася зацікавленість у зростанні продуктивності праці, чому повинна була сприяти реформа. У 1969 р., як виняток, Щокінському хімкомбінату Тульської області дозволили експеримент. Фонд оплати праці не прив'язували до кількості працюючих. Це мало наслідком значне зростання випуску продукції при скороченні числа працюючих. Вирішили розповсюдити експеримент на всю країну.

У лютому 1970 р. Запорізький обком КПУ доповідав до Києва: провели певну роз'яснювальну роботу, обговорили питання на партійних зборах і зборах трудових колективів і розробили заходи. Зокрема інформували: на заводі «Запоріжсталь» робота по-новому дозволяє вивільнити 520 осіб, «Дніпроспецсталь» – 230, вогнетривів – 66, трансформаторному – 120, на підприємствах машинобудування – понад 2 тис. працюючих. Таке ж повідомляли з усіх регіонів. У Москві схаменулися: куди дівати мільйони робітників, ще доведеться розлучатися з таким досягненням соціалізму, як відсутність безробіття. Та й взагалі, надмірна свобода підприємств підриває підвалини централізованої економічної системи. Експеримент тихо «спустили на гальмах».

Залишалася ще одна можливість заохочувати ефективність виробництва. У рамках реформи дозволили витратити більше коштів на преміювання передовиків виробництва. На Запорізькому трансформаторному заводі до реформи на преміювання виділяли 4 100 крб., у 1969 р. – 8 650. На Дніпровському алюмінієвому заводі – 1 400 і 5 600 відповідно, Мелітопольському моторному – 3 500 і 24 000 крб.

Але й у цьому дуже швидко з'явилися перешкоди. Дозволялося преміювати лише за перевиконання плану. Тому підприємства, які мали більш напружені плани, опинялися в гірших умовах від тих, хто зумів домовитися «вгорі» про менший план. Не стимулювала прийняття напружених планів з отримання прибутку вимога заохочувати лише за понадплановий прибуток. І тому подібне. Командно-адміністративна система розставила численні перепони-«табу». Позитивний імпульс реформи помітно згасав, і на початку 70-х років її практично поховали.

При відсутності достатніх економічних стимулів йшли протореною дорогою. З обкомом партії звично надсилали «по інстанції» інформації про виконання вказівок на поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії, зростання продуктивності праці. Рапорти будувалися за схемою: провели таку-то кількість зборів, на яких було стільки-то присутніх і виступаючих, розробили заходи – уже є перші результати. Насправді ж, передбачених реформою результатів якраз і не було. Хоч кількість «ударників комуністичної праці» в області фіктивно збільшувалась (1967 р. – 108 тисяч осіб, 1970 р. – 155 тисяч), але це ніяким чином не позначалося на ефективності виробництва.

Що ж до валових показників, то кількісне зростання продовжувалося. Позитивним у другій половині 60-х рр. було помітне нарощування обсягів виробництва на підприємствах легкої промисловості. Разом із харчовою, ця галузь у 1970 р. забезпечила 20% загального виробництва промисловості області. Нові потужності на основі закуплених за кордоном технологічних ліній з'явилися на Запорізькій, Бердянській і Василівській взуттєвих фабриках. У 1970 р. порівняно з 1965 р. випуск взуття ці

Герой Соціалістичної Праці
М. Сьомка, робітник
Дніпровського
алюмінієвого заводу

фабрики наростили вчетверо. Запорізьке швейне об'єднання давало на рік 720 тисяч виробів для дівчат і жінок, здебільшого пальця.

У 1966 р. почав випускати продукцію запорізький завод «Перетворювач», один із найбільших в електротехнічній промисловості. У 1969 р. з конвеєра заводу «Комунар» зійшов останній «горбатий». Надалі випускалась модель «ЗАЗ-966», більш сучасна (як на той час) за своїм дизайном.

Проте створення нових підприємств, розширення потужностей існуючих поліпшувало кількісні, але аж ніяк не якісні показники. Проблема якості продовжувала загострюватися. Розгорнулась широко рекламована кампанія боротьби за присвоєння вироблюваній продукції введеного тоді державного знака якості. Як завжди, на папері успіхи прийшли негайно. Уже в 1968 р. промислові підприємства Запоріжжя на чверть своєї продукції отримали цей знак. Але знак аж ніяк не гарантував обіцяну якість.

Проілюструємо це на прикладі підприємств, які називалися вище як передові у нарощуванні обсягів виробництва. У листопаді 1970 р. керівництво Запорізької області в листі до Міністерства автомобільної промисловості СРСР констатувало неконкурентноздатність автомобіля «Запорожець» на зовнішніх ринках. Щоб покращити ситуацію, запоріжці прохали закупити для заводу закордонне обладнання.

Про імпорфтне обладнання як соломинку для потопаючого говорили з кожним роком все більше. Це теж показувало справжню ціну досягненням вітчизняних виробників. Але й поставки за імпортом, що швидко наростали, теж не рятували.

Назване вище стрімке зростання виробництва взуття було забезпечене оснащенням фабрик іноземним обладнанням. Але випуск якісної першосортної продукції запорізькі взуттєвики налагодити не змогли. На закуплених на Заході технологічних лініях працювали «рідні» робітники. Десятки років зрівнялівки, відсутності будь-якої зацікавленості в якійсній праці зробили свою справу. Грубі порушення технології, недбалість у роботі, а в додачу низька якість сировини (яку десь готували з таким же ставленням до праці), і як наслідок – великий відсоток бракованих виробів.

Продовжували виконувати плани підприємства чорної та кольорової металургії. Вони залишалися провідними у промисловості краю. Зразки високопродуктивної праці на цих підприємствах демонстрували М. Кінебас, М. Гонда, Б. Онищенко, М. Сьомка та інші. Однак на металургійних заводах і тих, що забезпечували металургів сировиною, після 20 років безперервної роботи постала проблема їхньої реконструкції. У гонитві за негайним ефектом кошти централізовано виділяли переважно на зведення корпусів нових заводів. Реконструкція ж була справою кропіткою, швидкої віддачі не обіцяла. Тож, живучи одним днем, хворобу заганяли вглиб. Ситуація загострилася і на деяких заводах була вже майже катастрофічною.

Потужне шкідливе «брудне» виробництво, а саме таким воно було у Запоріжжі, народило нову проблему – екологічну. Власне, екологічне неблагополуччя індустріального Придніпров'я стало фактом із часу будівництва запорізького індустріального комплексу. Але 20 післявоєнних років його намагалися не помічати. Індустріальною міццю пишалися. У 50-ті роки місцеві газети вміщували фотокартки передовиків виробництва обов'язково на фоні декількох заводських труб. З кожної з них валувала густа ріка чорного диму. До 60-х рр. взагалі не здійснювалася газо- та пилоочистка, і в цехах від диму й кіптяви вже за кілька кроків нічого не було видно. Але ж не лише в цехах. На Запоріжжя сипалися мільйони тонн бруду. Дніпро, який уже вище за течією приймав промислові стоки Дніпродзержинська й Дніпропетровська, став після створення системи водосховищ відстойником хімічних сполук усієї періодичної таблиці елементів Д. Менделєєва.

Лише після цього почали бити на сполох й потроху повертатися до проблеми обличчям. Принаймні, із середини 60-х рр. про неї заговорили. У 1968 р. виявили,

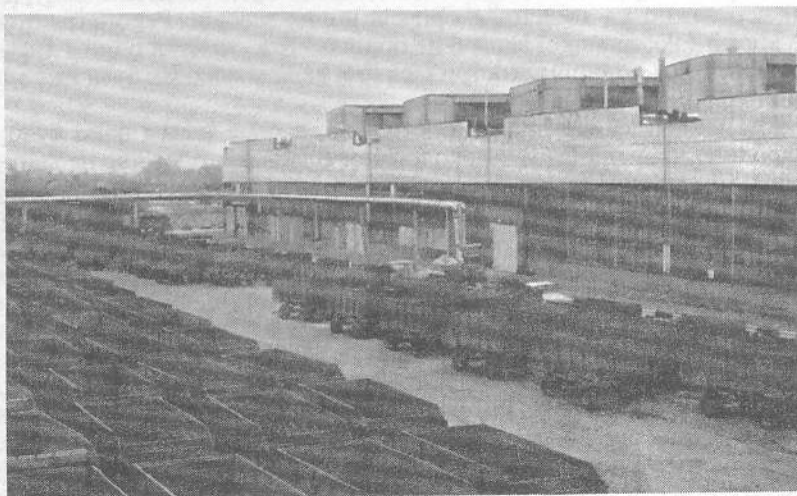
що збудований у 1957 р. в балці Капустяній шламонакопичувач уже майже заповнений і може працювати ще лише рік. Після цього 30 тис. м³ неочищених стоків спрямуються в Дніпро. Гарячково шукали вихід, почали будувати новий шламонакопичувач. У тому ж році визнали і значне перевищення гранично допустимих норм концентрації шкідливих речовин в атмосфері повітря над Запоріжжям. Флагмани металургії та керівники області в гонитві за планом вперто труїли мешканців 650-тисячного міста. За 5 років на «Дніпроспецстали» повинні були поставити до ладу 19 пилегазовловлювачів, побудували ж 2. На «Запоріжстали» запрацювали 8 із 16 запланованих екологічних об'єктів, алюмінієвому заводі — 1 із 4. На абразивному комбінаті та коксохімзаводі взагалі лише дискутували з приводу будувати — не будувати. Та й працюючі установки використовувались неефективно, часто виходили з ладу.

І все ж треба відмітити цю важливу для запоріжців віху: у 60-ті роки почалася боротьба за екологічну чистоту обласного центру. Природоохоронна діяльність виявилась не досить ефективною. Місцеві органи влади, які її офіційно здійснювали, не були готові, як і виробничники, жертвувати економічними показниками заради здоров'я земляків. Але якби проблемою нехтували б в принципі, ситуація невдовзі стала б взагалі катастрофічною.

3. Село другої половини 60-х років

Для поліпшення ситуації в сільському господарстві передбачалось виділити кошти на зміцнення його матеріально-технічної бази. Колгоспи повинні були отримати більше техніки. Ставилось завдання забезпечити комплексну механізацію й автоматизацію багатьох виробничих операцій в рослинництві й тваринництві. Певна роль у виконанні цього завдання відводилась заводу «Орсільмаш». Уже в першій половині 60-х рр. він наростив виробництво в 6 разів і в 1965 р. мав потужності для випуску 13 тис. кормороздавачів щорічно. У другій половині 60-х рр. оріхівці освоїли серійний випуск нової машини для кормовиробництва. Надійність і довговічність забезпечили їй популярність не лише в СРСР, а й у багатьох інших країнах. У 1979 р. зійшов з конвеєра 100-тисячний кормороздавач.

Значні надії покладалися на шефську допомогу селу підприємств різних галузей промисловості. Наприклад Дніпровський титано-магнієвий завод (м. Запоріжжя) механізував трудомісткі роботи в тваринництві, сушку й очистку зерна, перевів на електротягу всі важкі виробничі операції в одному з радгоспів Кам'янсько-Дніпровського району.

Оріхівські кормороздавачі

Але ні збільшення капіталовкладень, ні розширення шефської допомоги міста неповоротна колгоспна система була неспроможна ефективно використати. Могли допомогти нововведення, що надавали селянам більшу господарську свободу. У черговий раз проголошувалася відмова від адміністрування, командування колгоспами й радгоспами. Однак у цьому напрямку зрушень не відбулося. Адміністративне, некомпетентне втручання у справи трудівників села тривало.

Що до певної міри спрацювало, так це поліпшення системи заготівлі та закупки продукції сільського господарства, стабільність у плануванні її виробництва. Заготівельні ціни збільшувались. На 5 років вперед встановлювались тверді постійні плани сільгосппоставок державі. Понадпланові поставки оплачувалися за відомими заздалегідь дешо вищими розцінками. Поки протягом кількох років цього принципу дотримувались, частина колгоспів нарощувала виробництво.

Збільшували виробництво, як правило, й у тих колгоспах, де за умовами реформи переходили на оплату праці грошима. Уже в 1965 р. в окремих колгоспах Мелітопольського й Гуляйпольського районів заробіток одного працездатного колгоспника становив 60–65 крб., що складало 75% заробітної плати робітників і службовців у місті.

Однак цілісної реформи села не відбулося. Наслідком стало його топтання на місці. У деяких районах навіть зробили крок назад. В Оріхівському районі через 3 роки після початку оголошеної рятівної реформи із 22 господарств 16 зменшили виробництво хліба. У районі залишалось нерентабельним тваринництво. Низьку продуктивність тваринництва, погіршення ситуації в ньому констатували в 1970 р. в Пологівському районі.

І в цілому по області під кінець п'ятирічки реформування значно скоротилося поголів'я худоби, знизилась її продуктивність. Колгоспи в своїй переважній більшості забезпечували кормами зимову годівлю худоби лише на 50–60%. І хоча за підсумками 5 років обласне керівництво доповідало про виконання сільгоспвиробниками встановлених завдань, всі, хто знав ситуацію, розуміли реальну ціну переможних рапортів.

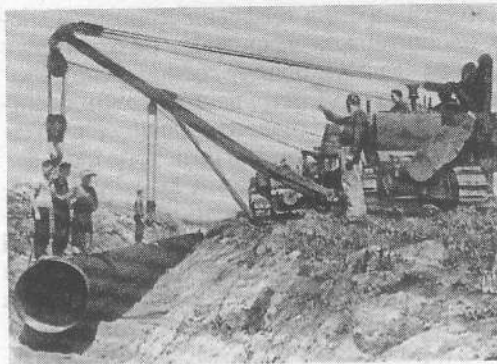
У партійного керівництва прослідковувалась певна зневіра в можливостях традиційного багатопрофільного колгоспного виробництва. Посилювалась тенденція до перетворення колгоспів у радгоспи. Вважалося, що принаймні на кращих, поливних, землях вони забезпечать хоч якийсь позитивний результат. У 1965 р. в області в зоні, де працювали зрошувальні системи, статус радгоспів надали 13 колгоспам. У 1970 р. уже всі колгоспи Кам'янсько-Дніпровського району переформували в радгоспи з овочево-молочною спеціалізацією.

Порятунок для колгоспів вбачали у створенні великих спеціалізованих господарств, міжколгоспних тваринницьких комплексів. Передбачалось будівництво комбикормових заводів, кожний з яких, постачаючи корми комплексам-гігантам, працював би на декілька колгоспів.

Розпочали з районів, що відставали. На Оріхівщині радгоспи перетворили або на птахофабрики, або спеціалізували на виробництві овочів і молока. На вузьку спеціалізацію зорієнтували 11 із 19 колгоспів району. Решта залишалися багатопрофільними, але з ухилом на розвиток молочного тваринництва. Найближчі роки повинні були підтвердити чи спростувати пов'язані з цією організаційною перебудовою надії.

У ті роки продовжували інтенсивно «перетворювати природу». Розроблялись і реалізувались нові плани зрошення запорізького степу. Збудували Вільнянську й Запорізьку зрошувальні системи, будували першу чергу Рогачинської. На початку 70-х рр. поливне землеробство здійснювалось на 4% оброблених площ й далі стрімко розширювалось. Але очікуваних стабільно високих урожаїв поливні землі у більшості випадків не давали. Це особливо стосувалося Вільнянського, Запорізького й Токмацького районів.

Справжнього господаря село не мало. Уже виросло покоління, яке прилаштувалося до колгоспної системи з її ідеєю «загального котла» і втратило навички

Спорудження Вільнянської зрошувальної системи

сумлінної праці при відсутності наглядачів. Наслідки недбалого ставлення до землі ставали все відчутнішими. Зрошували нові тисячі гектарів, але одночасно втрачали не менше від водної й вітряної ерозії ґрунтів. У 14 районах області нею було вражено 30–50% загальної кількості земель колгоспів і радгоспів.

Розорені поза всякими розумними нормами, обезлісені степи почали жорстоко мститися. Майже щорічно взимку й на початку весни по всій області ураганні вітри зліщали чорні (пилові) бурі. Особливо сильними

вони були в 1965 і 1969 рр. Тисячі тонн пилу закривали небо так, що в розпал яскравого сонячного дня ставало майже темно. Висота пилових заметів сягала 3 м. Наслідком буранів стали величезні втрати посівів, у тваринництві. У квітні 1969 р. в листі Запорізького обкому КПУ до Міністерства сільського господарства СРСР обережно визнавалось: «Аналіз завданих пиловою бурею пошкоджень показує, що агротехнічний комплекс, який застосовується в землеробстві нашої степової зони, вимагає додаткового вивчення й уточнення».

4. Суспільно-політичні процеси. Рівень життя і побут запоріжців

У середині 60-х рр. стало зрозуміло: утопія зі зрошуванням, як в інкубаторі, особливої людини, що відповідала б комуністичному ідеалу, нездійсненна. Незважаючи на звіти з даними про стрімке збільшення числа тих, хто «жив і працював по-комуністичному», наші земляки залишалися такими ж земними, як і раніше. У чомусь прекрасними, а в чомусь — не дуже. Їх привчили коритися владі, але іноді випадкова іскра запалювала вогонь. В один із літніх вечорів 1965 р. у центрі «старого» Запоріжжя, на майдані Волі, можна було спостерігати гостру сутичку між міліцією й городянами, які не порозумілися між собою в оцінці того, що можна називати порушенням громадського спокою. Аргументи у вигляді гумових кийків збурили натовп у 150 осіб, який перекинув і підпалив міліцейський автомобіль. Зібрані з усього міста додаткові підрозділи правоохоронців лише за 40 хвилин «локалізували заворушення».

Як і раніше, місцеві парткерівники намагалися контролювати кожний крок людини. Робити це ставало все важче. І проблеми внутрішні, і зовнішньополітичні події (збройне придушення «празької весни», соціальна напруга в Польщі, конфлікт із Китаєм) сприймалися не завжди так, як хотіла влада. Партійні активісти обурювалися аполітизмом молоді, яка некритично ставилася до Заходу. У ностальгічних виступах на партійних зборах вихованих у сталінські часи ветеранів відчувались нотки розгубленості: як так, ми пильнуємо й повідомляємо про порушення, а порушники залишаються непокараними.

У 1967–1970 рр. існувала практика проведення закритих партійних зборів, які продукували «одобрямс» політиці влади. Але навіть серед частини комуністів зросло незадоволення відсутністю реальної, а не паперової, демократії в країні, політикою зросійщення краю. Не всі однозначно схвалили введення в 1968 р. радянських військ у Чехословаччину, що спробувала будувати демократичний соціалізм. Партійні функціонери під час лекцій в області одержували від слухачів відповідні записки. Автори їх із зрозумілих причин не підписувались.

Однак були й поодинокі відкриті виступи мужніх людей. Так за публічне «умисне невірне витлумачення подій у Чехословаччині», трактування як недемократичної радянської виборчої системи виключили з КПРС і позбавили робо-

ти директора Бердянського краєзнавчого музею В. Мешошина. Мешошин доби-
вався, щоб йому дозволили захистити свою позицію на шпальтах місцевої газети
«Південна Зоря». Такої можливості йому, звичайно, не надали.

10 лютого 1969 р. в Києві зробив спробу самоспалення уродженець і житель
с. Осипенка Бердянського району Микола Бериславський. Лише втручання мі-
ліції завадило йому здійснити свій намір. Під час затримання М. Бериславського
були вилучені транспаранти, які він демонстрував перехожим, студентам і викла-
дачам КДУ: «Свободу діячам української культури!», «Мова — це існування нації.
Боріться за законне право української мови!»

Як з'ясувалося, на обраний шлях М. Бериславський став невинуватою. З ди-
тинства захоплювався він творами Д. Яворницького, годинами міг розповідати
про подвиги запорозьких козаків, скрупульозно відтворював сторінки історії рід-
ного краю.

Згадаємо й тверду позицію викладачів кафедр української мови і літератури
Запорізького педінституту, які в 1968 р. в умовах шаленої кампанії цькування
О. Гончара за роман «Собор» не відмовилися від публічної підтримки письменни-
ка. «Доцент кафедри української літератури комуніст тов. Омельченко вважає ро-
ман пробним каменем нашої честі, сумління і палко дякує Гончару за його твір», —
обурювався на зборах партактиву області її «господар» перший секретар ОК КПУ
М. Всеволозький.

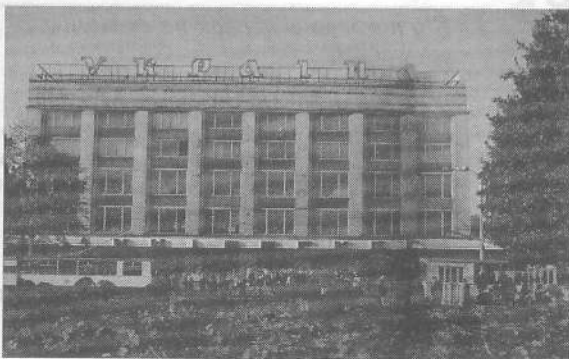
У сфері матеріальній при всіх проблемах продовжувалося започатковане в
роки хрущовської «відлиги» певне підвищення добробуту краян, покращувався
їхній побут. Це стосувалося перш за все жителів міст. Середньомісячна заробітна
плата робітників і службовців у 1970 р. становила 129 крб. проти 93 в 1965 р.
Зникли останні руїни, що нагадували про війну. Будувалися нові квартали житла.
Зокрема розпочалася забудова найбільшого в області Хортицького житлового ма-
сиву в Запоріжжі. Планувалося, що в ньому проживатиме 300 тис. осіб. Однак по-
треба в житлі залишалася гострою. У Запоріжжі єдиний завод великопанельного
домобудування забезпечував лише 30% потрібних обсягів будівництва.

Поліпшувалося торговельне обслуговування. З'являлися великі магазини,
найбільшим з яких став універмаг «Україна» в Запоріжжі. За 5 років населення
придбало 370 тисяч телевізорів і радіоприймачів, 287 тисяч холодильників і праль-
них машин. Це вдвічі перевищувало показники першої половини 60-х років.

Але, як і раніше, зберігалися проблеми з продажем багатьох товарів. Не забез-
печувались потреби в взутті, тканинах, посуді, телевізорах. Напруженою була си-
туація з ковбасними виробами в багатьох райцентрах і особливо в Мелітополі,
Токмаку, Дніпрорудному. По всій області підприємства громадського харчування
й торговельна мережа не отримували рибу, яйця. У торгівлі наприкінці зими вже
не було картоплі. Залишався незадовільним стан побутового обслуговування на-
селення області.

Звичних для городян зруч-
ностей бракувало в сільських
районах. Критичним було за-
безпечення Запорізького, Но-
вомиколаївського, Вільнянсь-
кого, Гуляйпільського, Орхів-
ського районів питною водою.
Мешканці цих районів збирали
дощову воду, стояли в чергах до
автоцистерн, які везли дорогін-
ний вантаж на відстань у
40–60 км.

Але були й риси нового.
Села з'єднувалися дорогами з
твердим покриттям. Найкраща

Центральний універмаг «Україна»

в області Токмацька організація міжколгоспшляхбуду за 5 років підготувала до експлуатації 200 км різних типів шляхів.

З переходом у другій половині 60-х рр. на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями покращились умови відпочинку.

Набирала силу ера телебачення. Майже всі збиралися біля телевізорів, коли показували новорічні розважальні програми «Голубий вогник», змагання в «Клубі веселих і кмітливих» та з фігурного катання й спортивних танців на льоду. Чоловіки вперше здобули можливість відчутти ефект присутності на футбольних чи хокейних матчах. Вулиці пустіли, коли демонструвався перший радянський телесеріал «Викликаю вогонь на себе» (про боротьбу підпільників з німцями).

Але при цьому не здавало позицій і традиційне кіно. Зали кінотеатрів постійно заповнювалися, і не на кожний фільм можна було дістати квитки. Популярними були індійські мелодрами. В Індії на радянського глядача працювала ціла кіноіндустрія. У 1967 р. по кінотеатрах області тріумфально пройшов французький фільм про пригоди Фантомаса з відомим актором Луї де Фюнесом у головній ролі. На якийсь час гра «у Фантомаса» захопила ледь не всіх підлітків.

Радянські фільми, які підлягали строгій цензурі, рідко знаходили всенародне визнання, однак часто ставали шлягерами пісні з кінофільмів. З деякими з них, як-от з піснею з кінофільму «Земля Санникова», довелося згодом боротися. Слова з неї «призрачно все в этом мире бушующем, есть только миг — за него и держись» явно не сприяли «комуністичному вихованню».

Походи «в кіно» були улюбленою формою відпочинку молоді. Як і відвідини танцмайданчиків, де танцювали не так, як хотілося багатьом старшим. З'явилися перші дискотеки. Дратувала пильних охоронців моралі й «не наша» музика, яка лунала з магнітофонів. Тоді саме з'явилися й швидко ввійшли в моду перші портативні магнітофони «Весна», які випускав Запорізький завод пересувних електростанцій.

В організації відпочинку виявився один із позитивів економічної реформи. Як ви знаєте, підприємства дістали право формувати власні фонди соціально-культурного розвитку. Великі заводи почали будувати на Дніпрі й особливо на узбережжі Азовського моря бази відпочинку для своїх працівників. З кінця 60-х рр. почали входити в моду обов'язкові літні поїздки в Бердянськ, Приморськ або Кирилівку.

Поширеною була художня самодіяльність. У палацах культури, у тому числі й у райцентрах і великих селах, часто виступали артисти музично-драматичного театру і філармонії із Запоріжжя.

Дайте відповіді на запитання

?

1. Що наклало відбиток на економічний розвиток області у другій половині 60-х років?
2. Якими були промислові досягнення?
3. З якими проблемами зустрілася запорізька індустрія?
4. Як вплинула економічна реформа на розвиток села?
5. Що особливе у стані справ у сільському господарстві й у житті села в порівнянні з попереднім періодом ви відмітили б?
6. Охарактеризуйте суспільно-політичні процеси в області.
7. Покажіть зміни у рівні матеріального життя запоріжців. Які проблеми в ньому не вдавалося розв'язати?
8. Охарактеризуйте особливості тогочасного побуту нашого краю.

1. Запорізькі коксохіміки у 1970 р.: один завод – дві оцінки

а) Важливою подією в житті заводу... стало масове соціалістичне змагання на честь 100-річчя від дня народження В.І. Леніна... До ювілейної дати, на період із січня 1968 р. по квітень 1970 р., колектив взяв підвищені соціалістичні зобов'язання... Трудове піднесення запорізьких коксохіміків на ювілейній вахті дозволило колективу достроково виконати п'ятирічне завдання, перекривши всі основні планові показники.

Запорізький коксохімічний завод: Очерк истории завода / Н. Д. Некоз, Н. М. Коваленко и др. – Днепропетровск, 1991. – С. 127–128, 131.

б) З листа першого секретаря обкому М. Всеволозького до Міністерства чорної металургії УРСР. 9.02.1970 р.

На Запорізькому коксохімічному заводі склалась надзвичайна виробнича обстановка, викликана незадовільним станом будівель і споруд, а також вкрай недостатнім виконанням робіт з модернізації обладнання з причин відсутності лімітів з будівництва.

Більшість основних цехів заводу експлуатуються з 1947 р. у безперервному режимі і в умовах агресивного середовища. Металоконструкції багатьох об'єктів виготовлені в 1947-1953 рр. з металу, якість якого не відповідає сучасним нормам будівництва. Багато будівель, споруд, обладнання мають значний знос. Ремонтні роботи об'єктів заводу протягом останніх 8 років практично майже не проводяться через відсутність лімітів на підрядні будівельні організації. Завод виконувати вказані роботи власними силами не спроможний. Невиконання ряду робіт уже сьогодні призводить до зриву планів виробництва продукції (сірка, нафталін), погіршення умов праці, аварій. У грудні 1969 р. на заводі «Запоріжсталь» обвалився міст подачі коксу, що призвело до зупинки виробництва.

Серед підприємств м. Запоріжжя коксохімічний завод має найважчі умови праці, у результаті чого при наявності дефіциту робочої сили в місті плинність кадрів на цьому заводі зростає.

Однією з основних причин плинності кадрів і обмеженості можливостей найму на роботу є незадовільне забезпечення заводу житлом. На заводі 146 сімей не мають житлоплощі, 363 кадрові робітники, що мають сім'ї із 4–5 осіб, мешкають в кімнатах 15–16 кв. м...

Становище, яке склалося на заводі, може призвести до перебоїв у забезпеченні коксом заводу «Запоріжсталь» і до найважчих наслідків.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 970. – Арк. 23–24.

Поясність:

1. Наскільки пафос написаної на замовлення книги відповідає реальному стану речей?
2. Чим пояснювалось виникнення змальованої в листі секретаря обкому проблеми?
3. Як ви поясните той факт, що у публічних виступах партійних функціонерів і закритих документах, які вони підписували, інформація була діаметрально протилежною?

2. З інформації райкомів КПУ про зміст виступів на закритих партійних зборах. Травень 1968 р.

Робітник тресту «Запоріжсьльбуд» тов. Вяткін і робітник тресту пасажирських перевезень тов. Савченко у своїх виступах сказали, що необхідно провести рішучу боротьбу з радіохуліганами, які засмічують ефір іноземною джазовою музикою, що схожа на кошачий писк і собачий гавкіт, а також з особами, які ходять по місту з магнітофонами і відтворюють подібну музику.

Секретар парторганізації колгоспу «Росія» Новомиколаївського району Є. Тихомиров говорив: «Серед молоді є такі, що схиляються перед Заходом. Але ж ми знаємо, що наша промисловість випускає товари виключно високої якості, вони не поступаються закордонним... Ми проходимо мимо неподобств, які чиняться на танцмайданчиках. Ці кривляння ніякої ідеї не висловлюють, лише завдають шкоди».

Слюсар «Запоріжбуду» Карельченко сказав: «У 1930 р. я носив комсомольський значок і пишався цим, а зараз молодь носить лише приймачі й слухає зарубіжну музику, а всі на це дивляться й ніяких заходів не вживають».

Державний архів Запорізької області. –

Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 566. – Арк. 127; Спр. 567. – Арк. 58, 89.

Поясніть:

1. Чого добивалися від молоді ревнителі комуністичної моралі?
2. Як подібні виступи характеризують морально-психологічну атмосферу тих часів?

3. С. Кириченко, у 1966–1972 роках начальник обласного управління культури, про цькування на Запоріжжі О. Гончара

А щоб завдати нищівного удару по авторові, по-єзуїтськи підбиралися і готувалися в його супротивники саме ті серед робітників і селян, кращу долю яких відстоював Олесь Гончар у своєму «Соборі». Скажімо, у «Запорізькій правді» за підписами двох уславлених сталеварів був поданий матеріал, який паплюжив автора, що він неправду пише про поганий стан повітря в Запоріжжі, і закінчувався словами: «...а тут вийдеш, дихаєш – не надихаєшся». І той, хто готував це антигуманне замовлення, якщо не перед автором «Собору», то перед замученим промисловими димами населенням Запоріжжя мав би спокутувати свої гріхи.

Хочу для прикладу єзуїтського розтління уславлених самовідданою працею людей зупинитися на такому факті. У музично-драматичному театрі імені М. Щорса скликали партійно-господарський актив області. Потрібно було донести основну ідею «шкідливості» роману «Собор», ідею «наклепництва» на тогочасну дійсність. Єзуїтство полягало в тому, що офіційні «тузи» самі, як правило, на таких активах виступали дуже рідко, а коли й виступали, то цієї делікатної теми боялися торкатися. А на «передову» випускали саме передовиків виробництва.

Того дня виступала з таким «соціальним» замовленням добре мені знайома Герой Соціалістичної Праці В. Це звання вона справді заслужила своїм потом, мозолями, недоспаними ночами, можливо навіть, невлаштованістю своєї долі. І коли вона прочитала заготовлене їй бридке залізобетонне вариво, у якому рішуче, безапеляційно, було відмовлено авторові «Собору» і в

таланті, і в праві бути секретарем Спілки письменників СРСР, і в праві писати про робітників і селян... зал зірвався оплесками. Куди тут уже було до громадянських чеснот. Щоправда, треба віддати належне оратору: вона йшла з трибуни не з високо піднятою головою, а, скоріше, з якимось полегшенням, що вже скинула із себе непосильний тягар, і... віддала писанину тим, хто її творив. Опісля ще довго посилалась на її «авторитетне слово» інтелігенти. Під час перерви я, вкрай схвилюваний тим, що діється, підійшов до по-щирості шанованої мною В. і запитав:

– Скажи мені правду – ти читала «Собор»?

– Таке скажете, Степане Марковичу, коли б я його за роботою читала?!

– Так в ньому ж автор рішуче виступив на захист таких, як ти.

– А звідки мені знати? Та й вимагають. Я ж комуністка.

Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 15–17.

Пояснить:

1. Прочитайте «Собор». Відомо, що в кампанії цькування О. Гончара перед вели можновладці Дніпропетровська і Запоріжжя. Чому?
2. Які методи використовувались у боротьбі з тими, хто вказував на існуючі в державі проблеми?
3. Що вам відомо про прояви інакомислення в краї?

УРОК 10 Індустріальний розвиток Запорізького краю в 1971–1985 роки

10

Згадайте:

1. Якими виявилися результати господарської реформи 1965 р. у сфері промислового виробництва?
2. Чому не справдилися сподівання, які покладалися на економічну реформу?

1. Останні досягнення, поява й поглиблення кризових явищ

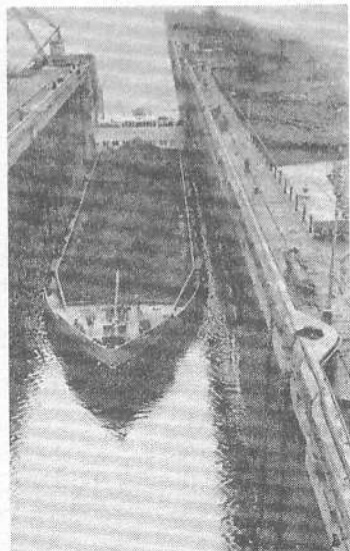
Збереження неефективної системи господарювання прирвало економіку на застій з «перспективою» поступового втягнення в кризу. При цьому в Запорізькій області ще зростали кількісні показники виробництва, але вже далеко не в усіх галузях промисловості. За рахунок продовження промислового будівництва нарощувались загальні потужності індустріального комплексу.

Селище гірників Дніпрорудне

В області створювалась гірничовидобувна промисловість. У 1969 р. почалась промислова розробка Білозерського (Василівський район) залізорудного родовища. На його базі створили шахту й інші об'єкти Запорізького залізорудного комбінату. Гірничорудним центром стало нове селище, згодом місто Дніпрорудне, що виросло на березі Каховського водосховища. На початку 1980 р. добули перші тонни марганцевої руди Токмацького родовища, а у 1985 р. в селищі Степногірську поблизу Василівки була закладена перша шахта. Токмацьке родовище виявилось унікальним за запасами руди (1,8 млрд тонн). Створювався Таврійський гірничо-збагачувальний комбінат, який повинен був прийти на зміну гірникам Орджонікідзе й Марганця Дніпропетровської області, де запаси руди вичерпувались. Здавалося, це прогрес, але поява в запорізькому степу поблизу Каховського водосховища шахт різко погіршувала й без того складну екологічну ситуацію в нашому краї.

Значно зросли потужності у виробництві електроенергії. Протягом 1972–1980 рр. збудували другу чергу Дніпрогесу. Потужності станції більше ніж подвоїлись (склали понад 1,5 млн кВт), і вона стала найбільшою серед гідроелектростанцій Європи. Одночасно було споруджено новий судноплавний шлюз. Але основний наголос у ці роки в СРСР зробили на створенні потужностей теплових електростанцій. Одну із них спорудили в нашій області. У 1977 р. у Кам'янсько-Дніпровському районі знову ж на березі Каховського водосховища запрацювала одна з найбільших у світі Запорізька ДРЕС (3,6 млн кВт). Поряд зі станцією виросло селище (пізніше місто) Енергодар. На час пуску станції в ньому вже мешкало 17 тис. осіб. Неподалік від ДРЕС розпочали будівництво ще одного енергетичного монстра — атомної станції. Напри-

Вантажний теплохід долає камеру нового Дніпровського шлюзу

кінці 1984 р. запрацював її перший блок потужністю в 1 млн кВт. Виробництво електроенергії зросло в області більше ніж у 10 разів.

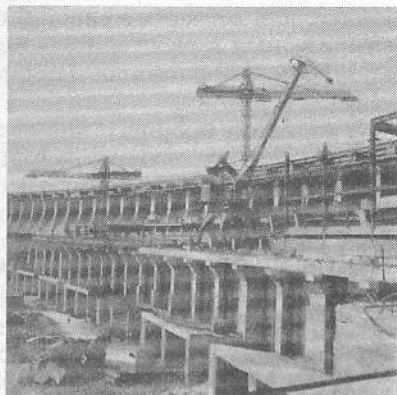
Однак створення поблизу Запоріжжя велетнів електроенергетики теж лягло важким тягарем на біосистему краю. Із гігантських труб теплової станції димові шлейфи тягнулися на десятки кілометрів. Спокійно, бо не було ще Чорнобиля, сприймалось зведення за 30 кілометрів від міста з майже мільйонним населенням «чистої екологічно» атомної станції. Її збиралися зробити найпотужнішою в світі. Але ще до того, як зазвучали переможні фанфари на честь пуску першого блоку Запорізької АЕС, станція вже встигла зробити перше грізне попередження. У січні 1984 р.

в реакторному відділенні пускового блоку спалахнула пожежа, яка швидко поширилася у великих масштабах. Лише через 17 годин із залученням пожежних частин Мелітополя й Запоріжжя вогонь зупинили. Запоріжців, та хіба лише їх, врятувало те, що на час пожежі в активну зону реактора не встигли завантажити ядерне паливо. Інакше світ здригнувся б від жаху на два роки раніше, ніж це трапилося насправді. У світлі цього факту по-іншому, ніж у 1984 р., сприймаються й рядки рапорту обкому партії в ЦК про те, що при будівництві першого блоку АЕС зекономили 6 850 т цементу, 750 т металу, інші матеріали.

Великою новобудовою, яка була не лише важливою, але й однозначно безпечною, стало спорудження найбільшого в Європі маслоекстракційного заводу в Пологах. Завод, що переробляв насіння соняшнику й сої, почав працювати в 1974 р. Але його зведення виявилось самотнім винятком у практиці будівництва, спрямованого головним чином на задоволення потреб важкої промисловості.

На існуючих потужностях (принаймні без великого нового будівництва) нароснула виробництво частина машинобудівних підприємств області. У 1980 р. здійснив перший пасажирський рейс середньомагістральний літак ЯК-42 із запорізькими моторами. Наприкінці 70-х рр. випуск унікальних за потужністю трансформаторів розпочав Запорізький трансформаторний завод. В області виробляли дорожні та сільськогосподарські машини, легкові автомобілі, холодильні і компресорне обладнання, абразивні вироби, станки й інструменти, що користувалися попитом на внутрішньому ринку. На середину 80-х років запоріжці освоїли виробництво обладнання для ліній наддалеких електропередач напругою в 1 млн 150 тис. вольт змінного й 1,5 млн вольт постійного струму, потужних перетворювачів, нових джерел живлення для плазмових і вакуумно-дугових печей, широкозахватних самохідних жниварок.

Але в цілому в 1985 р. область опинилась серед 4 областей України, які за п'ятирічку не забезпечили темпів зростання промислового виробництва навіть за сумою річних планів. Промисловість краю

На будівництві Дніпрогесу-2

Ці літаки, що експлуатуються і досі, піднімають у небо двигуни запорізьких моторобудівників

не виконала завдання з виробництва 22 найважливіших видів продукції з 38, що враховувалися в республіці. З поточними планами виробництва не справилися Запоріжжя й Мелітополь, Гуляйпільський, Кам'янсько-Дніпровський і Мелітопольський райони.

У великому прориві опинилась чорна металургія, яка 30 років поспіль була визитною карткою, гордістю Запоріжжя. У 1977 р. на комбінаті «Запоріжсталь» прокатили 100-мільйонну тонну злитків, на початку 1978 р. виплавили 100-мільйонну тонну сталі, а у вересні того ж року 100-мільйонну від початку виробництва тонну чавуну. Але справжньої, непоказної радості ні у заводчан, ні у представників влади ці події не викликали. Адже за декілька років до цього в галузі розпочалась криза, яку подолати не вдавалося.

Першим дзвоником, як ви знаєте з попереднього параграфу, стала критична ситуація на коксохімічному заводі. 1973 р. виявився останнім по-справжньому успішним в історії «Запоріжсталі». Того року за валом виплавки металу комбінат

Г. Пометун

досяг планових показників на 1975 р. Один із останніх рекордів, які так полюбляло партійне керівництво, заводчани дали в 1974 р. Тоді засоби масової інформації широко сповістили: у липні сталевари комсомольсько-молодіжного колективу сталеплавильного агрегату №1 мартенівського цеху під керівництвом старшого майстра Героя Соціалістичної Праці Г. Пометуна завдяки інтенсифікації процесу сталеваріння видали 23 швидкісні плавки і встановили всесоюзний рекорд. Рекордсменів привітав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев.

Григорій Пометун, який вперше переступив прохідну «Запоріжсталі» після школи ФЗН ще в 1948 р., пройшов звичний для багатьох своїх товаришів шлях. Розпочавши трудову біографію в 14 років у сільській кузні, у 19 років він провів першу плавку, а три роки по тому здобув звання кращого сталевара країни. Йому і його друзям було чим пишатися. Не було їхньої провини в негараздах на рідному заводі.

Однак у цілому в тому ж 1974 р. «Запоріжсталь» ніби наштотхнула на невидиму перепону. Усі продовжували працювати, як і раніше, а в 1975 р. недодали до розрахункових показників 63 тис. т чавуну й 23 тис. т сталі. Тривала криза на коксохімічному заводі, який за підсумками п'ятирічки заборгував споживачам 750 тис. т коксу. Істотно стан справ на заводі не поліпшило й введення в експлуатацію в 1980 р. коксової батареї потужністю 1 млн т коксу на рік. Залихоманило «Дніпроспецсталь», дещо пізніше заводи феросплавів і вогнетривів. Наприкінці 70-х рр. «вірус» кризи поширився й на підприємства кольорової металургії – алюмінієвий та електродний заводи.

Криза виявилася хронічною й дедалі поглиблювалась. За першу половину 80-х рр. було недодано до запланованого багато сотень тисяч тонн чавуну, сталі й прокату. Керівництво всіх рівнів, від обласного до союзного, з наростаючим роздратуванням «розпикало» тих, кого тривалий час славало. Не забарилися з «оргвисновками». Зняли з посади директора «Дніпроспецсталі» М. Стеценка. Не з руки було позбавляти роботи уславленого директора «Запоріжсталі» Героя Соціалістичної Праці Л. Юпка. Але компенсували тим, що за короткий період на комбінаті замінили всіх головних спеціалістів, більшість начальників основних цехів, половину майстрів. Двічі за чотири роки міняли головного інженера. Кадрові «перетряски» не допомагали, бо причина кризи була не у низькій кваліфікації працівників металургійної галузі.

Просто прийшов час розплати. Відновлене після війни обладнання металургійних підприємств протягом десятиліть нещадно експлуатувалось в ім'я досягнення обов'язкових для виконання планових показників. Діяв негласний принцип «Сьогодні – план, а далі після нас хай хоч потоп». Кошти в потрібних обсягах

до реконструкції й технічного переозброєння не вкладалися. Союзне керівництво робило в 60–80-ті рр. наголос на створення сучасної металургійної промисловості в Російській Федерації, заводи ж Придніпров'я працювали на знос. Спрацювання їхнього обладнання прискорювала рекордоманія, яка особливо поширилась наприкінці 50-х – першій половині 60-х рр. «Безпосереднє будівництво комунізму» вимагало багатократного нарощування виробництва, і з Запоріжжя ледь не щомісяця рапортували про все нові світові рекорди зйому металу з квадратного метра площі поду печей тощо. «Рекордів» досягали шляхом порушення технології й правил експлуатації металургійних агрегатів. У підсумку спрацюваність основних виробничих фондів металургійних підприємств на середину 80-х рр. становила вже 70%. Робота на застарілому зношеному обладнанні мала наслідком непоодинокі важкі аварії з людськими жертвами.

І в цілому по промисловості краю при кількісному нарощуванні нею виробництва пригнічували якісні показники. Майже не зростає технічний рівень виробництва. Уже в 70-ті рр. область в жодному році не виконала завдання з впровадження нової техніки. Число підприємств, що не справилися з відповідними планами, з року в рік зростало. Залишалася значною питома вага ручної праці. Наприкінці 70-х рр. партійне керівництво області ініціювало почин «Ручну працю – на плечі машин». Розроблялися численні заходи, «нагору» йшли переможні рапорти. Насправді ж нічого не змінювалося, і про гучну ініціативу постаралися якомога швидше забути.

Продовжувала рости енергоємність виробництва, що було особливо помітним на тлі вражаючих успіхів Заходу із впровадження енергозберігаючих технологій після світової енергетичної кризи 70-х рр.

Те саме можна сказати й про металоємність та інші показники. Виступаючи у грудні 1980 р. на обласній партійній конференції, «високий гість» з Києва, другий секретар ЦК КПУ І. Соколов дорікав: «Цього року лише на заводах чорної та кольорової металургії перевитрачено проти затверджених норм 165 тис. тонн залізорудної сировини, 18 тис. тонн коксу, 15 тис. тонн чавуну, 47 тис. тонн металу, понад 2 тис. тонн графіту, 25 млн кВт/год. електроенергії. Ваша область – великий споживач металу. Лише машинобудівні заводи використовують його щорічно майже півмільйона тонн. При цьому майже четверта частина металу йде у відходи».

Затратність промислового виробництва диктувалася, крім всього іншого, і реаліями повсякденного життя. Для господарників, від яких вимагалось виконання планів за будь-яку ціну, головною турботою стало як «сплавити» неякісну продукцію, а в самий виріб вкласти побільше матеріалів, праці, робочого часу, щоб зробити його дорожчим. Кількісне зростання досягалося за рахунок все нового будівництва при занедбаності діючих підприємств. Це створювало штучний дефіцит робочих рук. Парк багатьох видів обладнання, зокрема металорізальних верстатів, значно перевищував число робітників відповідних професій. Верстатників «носили на руках». У 1986 р. нестача трудових ресурсів в області сягнула 30 тисяч осіб. Ситуація провокувала поширення так званого «окозамилування», коли звітували про роботу, яка насправді не виконувалася. Наприклад у 1979 р. «спіймали на гарячому» – приписах обсягів будівельно-монтажних робіт, реалізації виробленої продукції – 192 підприємства й господарства області.

Інтегруючим показником ефективності виробництва є якість продукції. Ситуація з нею була промовистою. За звітністю кількість виробів зі знаком якості постійно зростала. За другу половину 70-х рр. відсоток товарів із цим знаком підвищився вдвічі, за виробами народного споживання навіть утричі. Процес триумфального покращення якості тривав і далі. Усіх випередив завод «Орсільмаш», 94,3% продукції якого у 1985 р. пішло до споживача зі знаменитим знаком.

Але споживачі були чомусь не в захваті від «першосортної» продукції. Чим більше зростає відсоток «якісних товарів», тим більше скаржилися ті, кому вони призначалися. Це, у першу чергу, стосувалося товарів для населення, як продовольчих, так і промислових.

У 1975 р. з конвеєра зійшов мільйонний «Запорожець», але якість автомобіля залишала бажати кращого

Ще в 1976 р. на пленумі ЦК КПУ перший секретар республіканської парт-організації В. Щербицький особливо відзначав здобутки мелітопольських моторобудівників, 75% виробів яких атестували на Знак якості. А між тим двигуни з Мелітополя викликали не менше нарікань, ніж усе інше в легковому автомобілі «Запорожець». Цей автомобіль теж мав Знак якості, і на нього в 1976–1980 рр. надійшло майже 46 тис. рекламаций, за шість місяців 1981 р. ще 6,5 тисяч на серійні автомобілі й майже тисячу на виконані в експортному варіанті. У кожному автомобілі виявляли в серед-

ньому 28 дефектів.

За показником бракованої продукції з автомобілебудівниками змагалися виробники магніфонів у Запоріжжі, пральних машин у Мелітополі, косарок і жниварок у Бердянську. У перші три місяці 1986 р. лише Запорізьке взуттєве об'єднання випустило бракованої продукції більше ніж на 220 тис. крб.

Особливо дошкуляла виробникам робота на експорт. Його б, як співалося у популярній тоді пісні, «взяти б і відмінити», щоб не мати клопоту з претензіями до якості. У 1985 р. в області вибірково перевірили якість підготовленої до експорту продукції і близько 16% її повернули на доопрацювання чи визнали взагалі непридатною для використання.

Потреба в справжніх, не поверхових, змінах в промисловості ставала все нагальнішою. Але партійне керівництво було не спроможне їх забезпечити. Воно лише імітувало пошук варіантів удосконалення виробництва. На всіх рівнях, у тому числі й обласному, приймалися правильні рішення про необхідність зміщення акцентів із кількісних показників на якісні, із вольових методів управління на економічні. Визнавалося, що екстенсивні можливості зростання господарства вичерпані і тому необхідно ширше застосовувати такі важелі товарно-грошових відносин, як госпрозрахунок, прибуток, кредит, матеріальне заохочення. Але все це залишалося на рівні паперових резолюцій і розмов.

2. Перетворення Запоріжжя в зону екологічного лиха

Жахливим результатом нерозумної концентрації на невеликій території потужних «брудних» підприємств важкої промисловості та ще в державі, у якій спорудження об'єктів захисту довкілля завжди фінансувалося за остаточним принципом, мало для області й особливо Запоріжжя драматичні наслідки.

У післявоєнні десятиліття Запоріжжя знаходилося в середині своєї півсфери, яку утворювали потужні промислові викиди. У ясну безвітряну погоду за десятки кілометрів від міста було видно хмару, що опускалася до горизонту й висіла над заводами і житловими кварталами наче над жерлом вулкану. У цю «вулканічну» хмару з диму й пилу обов'язково потрапляли й ті, хто діставався Запоріжжя літаком. Прилегли до промзони райони своїм сіро-бурим похмурим наче мертвим ландшафтом нагадували пейзажі Місяця. У центрі ж міста постійно стояв синій туман, відчутним був специфічний малоприємний запах. Зовні незмінним залишався Дніпро, але й він перетворювався у стічну каналу. Вкрай екологічно неосвічені (про що подбала влада) запоріжці безтурботно не звертали на це уваги, абсолютно не розуміли наростаючої з року в рік загрози.

Врешті-решт проблема загострилася настільки, що вже захвилювалася й місцева влада. Як ви прочитали раніше, вперше питання захисту повітряного й водного басейну міста відносно гостро поставили у другій половині 60-х рр. Поста-

вили у зверненнях до міністерств, союзного й республіканського керівництва, але в документах для службового користування. Широкий загал про проблему все ще не здогадувався. Тоді виділили трохи коштів на найнагальніші природоохоронні заходи й заспокоїлись. Але життя змусило через 10 років знову повернутися до болочого питання.

З'ясувалося, що на початку 70-х років було дещо зроблено лише в плані захисту від забруднення Дніпра. Проте навіть цю локальну програму виконували частково. У 1970 р. збудували першу чергу нової системи шламовидалення підприємств Запорізького промислового району. Передбачалося до 1975 р. на всіх підприємствах чорної та кольорової металургії створити оборотні цикли водопостачання з припиненням скидання неочищених стоків у Дніпро.

Спромоглися ж виділити лише п'яту частину потрібних коштів. Комплекс шламовилучення працював нормально лише 3–4 роки і далі майже повністю вийшов із ладу. Не збудували потрібних очисних споруд й оборотного циклу водопостачання на заводах, не підтримували в нормальному стані діючі системи.

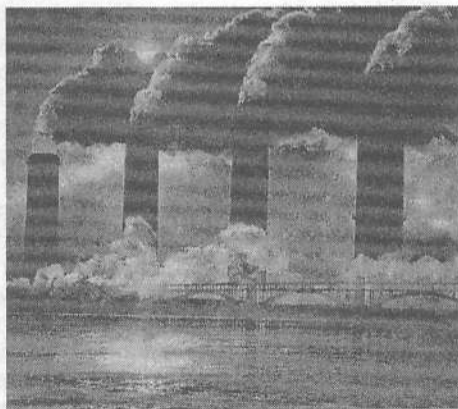
Свій «внесок» робили й комунальні служби. У 1978 р. через каналізацію лівобережної частини Запоріжжя в Дніпро без очистки потрапляло щодобово 60 тис. кубічних метрів стоків. 28 підприємств міста перетворили у стічний рівчак річку Мокру Московку, яка виносила бруд у Дніпро.

Але основний удар по славетній ріці завдавався через балку Капустяну, якою текла відома всім запоріжцям «червона річка». Щодобово цей потік доставляв у Дніпро півтори тисячі тонн шламів, до 7 тонн масел й нафтопродуктів. Вміст у Дніпрі токсичних речовин – фенолів, ціанідів, нікелю в десятки разів перевищував гранично припустимі санітарні норми (ГПК). Вода у Дніпрі нижче «червоної річки» мала червоно-бурий відтінок. Шлейф забруднених стічних вод поширювався течією на 40–45 км нижче Запоріжжя, виникли відмілини, які перекривали судноплавний фарватер. Обмежувалось водокористування населення й промислових підприємств, завдавалась невідправна шкода флорі й фауні ріки.

Зокрема повністю втратили своє господарське значення основні нерестилища риби в затоках селищ Балабіно й Кушугум. Ці затоки неможливо було використати й для встановлення штучних нерестових гнізд. Відкладена рибою ікра інтенсивно покривалася шламами і гинула.

Далі, вниз по Дніпру, на Каховсько-му водосховищі «вступав у дію» щойно збудований Запорізький залізорудний комбінат. Передбачалося, що його високомінералізовані рудничні води будуть відведені в Утлюкський лиман Азовського моря. Але відповідні роботи здійснювались вкрай мляво. У результаті, у Каховське водосховище комбінат відкачував 30 тис. кубічних метрів відходів на добу.

Основними забруднювачами Дніпра були металургійні підприємства. Тому секретар парткому заводу «Комунар» на обласній партійній конференції в 1978 р. дещо іронічно зауважував: «Металурги свої бази відпочинку збудували на берегах Старого Дніпра, і ці бази омиваються чистою дніпровською водою. Машинобудівні підприємства («Комунар», моторобудівний, абразивний, ім. Войкова та інші) збудували свої бази відпочинку в районі готелю «Хвиля», куди металурги спрямували головні потоки червоної води, через що відпочивати там стає неможливо. Шановні товариші металурги! Чи не помінятися нам з вами базами відпочинку?»

Символ Запоріжжя

Але машинобудівники даремно «прибіднювалися». Вони теж робили свій скромний внесок в отруєння довкілля, брали лише не кількістю, а якістю. У зроблених у 80-ті рр. науково-дослідним інститутом автопромисловості експертних висновках зазначалося: «За своїм шкідливим впливом відходи гальванічного, травильного, фарбувального, металообробного виробництв випереджають хімічні й знаходяться на рівні АЕС. Це пов'язано, головним чином, із вмістом у них важких металів (хрома, кадмію, нікелю, міді, цинку, свинцю тощо), що мають не лише токсикологічний вплив, а й особливо небезпечну канцерогенну й мутагенну дальнюдію. Акумуляуючись в організмі людини, іони важких металів сприяють виникненню онкологічних захворювань і неврологічних синдромів, призводять до незворотного руйнування нирок і печінки, порушення генетичного коду і, як наслідок, до дебільності потомства й виродження. Таким чином, неконтрольований мутагенний вплив токсичних відходів створює небезпеку не лише для здоров'я нашого, але й наступних поколінь».

На тлі проблем Запоріжжя відносно спокійною виглядала ситуація в області. Але й там вона була непростюю. Про екологічний стан сільських районів мова йде в наступному параграфі. Були ще курортні Бердянськ, Приморськ, Кирилівка, які постійно забруднювали Азовське море. Рівень забруднення р. Молочної в районі Мелітополя перевищував ГПК в 5 разів.

У 70-ті рр. увагу сконцентрували на проблемі забруднення водного басейну. А залишалася ж ще не менш гостра проблема стану атмосферного повітря. Газопиловловлювачів було недостатньо. З тих, що були, 20–30% постійно експлуатувалися в несправному стані. І не лише у Запоріжжі, а й мелітопольському «Гідро-маші», Токмацькому дизелебудівному заводі, інших підприємствах області. Експлуатація пилегазовловлювачів з порушенням її технології як наслідок мала аварійні викиди в атмосферу. Нерідко очисні установки свідомо відключалися за наказами директорів заводів, бо знижували потужність основних виробничих агрегатів. Усе Запоріжжя знало: вночі на заводах газопиловловлювачі відмикають. Знало про це й керівництво області. Проте заходів не вживало, адже й саме було зацікавлене у виконанні планів. Цими планами ніхто не збирався жертвувати задля якогось там здоров'я співгромадян.

Що ж до 1978 р., то тоді постійні звертання обласних зверхників до Ради Міністрів СРСР породили урядову постанову, у якій у черговий раз приписувалося ліквідувати проблему. Цього разу до 1982 р. У Запоріжжі теж прийняли відповідні паперові заходи. Прийшов 1982 рік, у якому звично констатували: мало що зроблено, у Бердянську, Мелітополі й особливо Запоріжжі екологічна ситуація не лише залишалася вкрай гострою, а й продовжувала ускладнюватися.

Усе це фіксувалось в службових документах з грифом «Таємно». Але навіть у них була напівправда, бо не осмілювалися порушувати питання загрози життю запоріжців. Наведені вище дані експертизи автомобілебудівників не були винятком, бо відносяться до більш пізнього часу. Було зрозуміло, що ситуація створює ненормальні умови проживання. Але як конкретно вона впливає на здоров'я? Відповідь дали з початком ери горбачовської «перебудови», яка дозволила поступово зняти жорстке партійне вето на розробку проблеми. Вперше дещо сказали у березні 1985 р.

У наступні роки картину доповнили, і вона виявилася вражаючою. Спостереження за найзабрудненішими містами України (Жданов (нині Маріуполь), Донецьк, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, інші) – виявили, що у 1983–1987 рр. ситуація в них була все ж кращою, ніж у Запоріжжі. У нашому обласному центрі показники захворювань його мешканців перевищували середньореспубліканські в 1,21, союзні в 1,12 рази. У самому місті смертність від злоякісних захворювань у забрудненій зоні була в 3,5 рази вищою, ніж в умовно чистій.

Хімічні речовини (окисли сірки, азоту, вуглеців, фенолів, формальдегідів тощо), концентрація яких значно перевищувала ГПК, послабляли захисні якості будь-якого організму, особливо дитячого. Тож показники захворювань ді-

тей були ще вищими – в 1,45 рази від республіканських й 1,31 рази – від союзних. Відбувалися генетичні зміни в статевих клітинах. Це проявлялось у збільшенні випадків переривання вагітності й народженні дітей з різноманітними патологіями. Відносно екологічно чистий сусідній Сімферополь Запоріжжя випереджало у гіршому розумінні цього слова за першим показником в 1,2 рази, за другим – в 1,6. Надзвичайно високою була смертність дітей віком до одного року. У 1984 р. вона становила 19,3 випадки на 1000 народжених. Порівняємо – у 2000 р. в Україні при всіх складнощах сьогодення цей показник дорівнював 11,9. У Європі взагалі на 1000 народжених помирає 8–9 немовлят.

Такою була плата запоріжців за їхній внесок у зміцнення індустріальної потуги Радянського Союзу.

Дайте відповіді на запитання

1. Що можна віднести до здобутків запорізької індустрії 70-х – першої половини 80-х рр.?
2. Покажіть наростання кризових явищ у промисловості краю. Чим вони пояснювались?
3. Чому найбільші складнощі випали в застійні роки на долю металургійних підприємств?
4. Оцініть ступінь ефективності запорізької промисловості.
5. Охарактеризуйте екологічну ситуацію, що склалася в Запорізькій області.
6. Чим пояснити перетворення Запоріжжя в зону екологічного лиха?

1. Здобутки запорізької індустрії

(З доповідей перших секретарів Запорізького обкому КПУ М. Всеволозького й А. Сазонова на обласних партійних конференціях)

1975 р. Зростання промислового виробництва в області за 5 років становило 47% при контрольній цифрі 44,7%... Промислові підприємства 545 виробів випускають зі Знаком якості.

1980 р. Заданий області річними планами темп зростання промислового виробництва досягнуто в серпні поточного року. За цей час його обсяг збільшився на 25,4%... Питома вага виробів вищої категорії якості зростає майже вдвічі, як і передбачалося завданнями п'ятирічки.

1985 р. За попередніми даними, обсяг промислового виробництва підвищиться за п'ятирічку на 14,4%... П'ятирічні завдання зі збільшення обсягів виробництва достроково досягли колективи промислових підприємств Бердянська і Токмака, Шевченківського, Ленінського й Комунарського районів Запоріжжя, кольорової металургії й машинобудування.

Державний архів Запорізької області –
Ф. 102. – Оп. 9. – Спр. 592. – Арк. 16, 19;
Оп. 28. – Спр. 45. – Арк. 16.

Поясніть:

1. Проаналізуйте наведені вище дані. Яку тенденцію промислового розвитку вони виявляють?
2. За рахунок яких галузей забезпечувалось у 70-ті – першій половині 80-х рр. промислове зростання в краї?
3. Чи все в оцінках партійних функціонерів відбивало реальний стан справ?

2. З постанови бюро Запорізького обкому КПУ від 20 грудня 1983 р. «Про недоліки в роботі заводу «Радіоприлад» з підвищення якості й розширення асортименту товарів народного споживання»

Моделі побутової радіоапаратури, що випускались, поступалися кращим зарубіжним зразкам за надійністю, технічним параметром і споживанням електроенергії. Освоєння у виробництві модернізованого музцентру «Такт-011» і комплексу «Орбіта-002» здійснюється з порушенням запланованих термінів... Якість окремих технічних рішень не відповідає вимогам, що висуваються до цих виробів експортним ринком.

Конструктивні недоопрацювання, недоліки в технології виробництва, а також в організації контролю якості готової продукції, комплектуючих виробів і матеріалів призводять до зниження експлуатаційної надійності побутових радіотоварів. Гарантійному ремонту піддавався кожний четвертий із 780 випущених музичних центрів «Такт-001», зарекламовано й повернено заводу 29% їхнього випуску».

Державний архів Запорізької області. -
Ф. 102. - Оп. 26. - Спр. 186. - Арк. 4-5.

Поясність:

1. Чому, на вашу думку, завод «Радіоприлад» випускав неякісну продукцію?
2. Наскільки актуальною для промислових підприємств Запорізької області була проблема якості їхніх виробів?

3. З довідки Запорізького обкому КПУ Комітету партійного контролю при ЦК КПРС. 29 березня 1985 р.

Незважаючи на здійснювану роботу із захисту навколишньої природи, екологічна обстановка в м. Запоріжжі залишається вкрай напруженою. Із загального об'єму промислових викидів лише на долю підприємств чорної металургії припадає понад 70% викидів в атмосферу й понад 80% забруднення стічних вод.

На межі санітарно-захисної зони, включно із центром міста, вміст канцерогенних речовин у десятки разів перевищує гранично допустимі концентрації, відмічається високий вміст сірководню, нафталіну, цианістого водню, фенолу, основним джерелом яких є коксохімічне й металургійне виробництво...

У зоні підвищеної концентрації вказаних речовин захворюваність населення на злоякісні новоутворення органів дихання й травлення у 4-6 разів вища, ніж у віддалених від заводів районах міста.

...Коксохімічне виробництво й вуглебагачувальна фабрика знаходяться на відстані 700 метрів від житлової зони...

Вимагає невідкладних заходів і захист водного басейну ріки Дніпро. При існуючій інтенсивності викиду промислових стоків місткість шламонакопичувачів буде повністю використана до 1988 року, що призведе до скидання 350 тис. кубічних метрів на добу забруднених стічних вод.

Державний архів Запорізької області. -
Ф. 102. - Оп. 28. - Спр. 486. - Арк. 14-16.

Поясність:

1. Чим була викликана екологічна криза в Запоріжжі?
2. Чому заходи з усунення кризи не давали позитивних наслідків?

УРОК Сільське господарство: крок вперед, два кроки назад

Згадайте:

1. Якими були наслідки економічної реформи 60-х рр. у сільському господарстві?
2. Що стояло на заваді ефективного розвитку запорізького села?

1. Подальше падіння ефективності виробництва

Як і в промисловості, у сільському господарстві на початку 70-х рр. відмовились від будь-яких реформ. Серед керівництва панувала панування — досить збільшити капіталовкладення, і колгоспи нарешті запрацюють ефективно.

Певні кошти для села віднайшли за рахунок відрахувань від прибутків, які СРСР у 70—80-ті рр. отримував від широкомасштабного експорту на Захід нафти і газу. Більша частина коштів витрачалась на спорудження гігантських тваринницьких комплексів, птахофабрик, комбикормових заводів, що їх обслуговували.

Особливо інтенсивно нарощувались потужності з продукуванням пташиного м'яса і яєць. Їхнє виробництво поставили на промислову основу, за кордоном закупувалось обладнання, цілі технологічні лінії. У 1971 р. стала до ладу перша черга Оріхівської птахофабрики-автомата, у наступні роки подібні об'єкти звели ще у декількох районах.

Завершили створення вузькоспеціалізованих господарств з виробництва посівного елітного зерна, овочів, картоплі, кавунів і динь, винограду. Розвивали міжколгоспну кооперацію, на яку покладали великі надії з кінця 60-х рр. Крім організації спільних для декількох колгоспів підприємств, формували систему так званих спецгоспів. Вони доводили до кондиції молодняк худоби, яку передавали їм навколишні «звичайні» колгоспи.

На кінець 70-х рр. на виробництві тваринницької продукції спеціалізувалися в області 300 колгоспів і радгоспів, 40 міжгосподарських підприємств. На них припадали 32% яловичини, 53% свинини, 82% пташиного м'яса, 70% молока, 80% яєць, 33% шерсті від загального обсягу виробництва цих продуктів в області.

Не менш масштабними були витрати на меліорацію сільськогосподарських угідь. Щорічно протягом 15 років на розширення поливного землеробства виділялося в середньому майже 35 млн крб. За темпами будівництва зрошувальних систем область була другою в республіці. На середину 80-х рр. меліорували 240 тис. га, 11% всіх оброблюваних земель.

Але результати не виправдовували вкладених коштів. Лише в окремі роки, та й то переважно на початку 70-х, досягалися гарні показники, головним чином в рослинництві. У 1973 р. Запорізька область виявилась найкращою в Україні за кількістю проданого державі зерна (майже 1,5 млн т). Наступного року першість у республіці запоріжці утримали. Багаті врожаї, коли озимої пшениці збирали по 35—40 ц з га (у республіці в середньому 31—32 ц), у ті два роки були не рідкістю.

Урожайна нива дозволяла встановлювати рекорди, рапорти про які так полюбляло партійне керівництво. У 1974 р. «з небувалим трудовим рекордом» ЦК Компартії України й Рада Міністрів УРСР привітали механізаторів Приморського району Леоніда та Микиту Тафрових. Працюючи без перерви 21 годину, вони скошили 50,4 ц пшениці й намолотили 2612 ц зерна. «За організацію високих врожаїв» перший секретар Запорізького обкому партії, майже всі перші секретарі райкомів дістали звання Героїв Соціалістичної Праці.

Насправді ж звання Героя заслужувала та невидима сила, яка керувала погодою й своєчасно надсилає у спекотні запорізькі степи благодатні дощі. Коли цього не було, підсумок був іншим. Вдалому дворіччю передували неврожайні роки 1972 р. Провальними виявилися 1975 і 1976 рр. І надалі врожайні роки чергувалися з посушливими.

Показово, що навіть у найвдалішому 1974 р. деякі райони (Пологівський, Куйбишевський, Чернігівський) одержували врожаї, помітно нижчі від середніх по області. Що вже говорити про посушливі роки. Загальна тенденція була такою, що збільшувалося число колгоспів, радгоспів, цілих районів, які почали знижувати результати роботи у порівнянні з попередніми п'ятирічками.

Ситуація нагадувала ту, що склалась у промисловості. Ви знаєте, що у другій половині 70-х рр. Запорізька область виступила ініціатором руху «Ручну працю на плечі машин», але сама в цьому напрямку мало чого досягла. Те ж і в селі. Тоді широко рекламувався лозунг «Кожному полю – знак якості», ініціатором висунення якого формально став Приморський район. (Формально, бо кому, коли і з якою «ініціативою» виступати, вирішували «вгорі».) Почин спіткала доля всіх попередніх.

Окреслилась велика група районів, які тривалий час відставали майже за всіма показниками сільськогосподарського виробництва. У другій половині 70-х – першій половині 80-х рр. до них належали Оріхівський, Василівський, Новомиколаївський, Мелітопольський, Михайлівський, Токмацький, Чернігівський, Бердянський, Кам'янсько-Дніпровський і Веселівський. Щорічно в цих районах провалювали виконання завдань за майже всіма показниками, що враховувались.

Розчарування викликала й віддача тих «двох китів» (гігантські тваринницькі комплекси, зрошувальні системи), на яких, як передбачалось, триматиметься сільськогосподарське виробництво. Лише половина тваринницьких комплексів вийшла на проєкту потужність. Здавалося б, не повинно бути проблем з використанням поливних земель. Адже вони отримували вдосталь вологи, що дозволяло вирощувати сільськогосподарські культури, не звертаючи уваги на примхи погоди. І окремі господарства своїми показниками (50–60 ц пшениці з гектара, 70–80 ц зернової кукурудзи, 350 ц овочів) на практиці виправдовували надії, що покладались на поливне землеробство. Але це були лише поодинокі приклади. У цілому ж жодного року меліоровані землі не забезпечили запланованої врожайності, часто давали менше третини від того, що очікували. Це означало, що системи зрошення могли окупитися у кращому разі через 25–30 років замість 10 за проєктом. У кращому, бо ефективність їхня продовжувала падати. У 1981–1985 рр. збір зерна, картоплі, овочів, кормів на них знизився у порівнянні з попереднім п'ятиріччям.

У цілому лише за першу половину 80-х рр. в області недоотримали сільськогосподарської продукції на сотні мільйонів карбованців, державі недопоставили 3 млн тонн запланованого зерна. Виробничі фонди сільського господарства зросли на третину, а виробництво продукції практично не збільшилось. У Мелітопольському, Веселівському, Приазовському районах воно навіть значно знизилось. Оцінюючи «досягнення» запорізького села, Голова Ради Міністрів УРСР О. Ляшко у квітні 1986 р. констатував: «Врожайність зернових у 1981–1985 рр. становила 23 ц – на 2,1 ц менше ніж у 10-й п'ятирічці. Знизилась врожайність і продаж державі соняшнику й овочів. Погіршилася якість продукції».

Причиною застою й початку втрати навіть скромних відносних досягнень попередніх років була неефективність колгоспної системи. Як зазначалося вище, держава після багатьох десятиліть пограбування села в 70–80-ті рр. спробувала дещо повернути. Але гроші вкладались лише безпосередньо в розширення матеріальної бази колгоспно-радгоспного виробництва, що виявилось справою невдячною.

Як раніше вказувалось, у селі вже виросло нове покоління, яке прилаштувалось до системи «загального котла». Жили за рахунок присадибного господарства, у якому широко використовували й те, що без дозволу керівництва несли, везли (особливо корм для худоби) із колгоспу. Прямо не зацікавлені у результатах виробничої діяльності, колгоспники, як колись кріпосні селяни, у переважній своїй більшості відносно нормально працювали, коли над ними стояв наглядач. Це ж стосувалось і працівників організацій, які займались капітальним будівниц-

твом на селі, забезпечували селян мінеральними добривами, допомагали ремонтувати сільськогосподарську техніку.

Фактор недбальства, пов'язаний з відсутністю почуття господаря, зводив нарівень, здавалося б, безпрограшні варіанти нарощування сільськогосподарського виробництва. Наочний приклад цього — ситуація з поливним землеробством. Чого простіше — здійснюй полив за науково обґрунтованими рекомендаціями, внось добрива — і результат прийде.

Але недбальство, безвідповідальність починали діяти вже на стадії спорудження систем зрошення. Сотні кілометрів труб лягали в землю без потрібної ізоляції, і їх швидко роз'їдала корозія. Колодязі забору води траплялося викладати бетоновими кільцями іншого, ніж вимагалось, діаметру тощо. Використання технічно пошкоджених систем погіршувало меліоративний стан навколишнього степу. Далі за справу бралися експлуатаційники з колгоспів і радгоспів. Ними нерідко порушувались режим поливу, сівозміни, недостатньо вносились або взагалі не використовувались добрива. На початку 80-х рр. внутрігосподарські зрошувальні сітки, а це 80% усіх поливних земель, прийняли на технічне обслуговування державні експлуатаційні організації. Але й вони не виправдали надій.

2. Соціальне становище запорізького села

До того ж сільських мешканців чим далі, тим більше не влаштовували умови побуту, праці. Вони значно відрізнялися в гірший бік від тих, які мали городяни. Хронічно не вистачало закладів освіти, охорони здоров'я, культури, побутового обслуговування, взагалі всього, що дістало узагальнену назву «інфраструктура села».

Гроші виділялися лише на будівництво окремих показових сіл, але й вони освоювались вкрай незадовільно. У 1969 р. постановою Ради Міністрів УРСР в області визначили два села, які мали бути до 1975 р. розбудовані як експериментально-показові, зразкові для наслідування. Поталанило мешканцям сіл Високе Михайлівського району й Чорноземне Якимівського.

Адже, скажімо, у Чорноземному за рахунок централізованих коштів будували 75 квартир, адміністративний будинок, школу, дитячий і побутовий комбінати, торговий центр, медичний пункт, будинок культури, мережу теплофікації й очисні споруди, а також автогараж і механічну майстерню.

Проте плани робіт постійно не виконувались, проектних рішень не дотримувались. На низькому рівні була якість робіт. Будівельників постійно змушували виправляти брак. Ледве-ледве майже за 10 років замість 5 освоїли 82% запланованого обсягу будівництва у с. Високому й 63% в с. Чорноземному. І це на об'єктах, хід спорудження яких контролювався не лише із Запоріжжя, а й Києва. Що вже говорити про звичайні села.

Навіть якщо колгоспники самотужки щось будували, то зіштовхувалися з майже непереборними перешкодами. Далеко не кожний селянин міг зібрати кошти для зведення пристойного житлового будинку. Але й тому, хто їх мав, було вкрай важко придбати цеглу, шифер, цемент, інші будівельні матеріали.

70–80-ті рр. були часом тотального дефіциту найнеобхідніших продовольчих і промислових товарів, про що ви прочитаєте в наступному уроці. І якщо цей дефіцит відчували в місті, то в селі він взагалі був всеосяжним. У деяких районах продовжувала зберігатись і навіть загострюватись проблема питної води. Так для Новомиколаївського району, який за 50 км від Дніпра, і на початок 80-х рр. ніяк не могли побудувати водовід і воду продовжували везити в бочках або вантажними автомобілями. Із будівництвом шахт Запорізького й Таврійського гірничо-збагачувальних комбінатів різко знизився рівень ґрунтових вод у прилеглих районах, і їхні мешканці теж залишилися без води.

Багато селян були достатньо підприємливими, щоб у разі, якби не ставили перепон їхній індивідуальній трудовій діяльності, без допомоги держави забезпечити нормальний рівень життя й при цьому наростити виробництво потрібної

місту продукції. Але це йшло врозріз із соціалістичними засадами організації виробництва. Тому будь-які спроби налагодити хоча б на присадибних ділянках роботу так, щоб вона давала певний прибуток, як і раніше суворо каралися.

У 70-ті рр. в області з негативним відгінком говорили про кам'янсько-дніпровських «мільйонерів», які заробляли гроші на вирощуванні овочів, в основному помідорів. Здавалося б, треба вітати ініціативу тих, хто вже з ранньої весни поставляв на стіл споживачів цінну якісну продукцію. Але «мільйонери» хотіли, щоб їхню працю належним чином оплатили, а це вже було тоді злочином. Зробили все, щоб не дати їм нормально працювати. Як повідомлялось у газетах на початку 1975 р., була викрита й притягнута до кримінальної відповідальності група осіб. Злочин полягав у тому, що вони забезпечували села Кам'янсько-Дніпровського району синтетичною плівкою для парників, у яких вирощували ранні овочі. Тих, хто продавав вирощені власними руками овочі, називали «спекулянтами». Весь потенціал міліції спрямовували на те, щоб виявити осіб, які допомагали мешканцям придніпровського району відправляти овочі до інших областей.

У 1975 р. бюро Запорізького обкому КПУ ухвалило постанову «Про роботу Кам'янсько-Дніпровської партійної організації з боротьби з приватновласницькими проявами, здирництвом і спекуляцією серед окремої частини населення». Рік по тому підбили підсумки: за спекуляцію та інші корисливі злочини притягнули до карної відповідальності у злочасному районі 107 осіб. 40 осіб віддали до суду за «дармоїдство», бо вони воліли трудитися на власному городі, а не в радгоспі чи колгоспі. У тих, хто не хотів працювати на колективному полі, зменшили присадибні земельні ділянки. Декілька членів КППС виключили з партії «за здирництво й приватновласницькі прояви», багатьох суворо попередили.

Тож селянам залишалось жити за правилами, які встановили партійні зверхники. Але це було сіре, нецікаве життя, і село реагувало на нього по-своєму. Працювати в колгоспах залишалися переважно люди старшого віку. У 1985 р. у Мелітопольському, Новомиkolaївському й Куйбишевському районах майже половина доярок були віком 50–55 років і лише одна з кожних 10 – до 30 років.

Після закінчення школи молодь масово від'їжджала до міста і в цьому її заохочували батьки, які не хотіли, щоб сини і дочки повторювали їхнє життя. Комуś вдавалось стати студентами вузів, учнями технікумів, інші йшли в професійно-технічні училища чи влаштовувалися робітниками на заводи й фабрики. Погджувались на будь-яку неprestижну на погляд городян роботу, аби не залишатися на малій батьківщині.

Щороку села в середньому назавжди залишало по 4,5 тис. осіб, 0,8% від загального числа їхніх мешканців. Оскільки цей процес був безперервним, то за 20 років скромна цифра 0,8% перетворювалась вже на солідні 16%. Особливо інтенсивно скорочувалось сільське населення в Токмацькому, Пологівському, Новомиkolaївському і Чернігівському районах. Село пустіло, а ще швидше старіло. Це свідчило про те, що негативні демографічні процеси в області чимдалі загострюватимуться.

Багато з тих, що залишались в селі й були у працездатному віці, відмовлялися працювати в колгоспі і влаштовувалися на роботу в Запоріжжі, Мелітополі, Токмаку, Бердянську, на промислових підприємствах в районних центрах. Наприклад тисячі мешканців сіл Орхівського і Пологівського районів на межі ночі й ранку та ввечері заповнювали приміські потяги на лінії Запоріжжя – Пологи. За 50–100 км їхали вони до обласного центру, щодня проводячи в тихохідному потязі до 6–7 годин.

У ситуації, що склалася, у сільськогосподарському виробництві області гостро бракувало робочих рук. Не вистачало навіть механізаторів, робота яких була відносно престижною. Ви вже прочитали, що ще у 50–60-ті рр. великий відсоток робіт у колгоспах виконували робітники й службовці, студенти, учні з міст. Чим далі, тим відсоток виконаних ними робіт у навесні та влітку городяни доглядали

за просяпними культурами, косили й збирали сіно, восени очищали на токах кукурудзу, збирали овочі, фрукти тощо. Наприклад у 1976 р. «шефи» з міста доглядали посіви на площі 97 тис. га. Лише в липні та серпні й лише в радгоспах вони відпрацювали 141 726 людино-днів.

А цього часу місяцями простоювали без робітників верстати, інше обладнання на заводах, пустували аудиторії в школах і вузах. Пустували навіть армійські казарми. Мало того, що солдат вивозили щодня в поле, так по півроку і більше працювали на селі потужні армійські автоколони.

Не свою роботу прийжджі часто виконували вкрай неякісно, просто «відбували номер». Та і як його було не відбувати, скажімо, відірваному на півтора місяці від занять студенту, коли він бачив, як по селу серед білого дня тиняється чимало його однолітків з місцевих. Не було секретом і те, що багато зібраної продукції не вивозили з поля, вона там так і залишалася гнити. Кращої ілюстрації безперспективності впертого продовження експерименту зі «спільним котлом» годі було й шукати.

До сіл постійно запрошували тисячі сезонних працівників. Великі надії покладали на переселенців з інших областей і регіонів Радянського Союзу. Для них щороку будували до 400 житлових будиночків. Існував план з переселення, виконання якого строго контролювали. План виконували, але при цьому централізована бюрократична система породжувала цікаві парадокси. Існували й загальносоюзні плани переселення. І ось, скажімо, у 1974 р. завдання з переселення в область виконали на 100,2%, але одночасно рапортували про виконання на 105% річного плану переселення із Запорізької області в далеке Забайкалля. З арифметики ж відомо — від перестановки місць доданків сума не змінюється. Але в організаторів переселенської політики була своя «арифметика»: вони вирішували стратегічне завдання КПРС з формування нової багатонаціональної спільноти — т. зв. «радянського народу». Відірвані від своїх коренів переселенці були для цього, на їхню думку, найкращим матеріалом.

3. Всеосяжна деградація довкілля

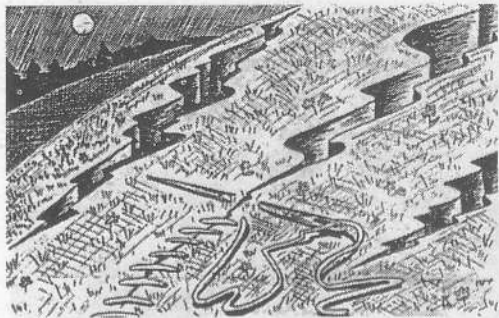
Колгоспна система, у якій не було справжнього господаря, жила за принципом «після нас хоч потоп». Наслідком стала втрата родючих земель, чистої води й рослинності. Багатющі в минулому природні ресурси краю швидко втрачалися.

У гонитві за сьогоденним результатом, ігноруючи наукові рекомендації, розорали майже весь степ, залишивши «землю без шкіри». Цифри втрат від викликаної цим ерозії ґрунтів ви вже зустрічали в матеріалах попередніх уроків. Землю, а разом із тим і тих, хто на ній жив, живу чисту воду дедалі більше труїли нітратами. Предмет нашої гордості — чорнозем — із розораного степу спливав у річки, перетворювався на мул, заболочував заплави.

Ви раніше прочитали, як у деяких районах внаслідок діяльності гірничорудних підприємств знизився рівень підземних вод, вони забруднювались. Одночасно в інших місцевостях з причини замулення річок, величезних втрат води з технічно несправних меліоративних систем ґрунтові води вийшли на поверхню. Суттєвий внесок у це зробило й Каховське водосховище, яке перервало природний біг Дніпра до моря. У сухому південному степу звичним ставало небачене ра-

Осітнє поле 1970 року: студенти – майбутні вчителі під час перерви в роботі з порятунку врожаю колгоспної кукурудзи

Запорізький степ очима художника

ніше диво природи. Після невеликого дощу степ перетворювався на... болото. Після танення снігу чи навіть помірних дощів підтоплювалися населені пункти, частину вулиць мешканці змушені були залишити назавжди.

Спроби боротися зі зростаючою екологічною загрозою були розрізненими й не знаходили потрібної державної підтримки. Так лише в заплавах річок Молочної й Токмачки внаслідок їхнього затоплення на болото перетворилося 4100 га раніше

родючої землі. Господарства Токмацького району, на який припадала більша частина боліт, щоб знизити рівень ґрунтових вод, 10 років власними силами чистили русла річок. За цей час здолали 29 км. Треба було пройти ще 90 км. Коли підраховали, що на це знадобиться ще, як мінімум, 15 років, Токмацький виконком у 1983 р. звернувся до обкому партії з проханням знайти організацію, яка виконала б потрібні роботи, або хоча б виділити додаткову техніку. Відповідь із Запоріжжя була лаконічною: виконання робіт не передбачається п'ятирічним планом.

У тому ж році Мінводгосп УРСР повідомив, що вважає недоцільним осушення плавнів р. Конки в місці її впадіння в Каховське водосховище. Місцева влада з часу його створення намагалася реалізувати проект з відділення мілководної частини водосховища в гирлі Конки, де було затоплено 68 тис. га родючих дніпровських плавнів. Власне, будівництво дамби, що зберегла б цей важливий сільськогосподарський район від затоплення, входило ще в проект створення «штучного моря», який розробили в 40-ві рр. Але тоді ці роботи не виконали й не збиралися виправляти становище в майбутньому.

Такими були реалії запорізького села напередодні важливих змін, що його чекали.

?

Дайте відповіді на запитання

1. За рахунок чого в 70-ті – першій половині 80-х рр. намагалися наростити виробництво сільськогосподарської продукції?
2. З якої причини не вдавалося досягати запланованого?
3. Проаналізуйте умови життя колгоспного селянства на Запоріжжі. Використайте наведені далі документи.
4. Чому зменшувалась кількість сільських мешканців і відбувалося старіння населення сільських районів області?
5. За рахунок чого намагалися компенсувати дефіцит робочих рук у сільськогосподарському виробництві?
6. Покажіть погіршення екологічної ситуації в сільських районах області. Чим воно було викликане?

1. Криза сільського господарства

З виступу другого секретаря ЦК КПУ О. Титаренка на Запорізькій обласній партійній конференції. 13 грудня 1985 р.

Область сильно здала позиції в сільському господарстві... У цю галузь вкладено засобів в 1,3 рази більше, ніж за минулу п'ятирічку, а результати навіть знизились. За планом недоотримано продукції на 830 млн крб. – це найбільший недобір в республіці. На зрощуваних землях не досягнута про-

ектна врожайність, і вона взагалі знизилась у порівнянні з минулим п'ятиріччям.

За продуктивністю молочного стада область посідає 22-е місце з 25, за привісами великої рогатої худоби – 24-е. Ці привіси у півтора–два рази нижчі від норми. Минулого року кожне 10-е господарство надоювало від корови менше 2 тис. кг молока.

Щорічно із села вибуває близько 2 тисяч працездатного населення. Кожне друге село досі не має ясел і дитсадків, третє – клубів, кожне шосте – установ охорони здоров'я. Лазня – одна на три села. Багато старезних сільських будинків, а капітальні вкладення не освоюються. Немає доріг, телефонного зв'язку, магазинів в населених пунктах навіть поряд з обласним центром.

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 101. – Оп. 28. – Спр. 45. – Арк. 174–176.

Поясність:

1. У чому були причини кризи сільськогосподарського виробництва?
2. Як на це виробництво, на ваш погляд, впливав низький соціальний рівень запорізького села?

ДОКУМЕНТИ

2. Проблема дефіциту робочих рук на селі. З інформації Якимівського райкому КПУ. 22 листопада 1974 р.

Для двозмінної роботи трактористів не вистачає 82 особи. На початок 1974 р. в 12 господарствах району не вистачало 1264 особи, а в найнапруженіші періоди 8400. У 1974 р. працевлаштовано 44 сім'ї переселенців, для них збудовано 24 будинки. Щорічно здійснюється набір до 1000 осіб сезонних робітників з інших областей. Шефську допомогу в догляді за пропашними культурами й збиранні овочів і фруктів надавали робітники Мелітополя. У поточному році їх працювало в районі 4000 осіб, вони обробили 5780 га пропашних культур. З підприємств, установ, організацій району додатково мобілізували 4950 осіб. У порядку шефської допомоги вони обробили 10050 га посівів, зібрали 1170 т овочів і фруктів. У літній період до сільгоспробіт залучалося понад 160 старшокласників. У 1974 р. працювало три студентських будівельних загони. Щорічно діяли табори праці і відпочинку для учнів м. Запоріжжя, Норильська, Львівської області.

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 9. – Спр. 231. – Арк. 54.

Поясність:

1. Чим була викликана нестача працівників у сільськогосподарському виробництві?
2. Чи є, на ваш погляд, нормальним залучення до сільськогосподарських робіт значної кількості мешканців міст?

ДОКУМЕНТИ

3. Екологічна ситуація в сільських районах області. З постанови бюро Запорізького обкому КПУ від 21 червня 1988 р.

Незадовільним залишається санітарний стан поверхневих водоймищ області. У них скидається порядку 174 млн кубічних метрів на рік забруд-

нених стічних вод... Посилилось і набуває загрожуєчого здоров'ю людей характеру забруднення підземних вод через необґрунтовано надмірне вживання в сільському господарстві ядохімікатів і добрив... Продовжується підтоплення 51 тисячі га сільськогосподарських угідь, в основному орних.

Державний архів Запорізької області. -
Ф. 102. - Оп. 35. - Спр. 357. - Арк. 1-2.

Поясніть:

1. Що було причиною наростаючого забруднення довкілля та підтоплення орних земель?
2. Чи вживалися ефективні заходи щодо виправлення становища? Для відповіді використайте матеріал уроку.

УРОК Побут і рівень життя (1970-1985)

12

Згадайте:

1. Як змінювались побут, умови життя запоріжців протягом чверті століття після закінчення Другої світової війни?

1. Духовне життя. Побут 70-х – першої половини 80-х років

Як і раніше, щоденне життя запоріжців проходило в клопотах про хліб насущний. Наприкінці 60-х рр. більшість робітників і службовців перейшли на 5-денний робочий тиждень. З'явилося два вихідних дні. Як правило, їх розподіляли таким чином: один день використовували для походів по магазинах, інший – для відпочинку.

Зберігались традиційні форми відпочинку – активні та пасивні. Активні – виходи на природу з обов'язковими шашликами і спиртними напоями. З переходом на два вихідні розширились можливості для туризму. Серед молоді набули популярності «походи вихідного дня». Для всіх вікових груп працюючих уже звичайними стали поїздки влітку до Азовського моря. На морі чи на Дніпрі намагалися проводити відпустки й канікули – у будинках відпочинку, пансіонатах, туристичних базах чи самостійно.

У 1970 р. з пуском заводу в Тольятті розпочалася в Радянському Союзі автомобільна ера. Раніше легкові машини мали лише одиниці. Автомобілі розширили для їхніх власників можливості для активного відпочинку. Відносно дешево коштував проїзд в транспорті далекого сполучення. З'явилися туристичні потяги. Туристичні організації організували екскурсії вихідного дня. Із Запорізького аеропорту бажаючі могли злітати в столиці союзних республік, інші міста СРСР.

Дещо розширилися можливості для міжнародного туризму, головним чином у соціалістичні країни. Власне, поїздки туди дуже умовно можна було називати туристичними. З кожним роком наростав всеохоплюючий дефіцит продовольчих товарів. Натовпи радянських «туристів» штурмували магазини в містах інших держав.

70–80-ті рр., таким чином, розширили можливості простих громадян в активному відпочинку. У багатьох залишилися ностальгічні спогади про ті «благодатні» часи. При цьому чомусь забувають згадати іншу сторону життя, про яку ви прочитаєте далі.

Що ж до пасивного відпочинку, то його форми залишалися у порівнянні з 60-ми рр. майже незмінними. Ходили в гості, переважно на свята, дні народження тощо. Вечори проводили біля телевізорів або відвідували кінотеатри.

Влада намагалася використати любов до кіно у виховних цілях. У 70-ті рр. широко рекламувався художній фільм «Премія», головний герой якого (популяр-

Профілакторій заводу «Запоріжсталь»

ний актор Леонов) від імені очолованої ним бригади відмовлявся отримати неза-роблену винагороду. Але глядачів традиційно приваблювали мелодрами, комедії та пригодницькі стрічки. За популярністю серед кінокартин того часу перше місце тримав телевізійний серіал «Сімнадцять миттєвостей весни». Далі йшли комедійно-ліричні стрічки Е. Рязанова та знятий на Одеській кіностудії фільм «Місце зустрічі змінити не можна». В останньому одну з двох головних ролей виконував В. Висоцький. Поет і виконавець власних пісень, Висоцький був знаковою фігурою 70-х рр. Його хрипкий голос, його пісні з «непричесаними» під партійні стандарти текстами знали всі.

Спів С. Ротару полонив запоріжців

Телебачення забезпечувало славу багатьом виконавцям естрадної пісні. Наприкінці 60 — на початку 70-х рр. весь Радянський Союз і, звичайно, запоріжці співали «Червону руту» В. Івасюка. Тоді почала сходити зірка солістки однойменного ансамблю С. Ротару. Пізніше пісні на музику популярного композитора Р. Паулса піднесли на п'єдестал А. Пугачову.

Молодь захоплювалась дискотек-ками, що входили в моду. Справжніх дискотек було небагато. У всій Запорізькій області на початку 80-х рр.

було 22 дискотеки з диск-жокеями, що володіли своєю спеціальністю на професійному рівні. Скрізь на вулицях із переносних магнітофонів лунали естрадні мелодії. Великою популярністю серед молодих користувалися зарубіжні виконавці. Каси кінотеатру ім. Довженка обласного центру, у якому демонструвався фільм «АВВА», брали приступом.

З'явилася сила-силенна самодіяльних вокально-інструментальних ансамблів. Вони організовувались повсюдно: при клубах і палацах культури, у райцентрах, на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, навчальних закладах. У середині 80-х рр. в області налічувалось 680 ансамблів. У їхньому складі натхненно грали і співали понад 5 тисяч осіб.

Абсолютна більшість запоріжців були аполітичними, байдужими до всього, що не стосувалося наповнення сімейного холодильника. Коли у грудні 1979 р. радянські війська ввели в Афганістан, а наступного року розгорнулись масові анти-соціалістичні виступи в Польщі, партійне керівництво стурбувалось — а як реагують на це громадяни? За вказівками ЦК КПРС і ЦК КПУ щодакдно обком партії письмово інформував «верхи» про політичні настрої серед населення у зв'язку з вищеназваними подіями. У свого чергу таку ж інформацію обкому надавали райкоми КПУ. Партійні функціонери з полегшенням констатували: на Запоріжжі все спокійно.

Але якщо міжнародні події пересічного обивателя не хвилювали, як не хвилював і Афганістан, поки звідти літаки військово-транспортної авіації не почали доставляти труни (на тій чужій війні загинуло 127 хлопців із Запорізької області, а ще 80 стали інвалідами), то інакше було з реагуванням на зміни в рівні життя. У цьому плані кожний новий рік додавав владі все більше «головного болю».

2. Початок падіння рівня життя

Економіка занурювалась у глибокій застій, і це не могло не відбиватися на життєвому рівні. Об'єктивно цей рівень був, звичайно ж, вищим ніж в сталінські часи. Разом із тим зрослий добробут виглядав солідним хіба що в порівнянні з 30—40-ми рр. Зарплати робітників, меншою мірою службовців і колгоспників, від п'ятирічки до п'ятирічки зростали. У 1985 р. середня заробітна плата робітників промисловості сягала в області 202 крб., оплата праці колгоспників за першу по-

ловину 80-х рр. збільшилася на 19%. Але вона в декілька разів була меншою від тієї, яку отримували на заводах. Заробітна плата службовців, лікарів, учителів була в межах 100–120 крб. на місяць.

При цьому купівельна спроможність карбованця падала. Тривалий час держава підтримувала відносно стабільність роздрібних цін. Але в умовах погіршення економічної ситуації із середини 70-х рр. ціни на окремі групи товарів почали підвищити. Спочатку на так звані предмети розкоші: автомобілі (і бензин для них), вироби із золота, килими тощо. Проте поступово це коло розширювалося: уже на початку 80-х рр. запоріжці скаржились, що ціни на товари й послуги піднімають негласно, публічно про це не повідомляючи.

Але й підвищення цін не рятувало від нестачі товарів. Чим далі, тим більше маса грошей, які мало населення, не знаходила товарного покриття. Тобто зарплати підвищували, а товарів більше не випускали. У багатьох гроші осідали на ошадкнижках до «кращих часів». Слово «дефіцит» стало найпопулярнішим. Починаючи із середини 70-х рр., стрімко зростав перелік товарів широкого вжитку, які практично неможливо було придбати «законним» шляхом. Запитували не «де купити?», а «як дістати?». Зникали з продажу найпростіші товари.

Проблему пробували дещо пом'якшити, намагаючись розширити виготовлення товарів культурно-побутового призначення на місцевих підприємствах важкої промисловості (у Радянському Союзі 80% заводів випускали засоби виробництва й воєнну продукцію). Але для машинобудівників чи металургів це було непотрібне обтяжливе навантаження, і з такими партійними завданнями вони справлялися абияк, щоб «відчепилися». Намагалися виробляти щось найпростіше. На запорізьких «Радіоприладі» й механічному заводі задовольнялися дитячими лопатками й граблями. На «Запоріжсталі» аж до пуску в середині 80-х рр. цеху ширпотребу основу товарів, що випускалися, складали дитячі автомобілі – настільки громіздкі й металоємні, що малюки їх і з місця зсунути не могли.

На партконференції 1980 р. перший секретар обкому КПУ М. Всеволозький іронізував: «Електровозоремонтний завод з великими потугами запустив у виробництві найпростішу мотику. Але ось ломи, відра настільки недоступні й «складні» для нас, що нам їх поки постачає Узбекистан». На зламі 80-х рр. щорічно 30 підприємств області не виконували завдань із випуску споживчих товарів, ще стільки ж зменшили їхнє виробництво.

В умовах, коли гостро бракувало багатьох товарів, деякі з них припадали пиллом на полицях магазинів. Парадокс? Аж ніяк. Давалася взнаки традиційна радянська якість. Часто вона була такою, що відлякувала навіть неперебірливого вихованого на дефіциті покупця. Особливо випуском такої продукції продовжували відзначатися взуттєвіки області.

Загострювалася продовольча проблема. Нестача основних видів продуктів ніколи за часів правління комуністичної партії так і не була подолана. Але в 50-ті – на початку 70-х рр. спостерігалась позитивна тенденція поступового послаблення проблеми. Надалі розпочався зворотній процес. Повідомлення в обком партії з районів про нестачу м'ясних, молочних, рибних, кондитерських виробів, овочів і фруктів, іноді навіть хліба із середини 70-х рр. множилися й все різучіше нагадували ті, що надходили в післявоєнне п'ятиріччя.

У 1980 р. другий секретар ЦК КПУ І. Соколов дорікав запоріжцям: «У вас масла протягом останніх трьох місяців не купиш. Навіть макарони хапають люди». А в травні 1982 р. в СРСР озвучили Продовольчу програму, що обіцяла поліпшення до 1990 р. Але коли Л. Брежнев в доповіді про цю програму обіцяв ліквідувати через 8 років нестачу маргарину, це лише посилювало песимізм запоріжців. У нашому краї на той час в продажу ще зберігались не лише маргарин, а й (правда, усе з більшими перебоями) вершкове масло.

Три роки по тому, у 1985 р., на партконференції підбивали чергові підсумки й на репліку із залу: «На Хортицький житловий масив навіть хлібобулочні вироби завозяться з перебоями» з президії зібрання відповіли, що проблему хліба ще

спробують розв'язати, а от щодо інших продуктів, то «фонди на продукцію тваринництва затверджуються Радою Міністрів УРСР щомісячно (м'ясо, масло, сири, яйце). Вони сьогодні не забезпечують потреби населення».

На зламі 80-х рр. влада остаточно змирилася з неможливістю забезпечити все населення. Звичайна система торгівлі почала руйнуватися. Взяли курс на забезпечення окремих категорій співгромадян. Для ветеранів та інвалідів війни відкривали спеціальні відділи в магазинах чи навіть окремі магазини. Там вони «отоварювались» за пред'явленням пільгового посвідчення. У звичайних магазинах ці пільговики дістали право обслуговуватись поза чергою. Оскільки в таких випадках купувалось і для всіх родичів і знайомих, чулися ремствування: «Чим мої діти гірші від його дітей» тощо.

Різом обмежувалось число торговельних закладів, які мали право реалізувати дефіцитні товари. Їх продаж відбувався в присутності членів груп «робітничого контролю». Усе більше товарів продавалось закрито для «передовиків виробництва». Прочитуємо характерну довідку, підготовлену для Запорізького обкому КПУ в січні 1983 р.: «Здійснено ряд організаційних заходів з покращення торгівлі товарами підвищеного попиту. Скорочено на 35% кількість магазинів з їхнього продажу. Реалізація дефіцитних товарів в останні 5 днів кожного місяця здійснюється здебільшого на промислових підприємствах, будовах, тваринницьких комплексах і польових станах передовикам виробництва (можна собі уявити, що відчували при цьому невнесені до списку передовиків. — Авт.). Лише організаціями держторгівлі за 1981—1982 рр. за такою формою реалізовано товарів на суму понад 16 млн крб.»

У 70—80-ті рр. відносно широкою була в області мережа закладів побутового обслуговування населення. І все ж таки вона далеко не задовольняла потреб краян. Не випадково за наданням побутових послуг у розрахунку на одного мешканця наш обласний центр був лише на 20-му місці в республіці. Традиційно «ненав'язливим» був і сам сервіс, який надавали побутовики. «Якістю» обслуговування, завищенням цін на послуги вони гідно конкурували з працівниками торгівлі. У 1975 р. зловживання з цінами і тарифами фіксувалося на кожному четвертому підприємстві побутового обслуговування.

У наші дні зберігається міф про гарне загальнодоступне медичне обслуговування тих часів. Воно було гарним, якщо не брати до уваги низьку якість лікування, великі черги під кожним кабінетом у поліклініках, черствість і байдужість до пацієнтів медичного персоналу, безвідповідальне ставлення до виконання службових обов'язків значною частиною їх, хабарі й побори, що виправдовувались низькою зарплатою лікарів.

У 1976 р. відбулася важлива подія — стала до ладу сучасна обласна багатопрофільна лікарня. Але медичних закладів гостро бракувало, особливо для лікування дітей. За 20 років (середина 60-х — середина 80-х рр.) у Запоріжжі звели лише одну дитячу лікарняно-профілактичну установу. У місті не було жодного пологового будинку, який би відповідав необхідним санітарним нормам.

Не вистачало й лікарів — по області понад тисячу. Не забезпечувались медичними працівниками перш за все сільські райони, особливо Веселівський, Новомиколаївський, Оріхівський. Це й не дивно. Відомо, яким було життя в селі. А лікарів до того ж у багатьох випадках взагалі не забезпечували нормальними житлово-побутовими умовами. Тож коли після закінчення медінституту молоді спеціалісти здобували призначення на роботу в село, вони всіма правдами й неправдами намагалися залишити його.

Якщо згадати екологічну ситуацію в області, то разом це забезпечувало найвищу в республіці (!) смертність, особливо дитячу, великі трудові втрати у зв'язку з масовою захворюваністю працюючих.

Гострою залишалася житлова проблема. Житла зводили ніби й багато. Але плани щодо його зведення хронічно недовиконувались. До того ж за усередненими цифрами ховалася значна поляризація в розподілі житла між «верхами» і «ни-

Один із нових на той час мікрорайон Бородинський (м.Запоріжжя)

зами». Нормою для останніх було перебування в квартирній черзі (із зобов'язанням не міняти місця роботи) протягом 10–15 років. Працівникам невинробничої сфери, наприклад, учителям, квартири взагалі практично не виділялися.

Давно минула війна й повоєнне лихоліття, а понад 20 тисяч запоріжців жили в підвалах і збудованих у 30-ті роки бараках. У 1975 р. на це звернули увагу навіть у газеті «Правда», органі ЦК КПСР. Тоді на публікації в цій газеті треба було обов'язково реагувати. ЦК КПУ на початку 1976 р. прийняв спеціальну постанову по Запоріжжю, яка вимагала негайно розв'язати проблему. Однак лише у 1981 р. завершили відселення з підвалів, а на початку 1983 р. повідомили про знесення бараків. Що ж до аварійного і старезного житла в містах області, якого було вдосталь, то доля його мешканців мало кого турбувала. Наприклад на час завершення барачної епопеї в аварійних будинках Мелітополя мешкало 72 сім'ї, але чимось конкретним їх не обнадіювали.

У 70-ті роки розгорнули будівництво так званих кооперативних будинків, вартість квартир у яких оплачували майбутні власники. Але й на таке житло були великі черги, будівельні організації не могли забезпечити ним усіх бажаючих. У 80-ті рр. в СРСР почали зводити молодіжні житлові комплекси. Власники квартир у них не лише оплачували вартість будівництва, але й зводили це житло своїми руками. Держава зобов'язувалась забезпечити будівельників матеріалами та механізмами. Молоді запоріжці, яких не влаштували 10 років очікування квартири, горіли бажанням вступити в МЖК. Та даремно. З'ясувалося, що таке будівництво дозволили головним чином в районах Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі. В Україні початок будівництва перших МЖК запланували на 1986 р. Лише в наступні роки, відповідав прохачам голова Запорізького облвиконкому П. Москальков, можливо, дозволять у всій області звести подібним способом 3–4 будинки.

Вкрай мало, навіть у містах, було закладів культурно-побутового й спортивного призначення, засобів зв'язку. У найбільшому в області Хортицькому житловому масиві м. Запоріжжя, який свого часу планували зробити зразково-показовим, на більше ніж сто тисяч мешканців припадав один кінотеатр (та й то літній), одна дитяча бібліотека, що розміщувалася в аварійному приміщенні, жодної спортивної споруди, лічені квартирні телефони. (До речі, у майже безнадійній черзі на встановлення телефонів у Запоріжжі в 1980 р. налічувалось понад 80 тис. квартиронаймачів.)

На початку 80-х рр. в умовах подальшого сповзання до економічної кризи союзне керівництво прийняло рішення законсервувати до кращих часів усе незавершене будівництво непромислового призначення (окрім житла). Виняток зробили для об'єктів із майже 100% готовністю. Це рішення перекреслило останні надії на суттєве поліпшення ситуації.

У тому ж Хортицькому житловому масиві на березі Дніпра готувалися розпочати будівництво комплексу споруд майбутнього держуніверситету. Тепер проект відправили в архів. Поряд пам'ятником доби вже чверть століття заростає травою й підліском котлован будинку побуту з виконанням свого часу на ньому нульовим циклом робіт.

Вище наводились приклади по Запоріжжю. Але, звичайно, подібні проблеми були скрізь в області. На підтвердження згадаємо курортний Бердянськ. У 1980 р. голова міськради курорту бідкався: за останні 8 років у місті не збудували жодної школи, уже 10 років городяни щоденно відчувають гострий дефіцит питної води.

Але це не було межею. Три роки потому воду влітку бердянці отримували лише вранці й увечері, та й то у вкрай обмеженій кількості. Місцева влада зверталася до Запоріжжя з проханням дозволити з наступного року не впускати в місто так званих неорганізованих відпочиваючих.

3. Суспільно-політичне життя

Не побудувавши обіцяний комунізм, партійне керівництво оголосило, що на томість країна має розвинутий, досконалий соціалізм. Старими методами намагалися продовжувати виховувати «нову людину», яка відповідала б вимогам часу. Як і раніше, одним із ключових заходів цього виховання були постійні кампанії з виявлення й ізоляції «антигромадських паразитичних елементів», до яких, крім реальних нероб, відносили й тих, хто не хотів працювати в системі «спільного казана». Кількість виявлених «дармоїдів» (за партійними мірками) постійно зростала. У 1978 р. з допомогою міліції виявили 1648 осіб, з яких 368 притягнули до карної відповідальності, у 1981 р. — 2028 і 572 відповідно, у 1983 р. — 4526 і 993.

Виховували войовничих атеїстів. На тих, хто дотримувався у цьому питанні іншої точки зору, часто нацьковували так званих передовиків виробництва. У 1978 р. з трибуни обласної партконференції один із них, вальцовщик «Запоріжсталі», обурювався: «Як розуміти таке явище, коли під час передачі по центральному телебаченню концерту, присвяченому Дню міліції, народна артистка Мірошніченко вийшла на сцену з величезним хрестом на шії?.. Не доводиться дивуватися, коли на вулицях міста бачимо десятки молодих людей теж з хрестами, лише менших розмірів і вартості». Народній артистці не могли нічого зробити, але з рядовими розправлялися швидко. Так негайно позбавили роботи жінку-концертмейстера музично-педагогічного факультету Запорізького педінституту, коли «невідомий доброзичливець» проінформував, що вона співала в церковному хорі.

І все ж попри всі утиски в народі продовжували жити певні релігійні традиції: відзначали Різдво й Великдень, хрестили дітей, проводили зі священником в останню дорогу померлих. Поховання за церковним обрядом коштувало кар'єри багатьом керівникам-комуністам, які не відмовилися виконати останню волю своїх батьків. З віруючими рішуче боролися. У міліцейській хроніці за 1982 р. відмічалось: виявлено 127 порушень закону на релігійному ґрунті, притягнуто до адміністративної відповідальності 160 осіб, профілактичну роботу проведено з 62-ма, засуджено 7. І далі констатувалось: в області зберігається складна релігійна ситуація, продовжують діяти 17 незареєстрованих релігійних об'єднань. У 1984 р. відділ адміністративних органів обкому партії рапортував: «У результаті вжитих заходів виявлено нелегальні збори незареєстрованих сект у Якимівському, Василівському, Жовтневому, Заводському, Ленінському, Мелітопольському, Шевченківському районах. До винних вжиті відповідні заходи. Виявлено також новоутворені релігійні групи (Якимівський район) і секта (Кам'янсько-Дніпровський ра-

йон). Разом з органами КДБ у м. Мелітополі, Якимівському і Вільнянському районах у віруючих вилучена релігійна література».

Не припинялась боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». На початку 70-х рр. прояв «націоналізму» побачили у спорудженні на о. Хортиці музею запорозького козацтва. Будівництво законсервували, а, відновивши, спорудили вже музей історії м. Запоріжжя. Вживалися заходи щодо подальшого звуження сфери функціонування української мови. Особливо агресивно-наступальними вони були після прийняття в 1978 і 1983 рр. секретних партійно-урядових постанов про форсування насадження російської мови (детально про це див. у матеріалі останнього уроку).

У 70-ті рр. розпочалася досить значна еміграція на історичну батьківщину до Ізраїлю радянських євреїв. Це послужило підставою для відкриття нового ідеологічного фронту боротьби, тепер уже проти «підривної діяльності закордонних сіоністських центрів». Різко посилилась антиєврейська пропагандистська кампанія, яка провокувала побутовий антисемітизм. У «розвінчанні» сіонізму як зброї імперіалізму змушували брати участь і авторитетних у суспільстві євреїв. Завідувач кафедри філософії Запорізького педінституту професор А. Коган став співавтором відповідної книги на замовлення «Потойбічні месії». Коли ж наприкінці 80-х рр. стало можливим вільно від'їжджати до Ізраїлю, він із сім'єю цією нагодою скористався.

Але це було дещо пізніше. У 70-ті ж і в першій половині 80-х рр. еміграції всіляко перешкоджали. Так у 1982–1984 рр. на постійне проживання за кордон (головним чином, у соціалістичні країни, арабські держави й Африку) з області виїхали 37 осіб, а 38-ми (євреї, німці) у виїзді відмовили. Двічі на рік за місцем проживання вивчалась їхня поведінка, рід занять, джерела існування, тобто їм не давали спокійно жити. За відсотком відхилених прохань про виїзд, які подавалися євреями (48%), Запорізька область в Україні поступалася лише Херсонській.

Як уже зазначалось, політичного протистояння владі на Запоріжжі не було. Але запорізька земля дала країні відомого правозахисника, члена Московської й Української груп сприяння виконанню Гельсінських угод генерала П. Григоренка. Він народився у с. Борисівці Приморського району. Що ж до власне подій в області, то тут найменші прояви непокори швидко нейтралізувалися. Відомо лише про один політичний процес у краї. 28 листопада 1973 р. за поданням Управління КДБ по Запорізькій області обласний суд ув'язнив на два роки трьох активістів кримськотатарського національного руху. Їх звинуватили в поширенні вигадок про радянський державний і суспільний устрій, виготовленні й розповсюдженні антирадянських документів, участі в націоналістичних зборах. У цілому ж розгалужена сітка інформаторів КДБ контролювала ситуацію.

Петро Григоренко (1907–1987) – генерал-майор, начальник кафедри Військової Академії. За правову допомогу кримським татарам, що прагнули повернутися на рідну землю, був більше ніж на 5 років кинутий до спецсихлікарні та позбавлений генеральського звання. Вийшовши на волю, відразу ж повернувся до активної боротьби за громадянські права. Автор багатьох наукових і публіцистичних праць.

Під особливим наглядом КДБ перебувала інтелігенція, студентська молодь. Вияви непокори дорого коштували їхнім представникам. Так наприкінці 1970-х рр. за «антирадянські настрої» постраждав студент історичного факультету Запорізького педінституту С. Айбабін. За наказом з обкому, студенту, який демонстрував відмінні знання, під час сесії виставили незадовільні оцінки й він був відрхований з

Петро Григоренко

Адміністративний будинок, поспіх у зведенні якого обернувся трагедією

вузу. Тоді ж за необережно мовлене слово позбавили роботи викладача кафедри філософії цього інституту В. Кириченка.

Загалом серед запоріжців відчувалося наростання глухого невдоволення діями влади. Різно зростало число шанувальників «ворожих» радіостанцій («Голос Америки», «Свобода» та інші). Іноді навіть на вулиці зустрічалася людина, яка відкрито за допомогою транзисторного приймача слухала закордонне радіо. Приймати ці передачі перешкождали потужні глушильні установи, але блокувати їх повністю не вдавалося.

Роздратування викликало не лише погіршення рівня життя, але й рішуче заперечення чиновництвом цього очевидного факту, підміна ним роботи з виправлення становища постійним нагнітанням ейфорії з приводу щорічних революційних і державних свят. До свят готували обов'язкові «трудоі подарунки». Один такий подарунок призвів у 1975 р. до трагедії в Запоріжжі. Будували помпезний будинок обкому партії. Від будівельників вимагали обов'язково завершити роботи до 7 листопада. Гонитва провокувала порушення техніки безпеки. Наслідком став обвал риштувань будови й численні жертви серед тих, хто на ній працював. Винними виявилися «стрілочники».

Гостро відчувався розрив між словами й справами функціонерів. Партійні зверхники закликали до загальної рівності, самі ж вони, їхні сім'ї все більше віддалялися від підлеглих, дійсно жили «при комунізмі». Прикметно, що в Запоріжжі тривалий час робили спроби показувати в кінотеатрах області сатиричну комедію Е. Рязанова «Гараж», яка лише в дуже легкій формі констатувала очевидний факт поділу суспільства на «білих» і «чорних».

Відбувався моральний розклад значної частини номенклатури й тих, хто її забезпечував і охороняв. На Запоріжжі особливо у цьому плані відзначилися керівники торгівлі і... правоохоронці. Одна гучна кримінальна справа змінювала іншу. Ледве встигли у 1985 р. засудити до ув'язнення керівників Орджонікідзевського (м. Запоріжжя) оптово-роздрібного комбінату, як така ж доля спіткала їхніх колег із Жовтневого району. Не встигли оголосити присуд, як на початку 1986 р. порушили карну справу проти нового директора цієї поважної установи.

У 1984 р. 336 працівників правоохоронних органів області притягнули до різних видів відповідальності, 20 із них — до кримінальної. Як про значний позитив повідомлялось згодом, що наступного року ці цифри дорівнювали «лише» 293 і 11

відповідно. Але у 1985 р. «недобір» компенсували «якістю». Почався розгляд кримінальної справи начальника УВС м. Запоріжжя й начальника політвідділу УВС області, які вступили у зв'язок із злочинцями, у ході слідства повідомляли їм, як уникнути покарання.

Розклад верхів не міг не відбитися не моральному кліматі суспільства в цілому. Масового характеру набули розгільдяйство, лінощі та споживацтво. Спостерігаючи повсякденно корумпованість влади, і прості трудівники, і їхні безпосередні керівники несли з виробництва все, що погано лежало. Власне, дрібні крадіжки на виробництві завжди були однією з характерних рис командно-адміністративної економіки. У 70–80-ті рр. масштаби цього явища помітно розширилися. Лише за неповний 1985 р. зафіксували 5 тис. «несунів». Особливо багато несли із Запорізького, Мелітопольського й Бердянського м'ясокомбінатів, Мелітопольського консервного заводу, Запорізьких масложиркомбінату, меблевої та кондитерської фабрик. Серед крадіїв були й начальники цехів, майстри, бригадири. За рік до кримінальної відповідальності притягли понад 300 працівників цієї категорії.

Зростала злочинність і серед молоді. Щорічно злочини (крадіжки, злісне хуліганство, розбійні напади тощо) вчиняли в середньому 150 учнів шкіл, 350 – профтехучилищ.

Криміналізацію молоді провокувало й виховання в так званих неблагополучних сім'ях із батьками-алкоголіками. У 1983 р. на обліку в області стояло 800 хронічних алкоголіків. Та й число «помірно» випиваючих було значним й продовжувало збільшуватися. У 1985 р. міліція затримала за порушення порядку у стані алкогольного сп'яніння на 6128 осіб більше, ніж попереднього року. Дві тисячі «трудівників» в нетверезому стані виявили у 1985 р. прямо на виробництві на їхніх робочих місцях.

У 70-ті рр. з'явилася й швидко поширювалась наркоманія. У 1976 р. на обліку в обласному управлінні внутрішніх справ було 860 осіб, що зловживали наркотиками. І хоча в наступні роки міліцейська статистика зафіксувала зменшення їхньої кількості, але її дані виглядали вельми сумнівно.

Таким непривабливим виявився фінал 70-річного експерименту з побудови суспільства загального благоденства й формування нової людини.

Дайте відповіді на запитання

1. Якими були духовне життя і побут запоріжців?
2. Як економічний застій позначався на рівні життя мешканців краю?
3. Покажіть особливості суспільно-політичних процесів в області.
4. Що в діях влади не задовольняло запоріжців?
5. Що свідчило про те, що негативні явища відбулись і на моральному стані пересічних громадян?

1. Уривок з виступу на обласній партконференції токаря Токмацького дизелебудівного заводу В. Чорногор. 26 грудня 1980 р.

Часто доводиться зіштовхуватись із фактами ненормального постачання товарами масового попиту. Товариші вже говорили про це, але я теж хочу звернути увагу на ці питання. Чим можна пояснити, що в магазинах відсутні зубні щітки, пральні порошки, зубна паста, мило та інші предмети повсякденного використання... Товариші з обласного управління торгівлі! Дозвольте вам поставити запитання: «Можливо, винайдено новий спосіб прання без порошку або мила? Так тоді не тримайте його в таємниці, підкажіть, як це робиться».

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 16. – Спр. 19. – Арк. 161.

Поясність:

У чому, на ваш погляд, полягала причина відсутності в торговельній мережі області навіть найпростіших товарів широкого вжитку?

2. З інформацій про стан продовольчого забезпечення населення області. Вересень 1977 р.

Область в цілому. В окремих магазинах допускаються перебої в продажу хлібобулочних виробів, молочнокислої продукції. Обласне об'єднання «Запоріжриба» недопоставляє в необхідному асортименті рибні товари й напівфабрикати підприємствам торгівлі й громадського харчування.

Токмацький район. Мають місце перебої в торгівлі м'ясом, молочнокислою продукцією.

Жовтневий район. Перебої з постачанням риби, молочних продуктів.

Гуляйполе. У магазинах змішторгу, розміщених на окраїнах міста, обмежений асортимент ковбасних і кондитерських виробів. У магазинах системи райпо ще часто відсутні такі продукти, як варення, фруктована вода, пряники, гірчиця, оцет, риба свіжоморожена. Мають місце перебої в продажу овочів: помідорів, капусти, баклажанів, цибулі.

Приазовський район. У системі райпо перебої в торгівлі м'ясом, ковбасними виробами, свіжомороженою рибою, хлібобулочними виробами, овочами, крупами, свинячим жиром.

Державний архів Запорізької області. -

Ф. 102. - Оп. 9. - Спр. 1075. - Арк. 2, 11-12, 32, 50.

Поясність:

1. Інформація стосувалась 1977 р. У якому напрямку змінювалась ситуація з продовольчим забезпеченням запоріжців у подальшому?
2. Порівняйте повідомлення з аналогічними зведеннями перших післявоєнних років.

3. Уривок з довідки Комітету партійного контролю при ЦК КПРС. 15 березня 1985 р.

Матеріально-технічна база значної частини лікарняно-профілактичних установ, особливо в м. Запоріжжі, Василівському, Бердянському, Вільнянському, Орхівському, Запорізькому районах залишається незадовільною... В області понад половину поліклінік, фельдшерсько-акушерських пунктів, а також всі жіночі консультації й дитячі поліклініки розміщені в прилаштованих приміщеннях, перевантажені, їх відвідуваність вдвічі вище наявних потужностей. Некомплект кадрів у селі, їм нема житла... На квартирному обліку 573 лікарі та 748 середніх медпрацівників. На приватних квартирах мешкає 319 лікарів і 574 середніх медпрацівників.

Державний архів Запорізької області. -

Ф. 102. - Оп. 30. - Спр. 188. - Арк. 5.

Поясність:

1. Використайте документ в розповіді про стан охорони здоров'я в області.
2. Як за станом здоров'я запоріжці виглядали на загальнонеспубліканському тлі?

4. Із запитань, що ставились лекторам-пропагандистам населенням області. Липень 1981 р.

Як пояснити негласне підвищення цін на деякі товари і продукти? (Запоріжжя)

Чи буде усунено дефіцит у виробництві й продажу бавовняних тканин? (У багатьох районах)

Чому в магазинах перебої в торгівлі вершковим маслом і ковбасними виробами? (Вільнянський, Кам'янсько-Дніпровський райони)

Чому дефіцитними товарами вільно торгують на ринку, а в магазинах вони відсутні? (Мелітопольський район)

Чому продовжується практика торгівлі деякими товарами в кінці місяця, кварталу? (Якимівський район)

Чому існують перебої в забезпеченні ліками аптек? (Гуляйпільський район)

Чому погіршується матеріальне забезпечення лікарняних установ у порівнянні з попереднім періодом? (Запоріжжя)

Чому жодних засобів впливу не вживають до жебраків? (Запоріжжя) – (У 1983 р. в області виявили 1073 особи без постійного місця проживання, які жебракували. – Авт.).

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 17. – Спр. 257. – Арк. 77-79.

Поясніть:

Яка картина соціальної ситуації в області вимальовується з наведених запитань?

5. Трагедія на будівництві споруди обкому партії. Із спогадів колишнього начальника тресту «Запоріжжитлобуд» Є. Новікова

Видовище виявилось більш ніж моторошним. Уся частина лісів вздовж головного фасаду і з її південної сторони склалась, як картковий будиночок, понісши із собою вниз 42 штукатури й монтажника... Постраждалих витягували декілька годин. Багато травмувалось дуже серйозно, зламавши руки, ноги, пошкодивши хребет... Одна жінка, що працювала під самісіньким дахом, у момент падіння лісів встигла зачепитися руками за кронштейн. Проте зняти її не встигли: вона зірвалась з 30-метрової висоти й загинула... До відповідальності були притягнуті: я як начальник тресту, головний інженер управління механізації, яке здійснювало монтаж лісів,.. прораб штукатурів... і начальник дільниці механізації.

Дем'янов Е. Люди гинли в лесах на главной площади города... // Перекур. – 2001. – 29 березня.

Поясніть:

1. Коли відбулася змальована вище трагедія? У чому її причини?
2. Хто став співавтором катастрофи, але не був покараний?

УРОК **Соціально-економічне становище області в роки «перебудови»**

13

Згадайте:

1. Яким було соціально-економічне становище Запорізької області на середину 80-х рр.?

1. Перші кроки «перебудови»

У середині 80-х рр. СРСР стояв на порозі економічної та соціально-політичної кризи. Інстинкт самозбереження штовхав частину правлячої номенклатури на пошук шляхів модернізації системи. Рух у цьому напрямку (спочатку лише на рівні декларування намірів) розпочався у 1985 р.

Але в перші роки все виглядало як чергова пропагандистська кампанія — обіцяли за п'ять років реконструювати господарство на базі нової техніки, здійснити стрибок у рівні життя вже за 2–3 роки. При цьому не конкретизувалося, за рахунок чого приваблива програма буде здійснена.

У Запорізькій області в 1985–1987 рр. теж абсолютно нічого не мінялося. Призначили лише нового першого секретаря обкому КПУ. У 1985–1988 рр. що посаду обіймав А. Сазонов. Якихось нових елементів у підході до організації виробництва не прослідковувалося. Наслідки були відповідні. У промисловості фіксувалися лише окремі успіхи, пов'язані з введенням у дію нових підприємств. Продовжували нарощувати енергетичні потужності. У 1987 р. завершили спорудження першої черги Запорізької АЕС (4 блоки по 1 млн кВт кожний). Після неодноразового перенесення початку випуску нової моделі легковика, у 1988 р. з конвеєра Запорізького автозаводу зійшов перший серійний «ЗА3-1102» — «Таврія». Були освоєні потужності з виробництва 75 тис. автомобілів на рік (вдвічі менше запланованого на 1985–1989 рр.).

У цілому стрибка, як це передбачалось, у розвитку машинобудівного комплексу не спостерігалось. Продовжувала перебувати у кризовому стані чільна галузь виробництва в області — металургія.

Як і раніше, відставало сільське господарство. Програму трьох років (1986–1988) з продажу державі зерна виконав один Пологівський район, овочів — половина районів, фруктів — лише декілька. У 1988 р. господарства недопоставили до плану 4 тис. т худоби і птиці, 33 тис. т молока, іншої продукції, що знизило й без того невисокий рівень споживання міських жителів.

Не розв'язувались і проблеми забезпечення непродовольчими товарами й матеріалами, не розширювалась потрібна для цього база виробництва. За три роки

найбільшим об'єктом, що ввели в експлуатацію, став цех товарів широкого споживання на «Запоріжсталі». Усе інше — не вище рівня невеликих цехів, дільниць, реконструкції окремих діючих виробництв, як-от цегельного заводу в с. Чапаївці Пологівського району.

У соціальній сфері самотнім більш-менш серйозним досягненням стало деяке виправлення катастрофічної ситуації із забезпеченням дитячими медичними закладами, та й то лише в обласному центрі. У 1987 р. у Запоріжжі побудували дитячу поліклініку, а у 1989 р. — велику дитячу багатопрофільну лікарню.

Наприкінці 80-х рр. на заводі «Комунар» освоїли випуск нового автомобіля

До цього можна додати хіба що успіхи у розвитку потужностей телевізійних станцій і ретрансляторів. У 1987 р., крім Запорізького телецентру, діяла трьох-програмна станція в Мелітополі, реконструйовані Бердянська й Приморська телетрансляційні станції, ретранслятори в Токмаку, Оріхові, Пологах. Тож «голубі вогники» засвітилися нарешті в оселях усіх країн. На 97% території області приймали програму з Москви, 95% — з Києва, 66% — дві московські програми.

Ефективніше від звичайного стара господарська система працювала в умовах надзвичайних, коли вимагалось виконання простих завдань у їхньому кількісному вимірі й на що виділялися кошти. Це ще раз підтвердив 1986 р. Тоді область одержала конкретне завдання з допомоги постраждалим від аварії на ЧАЕС й успішно його виконала. Запоріжці взяли участь у виконанні програми житлового будівництва для чорнобильців. Сотні сімей із зони відчуження отримали житло в нашій області. Але основне будівництво запоріжці здійснювали в Яготинському районі на Київщині. Там у серпні—вересні 1986 р. вони достроково ввели в експлуатацію 335 житлових будинків, звели заплановані об'єкти соціального й культурно-побутового призначення. Підрозділи облагробуду продовжували успішно працювати в Київській області у 1987—1988 рр., щорічно виконували роботи в середньому більше ніж на 600 тис. крб.

У звичайних же умовах, коли вимагався не «героїзм», а рутинна повсякденна робота, яка проте базувалася б на тонкому економічному розрахунку, тверезих, побудованих на науковому підході діяч, номенклатурне чиновництво губилося. «Згори» надходили вказівки діяти по-новому. А як це? Вирішили, що нове — це ще не забуте старе. З одного боку, проголошували курс на розкріпачення людини, заохочення її трудової індивідуальної активності. З другого — боролися з тими, які, прийнявши нові лозунги, пробували реалізувати себе за межами державних підприємств і установ.

У 1987 р., за ініціативою з центру, проводили широку кампанію з посилення боротьби з нетрудовими доходами, з упорядкування тепер уже дозволеної індивідуальної трудової діяльності. Знову згадали кам'янсько-дніпровських «мільйонерів». Переслідували так званих «дрібних спекулянтів», тих, хто торгував на ринках. За неповний 1988 р. за «дрібну спекуляцію» до адміністративної відповідальності притягнули 563 особи, 40% з яких в районі відомої торгової вулиці Анголенка й центрального ринку в Запоріжжі.

2. Невдалі спроби економічного реформування. Подальше падіння рівня життя

Обіцяний у 1985—1986 рр. «стрибок» у виробництві не відбувся, і це спонукало в 1988—1989 рр. до здійснення перших спроб реформування економіки. Головним у них стало наділення підприємств широкими правами, забезпечення їх дійсної самостійності на основі повного госпрозрахунку. Цій меті служив введений у дію із січня 1988 р. «Закон про державне підприємство (об'єднання)», що давав свободу використання засобів і ресурсів, які перебували в розпорядженні виробничників. Підприємства поетапно звільнялись від державного замовлення, обов'язкового для виконання плану виробництва продукції (саме тоді завершилася епоха п'ятирічок), централізованого встановлення ціни на неї, самостійно могли вибирати партнерів з її виробництва й реалізації.

Однак, сказавши «а», не наважилися сказати «б». Власником виробництва залишалася держава. Дирекції заводів і фабрик, узагалі всі їхні працівники не відчували себе господарями виробництва. У такій ситуації адміністрація підприємств використала закон, як злодій у чужій квартирі, у розпорядженні якого лише кілька хвилин. Поспішили різко підняти зарплати собі та, меншою мірою, робітникам і службовцям. Задобрювати останніх примушувала введена законом виборність керівників підлеглими їхніх колективів. Але зростання зарплати не підкріплювалось підвищенням продуктивності праці.

Необхідні гроші знаходили доволіно підвищуючи ціни на продукцію. В умовах, коли держава продовжувала контролювати роздрібні ціни для населення, подорожчання промислової продукції першими відчули на собі колгоспи. Із сільських районів області скаржились — під приводом переходу на госпрозрахунок постачальники підвищують ціни на сільгосптехніку, комбикорми та інше. Госпрозрахунок трактували просто: усі затрати, хай і необґрунтовані, включали у вартість виробів чи послуг.

На більшості підприємств «проїдали кошти», призначені для підтримки й розвитку виробництва. Металурги області почали широко практикувати поставки продукції на експорт за цінами, нижчими від собівартості. Отримані в рахунок експортних поставок іноземні товари в яскравій упаковці (зараз уже важко уявити, як вражали тоді звиклих до всього сірого наших земляків барвисті обгортки) розподілялися серед робітників та інженерно-технічних працівників. Це дозволяло протягом деякого часу підтримувати авторитет «дбайливих» керівників.

Надлишок іноземних «подарунків» працівники великих запорізьких заводів понесли на ринок. Відкривалася перша сторінка історії стрімкого злету торгівлі промисловими й продовольчими товарами поза стаціонарними державними магазинами.

Ну а щодо зарплат, то їхня сума в області за другу половину 1988 — першу половину 1989 рр. перевищила розрахункову цифру на 35 млн крб., і її виплати й далі йшли по наростаючій: 1989 р. + 10,5% до 1988 р. Лише у першому півріччі 1989 р. понадпланова емісія грошей склала для області 9,3 млн крб.

В умовах відсутності зростання виробництва нові сотні мільйонів карбованців доповнювали й без того величезні суми грошей, які вже накопичило населення і які не мали товарного покриття. Дефіцит поширювався майже на всю продукцію легкої промисловості та продукти харчування.

Таким чином, промислові підприємства, адміністрація яких завжди працювала лише в умовах жорсткого державного регулювання виробничої діяльності й нічого іншого не знала, виявилися неспроможними перебудувати свою роботу із застосуванням хоча б обмежених ринкових механізмів. Уже невдовзі директори заводів, посилаючись на фінансові труднощі, почали заявляти, що в нових умовах вони не збираються займатися розвитком матеріально-технічної бази виробництва. Першими це зробили керівники «Орсільмашу», заводів вогнетривів і алюмінієвого.

Проминули сприятливий момент для прискорення виробництва, коли ефект застосування ринкових механізмів міг бути серйозно підсилений низькими цінами на енергоносії, що ще зберігалися в СРСР. Цей шанс був особливо унікальним для запорізьких гігантів чорної та кольорової металургії з їхнім надзвичайно енергомістким виробництвом, помноженим на хронічну нездатність до економії.

Чинили опір нововведенням і голови колгоспів, директори радгоспів, які в економічній реформі побачили загрозу своїй владі над селянами. Сільське господарство продовжувало базуватися на екстенсивних методах господарювання.

У той відповідальний момент ще трималося всевладдя КПРС. Адміністрація заводів, колгоспів і радгоспів за звичкою продовжувала чекати команд з обкому партії. І правильна команда, можливо, й підштовхнула б до дій по-новому. Але на словах виконуючи розпорядження вищого партійного керівництва про впровадження нових форм організації праці, на практиці місцеві функціонери їх також не сприймали.

Запорізька партійна організація удостоїлась сумнівної «честі» потрапити до числа декількох на весь Радянський Союз, що відкрито чинили опір перебудовчим процесам. Цю її роль публічно відзначив Генеральний Секретар ЦК КПРС М. Горбачов. У газеті «Правда», яка, як ви знаєте, була центральним друкованим органом ЦК КПРС, у серпні 1989 р. з'явилася велика стаття з розповіддю про обласну конференцію комуністів у Запоріжжі. Назва статті — «Ностальгія за застоєм?» — говорила сама за себе.

Навесні 1989 р. загострилась боротьба між прибічниками й противниками змін у КПРС у цілому. У березні того року пленум ЦК КПРС схвалив рішення про створення комісії для розгляду «антипартійної» діяльності Б. Єльцина, лідера реформаторів. «Правда» опублікувала інформаційне повідомлення про пленум, у якому називалися робітники й колгоспники-члени ЦК, які вимагали притягти до партійної відповідальності «ревізіоніста». Розігрувався звичний сценарій з реалізації «волі трудящих». У повідомленні замовчувалося, що з відповідними вимогами на трибуну пленуму піднімалися і два партійні функціонери. Ними були перші секретарі обкомів партії з України. Один із них, Г. Харченко, запорізький. Тож пробуючи втрутитись у перебіг подій навіть на всеосяжному рівні, керівництво Запорізької партійної організації, звичайно, відповідно діяло й у своїй «вотчині».

Спонукаючи до господарювання по-ринковому державні підприємства, прихильники економічних реформ у союзному партійному керівництві дали «добро» й на існування недержавних форм виробництва. Громадяни дістали право на індивідуальну трудову діяльність й на створення кооперативних об'єднань. При цьому підтримували перш за все державні підприємства, за якими залишалась левова частка виробництва. Вважалося, що індивідуали й кооператори, конкуруючі з державними товаровиробниками змусять останніх шукати шляхи підвищення ефективності роботи.

Перші 94 кооперативи у сфері виробництва товарів широкого споживання, побутового обслуговування населення, громадського харчування, заготівлі й переробки вторинної сировини на Запоріжжі запрацювали в 1987 р. Того року лише побутових послуг кооператори надали на 2,2 млн крб. Збільшувалась кількість осіб, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю: у 1987 р. на 1,6 тис. більше, ніж у попередньому. На початку 1989 р. в області вже діяло 1094 кооперативи, 853 з яких займалися виробничою діяльністю. Лише за два перших місяці того року вони виробили продукції й надали населенню послуг на 60 млн крб.

Але ще сильні противники змін зробили все, щоб не дати розвинутись кооперативному руху. Кооперативні об'єднання були поставлені в нерівні умови стосовно державних підприємств. Їх обкладали більшими податками, вартість сировини й матеріалів, що відпускалися кооперативам, офіційно встановлювалася набагато вищою, ніж для підприємств державних. Бути чи не бути кооперативу вирішував чиновник, що породило масове хабарництво.

Усе це примушувало кооператорів підвищувати ціни на пропоновані ними товари й послуги, що дозволило організувати галасливу кампанію з їхньої дискредитації в очах населення. У підсумку виробничі кооперативи практично зникли, продовжували триматися на плаву лише торгово-посередницькі.

У всуціль одержавленому виробництві зберігалася вкрай низька його ефективність, яку намагалися згладити традиційним масовим окоманілованням, приписками на папері робіт, що не виконувались. З цим явищем десятиріччями безуспішно боролися. Безуспішно, тому що партійно-державні функціонери самі були гарними майстрами окоманіловання. Вони лише слідували, щоб процес не вийшов за певні усталені межі. У 1986 р. приписки й викривлення дійсного стану справ зафіксували у більше ніж 76% перевірених підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів, у всіх містах і районах області. Оскільки це було вже занадто, то Запорізьку область гостро критикували на Секретаріаті ЦК КПУ. У наступному році цифру зменшили до норми (порушення на 519 об'єктах, 50% перевірених) – і заспокоїлись. У подальшому до проблеми не повертались.

Так само як і зазвичай, бідкалася стосовно низької якості виробів, особливо призначених для масового споживача. У матеріалі багатьох уроків ви зустрічали відповідні дані. Час у цьому плані нічого не змінював. Як випускалися неякісні автомобілі, пральні машини, електроапаратура, одяг, взуття тощо, так і продовжували випускатись. Лише у першому півріччі 1989 р. бракованими виявилися, наприклад, 48 208 магнітофонів запорізького виробничого об'єднання «Іскра», що становило понад 14% їхнього випуску, майже 4 тис. автомобілів заводу «Кому-

нар» («всього лише» 5,6% тих, що зійшли з конвеєра). Це стосувалося й продовольчих товарів. У тому ж 1989 р. споживачі масово скаржились на низьку якість комбасних виробів, хліба, плодоовочевої продукції.

У цілому економіка потрапила в ситуацію, коли традиційні командно-адміністративні важелі управління нею послабли, а нові відторгалися. Розбалансоване господарство ще швидше покотилося вниз, і його падіння, особливо помітне з 1989 р., щоденно відчувалось пересічними громадянами.

На цьому тлі обезцінювався показник, який в інші часи міг би стати предметом гордості. За рахунок підприємств важкої промисловості, які за інерцією ще працювали відносно ритмічно, у 1990 р. Запорізька область виявилася найкращою в Україні за виробництвом національного доходу на душу населення. Але сотні тисяч тонн виплавленої сталі не могли замінити хліба з маслом.

Щодалі загострювалась і без того вже давно складна ситуація із забезпечення населення продовольчими й промисловими товарами повсякденного попиту. Зростали розміри велетенських черг, у яких з бійками, лайками, відірваними гудзиками отримувалося найелементарніше. На початку 1989 р. бюро обкому партії визнало: «Проблема ліквідації черг з економічної стає все більш політичною».

Черги намагалися скоротити за рахунок удосконалення організації праці в торгівлі. У 1989 р. 200 магазинів від звичної роботи бригадами продавців перейшли до різних форм колективного підряду, що дозволяло при потребі для ліквідації черг переставляти співробітників з одних відділів до інших.

Але що було робити, якщо товарів ставало все менше? Ще у 1988 р. в черговий раз скоротили й без того невелику кількість магазинів, які мали право продавати дефіцитні товари. А оскільки дефіцитним було вже майже все, то підприємства торгівлі, які не потрапили до списку привілейованих, автоматично радикально розв'язували для себе проблему черг. До дримаючого біля голих полиць (або заставлених одним і тим же продуктом, скажімо, сіллю) продавця черг дійсно не було. Майже всі непродовольчі товари підвищеного попиту остаточно почали реалізувати через виїзну торгівлю на промислових підприємствах, будовах і тваринницьких фермах.

За такими талонами розподілялося
все більше товарів

З кінця 80-х рр. з'являється карткова система розподілу товарів і продуктів. На верхове масло чи мило видавали талони, кількість яких залежала від числа «їдоків» у сім'ї. Нарешті, омріяний принцип «соціальної справедливості» остаточно торжествував, ввійшов у повсякдення в карикатурному вигляді.

Надалі з незадоволеним попитом на товари й продукти почали боротися шляхом істотного зниження купівельної спроможності населення. Грошову масу спробували привести у відповідність до товарної маси. У квітні 1990 р. вперше різко підняли ціни на всі товари й послуги. За прізвищем тодішнього міністра фінансів СРСР акція дістала неофіційну назву «павлівської реформи».

Зрозуміло, що в ситуації, яка склалася, не було й мови про покращення становища в інших сферах соціального забезпечення населення. За рівнем побутового обслуговування серед обласних центрів Запоріжжя продовжувало залишатись одним з останніх, 21-м. Вкрай незадовільно здійснювалось будівництво соціально-культурного призначення.

Ось хроніка одного, 1988-го року. На серпень із запланованих на рік 7 шкіл звели 1, із 22 дитячих садків — 3, із 5 клубів — 1 і т.д. Щорічно в останні тижні року йшов «штурм», робота абияк, криво і косо, що трохи покращувало показники. Новобудови здавалися в експлуатацію вкрай неякісними, із великим числом недоробок. Але навіть таких їх зводили все менше.

Демонструючи місцевий патріотизм, обласне керівництво зверталось до Ради Міністрів СРСР з проханням скоротити в області промислове будівництво, реконструкцію діючого виробництва покласти на будівельні організації інших районів країни. Вивільнені потужності запорізької будівельної індустрії були б спрямовані на форсоване зведення споруд соціальної побутової та підприємств з випуску товарів народного споживання. З останніми була та сама картина. Щороку на будівництво об'єктів з їхнього випуску області виділяли крихітні суми: близько 4% від загального обсягу будівельно-монтажних робіт. Але й ці роботи виконувались лише частково, з року в рік все гірше (1986 р. — 87%, 1988 р. — 75%). Прохання обгрунтовували тим, що запоріжців зробили заручниками розбудови радянського брудного, шкідливого великого промислового виробництва. Запорізький індустріальний комплекс десятиріччями обслуговував ледве не весь Радянський Союз, місто та його околиці перетворилися в район, небезпечний для життя. Тож варто б уже повертати борги, забезпечити в зоні екологічного лиха хоча б ліпші соціально-побутові умови проживання. Однак відповіді з Москви не одержали.

Та ж картина була й у житловому будівництві. Широко рекламувалася союзна акція «Житло-2000», якою вкотре обіцялось ліквідувати квартирні черги, тепер вже до кінця століття. У Запоріжжі чесно визнали: виконати програму неможливо.

Не покращувалась, залишалась катастрофічною екологічна ситуація. Щороку в атмосферу викидався понад 1 млн забруднених речовин, в Дніпро, інші ріки області й Азовське море до 200 млн кубічних метрів промислових і господарсько-побутових стоків. Концентрація шкідливих речовин в повітрі перевищувала ГПК за різними їх видами в 3–19 разів. Гласність доби перебудови дозволила нарешті розсекретити ці дані. У багатьох неблагополучних екологічно регіонах СРСР у 1988–1989 рр. засоби масової інформації почали друкувати повідомлення про стан водного й повітряного басейну. У Запорізькій області її партійне керівництво все ще чинило цьому опір. Нарешті під тиском громадськості дозволили відповідні публікації в «Індустріальному Запоріжжі». Щотижня в газеті вміщувались дані аналізів повітря, здобутих пересувними лабораторіями в різних районах обласного центру. Мешканцям міста вперше відкрито сказали правду про те, про що вони раніше лише здогадувалися. Але проблему це, звичайно, не знімало.

Залишалася й проблема медичного обслуговування. Вище ви прочитали, що в другій половині 80-х рр. збудували декілька медичних установ для дітей у Запоріжжі. Але у більшості районів області не відбувалося жодних змін на краще. На розвиток охорони здоров'я протягом 10, а то й 20 років, як це було у Вільнянському районі, не виділяли жодного карбованця. У цілому по області навіть мізерні капіталовкладення в будівництво об'єктів охорони здоров'я систематично не освоювались.

У роки перебудови не вдалося зупинити розростання соціальних виразок, перш за все наркоманії. У прийнятій у вересні 1987 р. з цього приводу постанови бюро Запорізького обкому партії дещо меланхолійно визнавало: «За період з 1985 р. поширеність наркоманії серед населення зросла майже втричі. За останні 5 років число злочинів, що пов'язані з крадіжками й збутом наркотичних засобів збільшилось в 6 разів... Усього на диспансерному і профілактичному обліку перебуває 1040 осіб, які допускають немедичне споживання наркотиків, із них понад 800 осіб молоді, в тому числі 147 підлітків. Найбільше наркоманів виявлено в Запоріжжі, Мелітополі, Токмацькому, Василівському, Михайлівському районах».

Йшла безуспішна боротьба з алкоголізмом, який дійсно ставав великою проблемою. У середині 80-х рр. в області нараховувалось 35 тис. хворих на хронічний

алкоголізм. Широкомасштабну антиалкогольну кампанію розгорнули з літа 1985 р., коли набрала чинності союзна постанова з цього приводу. Різко скорочували виробництво алкогольних напоїв, перепрофілювали лікєро-горілчані заводи, масово вирубували виноградники..

І вже у 1987 р. рапортували в Комітет партійного контролю при ЦК КПРС про перетворення більшої частини Запорізької області в зону суцільної тверезості. Із 989 населених пунктів спиртні напої не продавались у 573-х. Але адміністративно-силова кампанія мало що змінила насправді. У тому ж 1987 р. лише органи міліції виявили 3747 випадків виходу на роботу в нетверезому стані, на 778 більше, ніж за рік до того. Кількість затриманих за появу в нетверезому стані в громадських місцях після 1985 р. не зменшувалась. Зокрема, серед «передової» частини молоді — комсомольців — вона стабільно щорічно становила 1800–1900 осіб. Майже не зменшувалась число тих, що опинялись у медвितверезниках.

У магазинах, де продавались спиртні напої, збиралися черги в багато сотень осіб. «Народ» вимагав введення талонів на продаж горілки. Звичним стало використання в робочий час автотранспорту для пошуку «омріяної продукції». При зниженні реалізації спиртних напоїв у торгівлі набувало розповсюдження самогонваріння. За 2 роки продаж цукру зріс на 30%. Збільшився попит на дешеві парфуми, які містили спирт.

Пройшов рік—другий, і про антиалкогольну кампанію поступово забули. Усе залишалось незмінним.

Дайте відповіді на запитання

1. Якими були економічні й соціальні здобутки в роки «перебудови»?
2. Назвіть складові економічної реформи кінця 80-х рр.
3. Чому реформа не спрацювала?
4. Охарактеризуйте рівень життя другої половини 80-х рр.
5. Які соціальні проблеми залишалися, як і раніше, нерозв'язаними?

1. З постанови бюро Запорізького обкому КПУ. «Звіт комуніста, генерального директора комбінату «Запоріжсталь» т. Сацького В.А. про керівництво підприємством в умовах дії Закону про державне підприємство (об'єднання), самофінансування й самоокупності». 22 листопада 1988 р.

На комбінаті мало використовуються переваги економічних методів господарювання, ради трудових колективів практично не впливають на стан справ. Низька ефективність організаційних, економічних і технічних заходів, які здійснювались в період підготовки до роботи в умовах дії Закону СРСР про державне підприємство (об'єднання), негативно позначилась на виконанні основних техніко-економічних показників поточного року. Робота комбінату під керівництвом тов. Сацького В.А. вкрай негативно впливає на результати діяльності промисловості області. «Запоріжсталь» дає кожний п'ятий карбованець недопоставок продукції.

Високий рівень невиробничих витрат, збитків від випуску нерентабельної продукції, перевитрати матеріалів мають наслідком постійне невиконання плану з прибутку, через цю причину втрачена чверть фондів економічного стимулювання.

Зростають невиробничі втрати робочого часу, більше половини з них — через прогулів.

Повільно розвивається внутрішньозаводський госпрозрахунок. Його впровадження стримується недосконалою системою й відсутністю сучасних технічних засобів обліку витрат на виробництво. При переході на нові умови оплати праці не ліквідована зрівнялівка в оплаті праці. Лише 41% загальної чисельності промислово-виробничого персоналу працює за бригадним розрахунком, 18,3% – на бригадному підряді в госпрозрахункових колективах.

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 139. – Арк. 1–2.

Поясність:

1. У чому полягала причина збою у впровадженні нових форм господарювання на «Запоріжсталі»?
2. Які це мало наслідки?

2. З постанови бюро Запорізького обкому КПУ «Про хід виконання програми збільшення виробництва продуктів харчування, поліпшення постачання їх населенню області». 21 лютого 1989 р.

У розвитку сільськогосподарського виробництва переважають екстенсивні фактори, у значній частині колгоспів і радгоспів недооцінюються економічні важелі стимулювання виробництва. Лише в кожному десятому з них впроваджена оплата праці від валового доходу, у кожному шостому – орендні відносини. В результаті земля, поголів'я худоби, у цілому нагромаджений виробничий потенціал не дають необхідної віддачі.

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 308. – Арк. 2.

Поясність:

1. З якої причини економічна реформа гальмувалася і в селі?
2. Як робота по-старому позначалась на продовольчу забезпеченні населення?

3. З листа першого секретаря Запорізького обкому КПУ А. Сазонова Голові Ради Міністрів СРСР М. Рижкову. 24 червня 1988 р.

Багато десятиріч роблячи значні капіталовкладення у розвиток багатогалузевої промисловості, союзні міністерства й відомства добились створення у м. Запоріжжі величезного виробничого потенціалу, який дозволяє щорічно виробляти продукції на 5,7 млрд карбованців.

Залишковий принцип у виділенні капітальних вкладень на будівництво об'єктів [охорони] навколишнього середовища й соціальної інфраструктури породив великі проблеми...

Незважаючи на заборону промислового будівництва..., більшість союзних міністерств і відомств продовжують його під виглядом розширення існуючих виробництв...

Відволікання потужностей підрядних організацій на виробниче будівництво тривалий час відсувало розвиток матеріальної бази соціальної інфраструктури. Це призвело до того, що в черзі на покращення житло-

вих умов перебуває 70 тис. сімей, більшість шкіл працюють в двох-трьох-змінному режимі, забезпеченість дошкільними установами складає 57, лікарнями – 62, підприємствами громадського харчування – 34 і спортивними спорудами – 40 процентів. Назріла гостра потреба відновлення водотеплоканалізаційної систем, які перебувають у край зношеному стані.

У цілому матеріально-технічна база соціальної структури забезпечує потреби обласного центру лише наполовину... Заходи, що вживаються..., дозволяють забезпечити реалізацію наміченого протягом 15 років (в аналогічному листі до М. Рижкова запорізького міськкому КПУ називалось навіть 20 років. – Авт.).

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 30. – Спр. 429. – Арк. 3-4.

Поясніть:

1. Як лист характеризує стан забезпечення запоріжців життєво необхідними об'єктами соціального, побутового, культурного призначення?
2. Чому склалася така ситуація? Чому вона не виправлялася?

Згадайте:*Якими були особливості суспільно-політичного життя області в різні періоди післявоєнної історії краю?***1. Початок демократизації суспільно-політичного життя**

Першою на лозунги «перебудови» зреагувала молодь. Уже в травні 1986 р. в документі обкому партії для службового користування констатувалося, що «в молодіжному середовищі виникають негативні процеси, які штовхають окремих молодих людей на шлях нігілізму... Деякі з них в силу своєї політичної незрілості і відсутності життєвого досвіду допускають політично ворожі прояви».

«Ворожі прояви» виявлялись у відмові дивитись на світ через окуляри нав'язуваного десятиліттями стереотипу: «ми найкращі у світі, й у нас все найліпше, нам протистоїть загнаним агресивний імперіалізм». За «охаювання радянської виборчої системи, засобів масової інформації, схиляння перед західним способом життя» виключили з медичного інституту одного з його студентів. Але попередження не подіяло.

«Інформатори» управління КДБ по Запорізькій області повідомляли, що в гуртожитках держуніверситету, інститутів машинобудівного, медичного, Мелітопольського механізації сільського господарства, Бердянського технікуму виноградарства й виноробства спостерігались такі «жахливі» речі, як масове прослуховування пісень «скомпроментованих дисидентів і емігрантів Северного, Шиваловського, Токарева, західної музики, у тому числі в стилі «рок», «панк».

Обурення функціонерів викликали «окремі факти» захоплення молоді речами західного виробництва з малонками, фірмовими знаками, ярликами, надписами іноземною мовою, що вважалося «однією з форм ідеологічної диверсії, спрямованої на відрив радянської молоді від марксистсько-ленінської ідеології, спонуканої до організаційного об'єднання на нездоровій основі».

Мине короткий час, і це не буде вже вважатися чимось особливим. Але на початку перебудови з подібними «антирадянськими» проявами намагалися рішуче боротися.

Уже в 1987 р. була проголошена політична реформа, яка передбачала демократичні зміни в суспільстві, розвиток самоврядування народу. Планувалося демократизувати й саму правлячу партію. За наказом вищестоящих зверхників партійні функціонери демонстрували більшу відкритість. Перед «трудовими колективами», на зборах у первинних партійних організаціях почали виступати всі члени обкому з першим секретарем включно. На засіданнях парткомів заслуховувались персональні звіти про роботу керівників різних рангів. Вимагалось розгорнути критику й самокритику і забезпечити реагування на критичні висловлювання «низів». На партійні органи обвалився шквал претензій, прохань, досить гострих оцінок.

Але, крім цих зовнішніх ознак перебудови партійного життя, суттєвих змін у КППРС не спостерігалось. Більше того, у райкомах і обкомі партії наростало невдоволення й цими змінами. Номенклатура звикла повчати тих, що внизу, гримати на них і карати. А в роки перебудови вперше довелось чути гостре слово й на свою адресу. У зв'язку з цим запорізькі функціонери почали публічно висловлювати невдоволення діями керівників ЦК КППРС, які ініціювали зміни.

Однак події набували незворотного характеру. Рутинне життя підірвало скромне слово «гласність». У 1987 р. лідер КППРС і держави М. Горбачов виступив за гласність, відкритість у суспільстві, відмову від цензури друкованого слова та

переслідування за інакомислення. Свобода слова ставала реальністю. Те, за що молодь преслідували у 1986 р., вже перестало бути забороненим.

Наведемо промовистий приклад. Восени 1987 р. дякон однієї з церков області В. Пруський оголосив голодування на знак протесту проти участі радянських військ у афганській війні. Роком раніше його б чекало суворе покарання. Але починалися нові часи, і протестанта не зачепили.

Швидко росла хвиля антисталінізму, переосмислення через цю призму багатьох сторінок історії радянського суспільства. Книгу А. Рибаківа «Діти Арбату» — першу серед творів, які розвінчували сталінізм, зачитували до дірок в буквальному розумінні слова. За журнальними номерами записувалися в чергу. Величезною популярністю користувався журнал «Огоньок», який став своєрідним дзеркалом перебудовних процесів. На журнальних сторінках, згодом окремими виданнями друкувалися «заборонені» письменники.

Вперше в житті зіткнувшись із безцензурним друком, запоріжці виявляли величезне зацікавлення до вільного слова. Кількість передплатників газет, суспільно-політичних і літературно-художніх журналів зростала настільки стрімко, що найпопулярніших видань на всіх бажаних не вистачало. В організаціях та установах передплата на них розігрувалась в лотереї, і на щасливчиків, що в ній вигравали, дивилися із заздирістю.

Гласність і дозвіл на власну оцінку тих чи інших подій, явищ (плюралізм) стали кроком у напрямку побудови правової держави. Право мати свою думку та вільно її висловлювати припускає й право однодумців об'єднуватися в суспільно-політичні організації, партії. Тому закономірним стало формування з кінця 80-х рр. багатопартійності.

Її провісником стало виникнення у 1987–1988 рр. «неформальних» груп та об'єднань, які владою протиставлялися «нормальним, радянським» — КПРС, профспілкам, комсомолу тощо.

Починалося все з неполітичних об'єднань за інтересами. У 1987 р. після проведення в Запоріжжі фестивалю брейку утворилися 7 клубів його любителів. Аналогічний рок-фестиваль мав наслідком організацію Запорізького й Бердянського рок-клубів, що об'єднали понад 50 рок-груп. Того ж року в Запоріжжі почав діяти й політичний дискусійний клуб. Його діяльність намагалися очолити партійні та комсомольські органи (діяв під егідою міськкому комсомолу), але чим далі, тим більше учасники дискусій виходили на теми, які тоді хвилювали суспільство.

На кінець року в області вже працювали десятки різноманітних аматорських клубів і клубів за інтересами, самодіяльних громадських об'єднань. Вони радикалізувалися. Підтримуючи демократичні перетворення в суспільстві, їхні члени заперечували монополію однієї партії на керівництво країною.

У Запоріжжі популярним був кіноклуб «Сходження». Він виник ще у 70-х рр. У часи «застою» клуб був не лише об'єднанням кіноманів, а єдиним легальним осередком хоч і обережного, але все ж таки інакомислення в краї. На його базі у жовтні 1987 р. провели республіканський семінар любителів кіно. На семінарі звучали слова про свободу творчості, ставилась під сумнів керівна роль КПРС. Подібні погляди висловлювали на засіданнях клубів за інтересами викладачі й студенти вузів і технікумів Запоріжжя й Мелітополя. У жовтні 1987 р. «неформальне» об'єднання в Мелітополі поширило листівку «За встановлення довіри між Сходом і Заходом», сама назва якої не сприймалась міськими партійними керівниками.

Гострі проблеми сьогодення були покладені в основу роботи клубів, домашніх салонів, інших форм об'єднань у Дніпрорудному й Енергодарі.

У багатьох великих промислових центрах СРСР виникли екологічні об'єднання. Зрозуміло, що на Запоріжжі, яке було зоною екологічного лиха, вони знайшли досить багато прихильників.

Партійні органи, бюрократичні офіційні структури охорони оточуючого середовища були здатні лише уклінно безуспішно просити Центр захистити довкілля. У такій ситуації ініціатива переходила до «неформалів». У Запоріжжі виникли

група «Зелена гілка», згодом об'єднання «За екологічну перебудову», «Лікарі м. Запоріжжя за збереження природи і людини». Їхніх учасників цькували зі сторінок підконтрольних партії обласних газет, по радіо і телебаченню традиційні «передовики виробництва», які закликали «брати в руки лопати та йти “вкалувати” як всі нормальні люди на заводи, а не базікати про захист природи». Проте це не допомагало.

Масовий екологічний рух примусив запорізьких «генералів індустрії» менш цинічно, ніж раніше, ігнорувати природоохоронні заходи. У 1988 р. учасники екологічного руху розгорнули широкомасштабну акцію проти будівництва через заповідну Хортицю мостів і перемогли. Звичайно, та перемога сьогодні сприймається неоднозначно, особливо мешканцями Хортицького житлового масиву. Була втрачена можливість розпочати будівництво на гроші із загальносоюзного бюджету. Мости все ж вкрай потрібні, і їх зводити доведеться. Але тоді перебіг подій у «битві навколо мостів» став свідченням вирослих можливостей «неформалів».

На середину 1989 р. діяло півтори тисячі аматорських об'єднань і клубів за інтересами. Серед них активно заявило про себе товариство «Реабілітація», що тісно контактувало із загальносоюзним об'єднанням «Меморіал». Його учасники поставили собі за мету розкрити всі злочини сталінізму й увічнити пам'ять жертв тоталітаризму.

Відразу після заснування в січні 1989 р. набуло широкої популярності Товариство української мови ім. Т. Шевченка. На кінець року в області діяло 19 його первинних осередків, які об'єднували близько 2 тисяч осіб. Очолив обласну організацію Товариства відомий учений професор В. Чабаненко. Формувались товариства любителів національних культур і мов, у тому числі єврейської, болгарської, німецької, татарської, грецької.

Віктор Чабаненко – мовознавець і літературознавець, етнограф козацької старовини, поет. Наприкінці 80-х – 90-ті роки – активний учасник національного відродження на Запоріжжі.

Центром громадського руху було Запоріжжя, де, крім названих вище об'єднань, у 1988–1989 рр. помітним був історико-політичний і суспільно-філософський клуб «Січ». Великим осередком опозиційного руху став Мелітополь. У місті активно працював «Союз сприяння перебудові».

Обкоми КПУ і ЛКСМУ спрямували у всі більш-менш помітні «неформальні» організації партійних працівників для контрпропаганди. З «неформалами» намагалися змагатися на мітингах, що стали прикметою часу. Але виявилось, що партійні агітатори не готові до відкритих публічних дискусій, діалогу. Вони їх повсюдно програвали. І тоді вдалися до звичного застосування сили.

Вперше у липні 1988 р. бюро обкому КПУ розпорядилося: «Правоохоронним органам, виконкомам Рад народних депутатів на підставі Закону припиняти антисуспільну діяльність екстремістськи налаштованих членів аматорських і неформальних об'єднань». У наступні роки аж до свого розпуску органи КПРС на Запоріжжі постійно вдавалися до цього «аргументу» в дискусії з опонентами.

2. Прискорення суспільно-політичних процесів і політична боротьба на зламі 90-х років

Каталізатором значних змін у суспільно-політичній сфері стали перші відносно вільні вибори народних депутатів СРСР та до вищих і місцевих органів радянської влади в республіці.

Вибори народних депутатів СРСР відбулися у березні 1989 р. Вперше ніхто не зобов'язував брати участь у голосуванні. Цією «пільгою» скористалася молодь.

Віктор Чабаненко

Так на виборчі дільниці не з'явилася половина студентів університету та машинобудівного інституту. Але у цілому 90% виборців області висловили свою підтримку тому чи іншому кандидату.

Весна 1989 р. продемонструвала, що в суспільстві накопичилось роздратування претензіями КПРС на продовження монопольного управління країною. Переважно лише у сільських районах, як і раніше, були готові голосувати за партійною вказівкою. Виник цікавий феномен суспільної свідомості. Чим більше апарат КПРС критикував того або іншого конкурента, тим більше росли його шанси на перемогу. Усі зусилля апарату Запорізького обкому партії були спрямовані на шельмування незалежного кандидата журналіста В. Челишева. Результатом стала його беззастережна перемога на виборах. Правда, у ранзі народного депутата СРСР В. Челишев зробив кар'єру в Москві, у Запоріжжя не повернувся й став пізніше громадянином Росії. Але то вже інша історія, яка не має відношення до подій знаменного 1989 р.

Гостра політична боротьба розгорнулася в області напередодні наступних виборів, тепер уже до Верховної Ради УРСР і до місцевих органів влади. Навчені попереднім досвідом, партійні комітети розгорнули ще масованішу кампанію дискредитації своїх противників. Але й опозиційні сили були вже краще організовані. Вони об'єдналися в «демократичний блок», який запропонував єдиний список своїх кандидатів.

Зареєструвати їх було нелегко, оскільки компартійні структури ще контролювали підприємства й заблокували висунення небажаних для себе осіб через трудові колективи. Вдалося це зробити через товариство української мови, членами якого стали 90 представників некоммуністичних громадських об'єднань.

В основі передвиборчої програми блоку були лозунги «Ради — без комуністів», ідеї самобутності України. Активну роботу з популяризації цих лозунгів здійснювала Запорізька міська рада виборців «Народовладдя». Власних засобів масової інформації демократичний блок не мав. Але ним ефективно використовувалась така форма роботи, як передвиборчі мітинги, що були багатолюдними.

На виборчі дільниці у квітні 1990 р. прийшло менше запоріжців, ніж рік тому (78% — у першому турі, 66% — у другому). Але серед тих, що голосували, багато хто був налаштований ще радикальніше, ніж навесні 1989 р. Тенденція неприйняття населенням, передусім міським, партійної номенклатури не лише збереглася, але й посилилася. Секретарі обкому партії ризикували висувати себе кандидатами в депутати тільки у сільських районах. Не поталанило керівникам міських парторганізацій, повноваження яких на село не поширювалися і, отже, доводилося балотуватися в місті. Резонансну перемогу на виборах до Верховної Ради над першим секретарем Запорізького міськкому КПУ здобув молодий викладач педучилища С. Соболев.

Сергій Соболев

У цілому в Запорізьку міську раду не пройшов жоден секретар міськкому партії, вибори програв і голова міськвиконкому. На рівні районів особливо «революційним» виявився Ленінський м. Запоріжжя. Це в ньому голосували за С. Соболева, а всі секретарі райкому КПУ, голова райвиконкому не потрапили навіть у районну раду. В обласній раді, міських радах Запоріжжя, Мелітополя, Енергодара, Ленінській районній сформувалися опозиційні до КПРС групи депутатів у складі 15–20 осіб кожна.

З 1989 р. почалося утворення політичних партій. На Запоріжжі раніше від інших заявила про себе Українська Республіканська партія, утворена членами відродженої Української Гельсінської спілки. Запорізьку організацію УРП очолив С. Айбабін. Виникали широкі міжпартійні об'єднання. Подією став Установчий

з'їзд Народного руху України за перебудову (пізніше Народний рух України – НРУ). На з'їзді, що відбувся в Києві у вересні 1989 р., були 21 делегат і 5 запрошених від Запорізької області. Вони представляли політклуб «Січ», організації «Зелений світ», «Вахта миру», «Союз сприяння перебудові», УГС.

ЦК КПУ, обкоми партії пробували зірвати з'їзд, наповнивши зал його засідань «альтернативними» делегатами. Від «трудова колективів» Запоріжжя на з'їзд приїхали 11 осіб, не запрошені його організаторами. Зареєструватися як делегати їм не вдалося, але після з'їзду їх активно використовували для виступів як очевидців «націоналістичного антисоціалістичного шабашу» в Києві, як характеризували з'їзд Руху в офіційних колах.

Поряд із вимогами демократизації делегати з'їзду НРУ, у тому числі й від Запоріжжя, вперше чітко сформулювали завдання боротьби за вихід України зі складу СРСР, її державність. Це особливо стурбувало партійних функціонерів.

Відразу після з'їзду бюро обкому партії рекомендувало своїм міськкомом і райкомом «розгорнути роботу щодо розвінчування справжніх політичних цілей НРУ». Ухвалили створити спеціальну групу, яка мала займатися аналізом подій і розробкою практичних заходів протидії Руху, іншим неформальним об'єднанням. Партійне керівництво планувало провести в містах, селах, трудових колективах і навчальних закладах збори та мітинги під гаслом «За інтернаціональне братерство, дружбу народів СРСР». Прийняли рішення «постійно вивчати стан фінансово-господарської та матеріально-технічної бази обласної організації НРУ, інших неформальних об'єднань, вживати заходи щодо виявлення порушень законності, державної та фінансової дисципліни...»

По області роз'їхалися пропагандисти для нейтралізації «екстремістських, націоналістичних сепаратистських проявів». До членів і симпатиків НРУ застосувались репресивні заходи, вилучалась рухівська література. На місцях чітко виконували розпорядження обкому. Так у листопаді 1989 р. Жовтневий РВВС м. Запоріжжя заарештував за поширення видань Руху С. Айбабіна і його колегу. Повідомляючи про це до обкому КПУ, секретар Жовтневого райокому наголошував: «Правоохоронні органи націлені на попередження видань неформальних об'єднань».

Однак нейтралізувати зростання популярності НРУ не вдалося. Навіть за даними опитувань громадської думки, які проводилися на компартійне замовлення, у 1989 р. ідеї руху підтримувало 15% населення області. 3 вересня 1989 р. у Запоріжжі діяло регіональне об'єднання НРУ, яке очолив колишній кореспондент «Запорізької правди» Ю. Василенко.

У 1990–1991 рр. відбувалась структуризація «неформальних» об'єднань. Більшість із них влилася до НРУ, частина їхніх членів складала актив партій, що тоді засновувались. З перших об'єднань зразка 1987–1988 рр. організаційну цілісність зберегло обласне товариство української мови. Після прийняття в жовтні 1989 р. Верховною Радою України «Закону про мови в Українській РСР» члени товариства плідно працювали над його впровадженням в повсякденне життя. Зрослий авторитет товариства засвідчила його перша звітно-виборча конференція в березні 1990 р., яка зібрала 239 делегатів. Деяко дезорієнтовані бурхливими подіями сус-

3 вересня 1989 року. Острів Хортиця.
Установчі збори Запорізької обласної організації
Народного Руху України. Скільки було сподівань!..

пільно-політичного життя, відповідальні партійні та радянські працівники теж були на конференції і навіть виступали на ній в підтримку зусиль товариства із захисту рідної мови.

Активно співробітничали з НРУ жіночі організації Союзу українок і Комітету солдатських матерів. Визнанням авторитету їхніх обласних філій стало проведення саме в Запоріжжі у вересні 1990 р. І Республіканського з'їзду солдатських матерів. Шквалом оплесків зустрічали делегатки виступи, у яких висувалась ідея створення національної армії як основи вільної та незалежної України. На з'їзді демонструвався відеофільм про життя солдатських матерів, знятий за сценарієм власного кореспондента газети «Молодь України» гуляйпільця О. Михайлюти. Головна тема фільму — агітація за створення національної армії, повернення синів-воїнів Радянської армії для завершення служби в Україну — підтримувалась делегатами всіх областей.

Узагалі друга половина 1990–1991 рр. були часом, коли національно-патріотичні організації вже відкрито висували гасла української державності. Після прийняття у липні 1990 р. Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет» партійні функціонери на місцях не могли відкрито звертатися у боротьбі із самостійницьким рухом до послуг правоохоронних органів.

І сама комуністична партія була вже далеко не монолітною. Серед її рядових членів і навіть окремих чиновників від партії популярною стала ідея принципового оновлення КПРС, перетворення її на демократичну партію парламентського типу, яка зуміла б очолити процес демонтажу тоталітарної та побудову правової держави. На початку 1990 р. в області діяли осередки «Демократичної платформи в КПРС», яка відстоювала ці ідеї.

І все ж у цілому в партії домінували консерватори. Вони буквально витискували з рядів КПРС тих, хто прагнув до її оновлення. Запорізький обком ще у квітні 1989 р. прийняв постанову, у якій вказувалось: «Вважати несумісним з перебуванням в КПРС осіб, які допускають елементи політичної незрілості, націоналізму, шовінізму (такі ярлики навішували прихильникам державності України. — *Авт.*) і нерішучість в оцінці цих негативних проявів, відверту пасивність і бездіяльність у складних ситуаціях».

Однак цікаво, що не стільки виключали з партії, скільки її члени залишали цю організацію за власною ініціативою. За 1989 р. і перший квартал 1990 р. в області було виключено чи вибуло з КПРС понад три тисячі комуністів, і далі цей процес стрімко прискорювався. На 1 січня 1991 р. Запорізька обласна партійна організація зменшилася на 11,6%. Тим, хто виходив з партії самостійно, намагалися помститися. Зокрема у 1991 р. бюро обкому партії звернулося до ЦК КПУ з проханням посприяти виключенню з Київського інституту політології й соціального управління запоріжця, який залишив партію.

Скорочувалась і обласна комсомольська організація, за 1988–1990 рр. з 240 до 200 тис. За цей же час більше ніж утричі знизилося прийняття комсомольців у КПРС, майже вдвічі став меншим так званий «партійний прошарок» у комсомолі.

В останній рік існування СРСР керівництво обласної організації КПУ намагалося маневрувати, йти на незначні поступки з тим, щоб зберегти себе при владі. Уже говорилося про лояльне ставлення місцевих компартійних зверхників до факту початку відновлення в республіці повнокровного функціонування української мови. Після прийняття «Закону про мови» деякий час навіть партійну документацію вели рідною мовою. Правда, у другій половині 1990–1991 рр. все частіше знову зверталися до звичної російської. Припинилося жорстке переслідування за релігійні переконання. У квітні 1990 р. секретарі міськкомів і райкомів одержали роз'яснення з обкому, у якому вказувалось: настанова на «подолання релігії на існуючому рівні зрілості соціалізму» суперечить реалістичному підходу й на практиці призводить до небажаних наслідків. Треба не заперечувати свободу совісті, а лише не допускати змикання релігійних організацій з антисоціалістичними.

Оскільки в 1990 р. 16 липня стало червоним днем календаря, то наступного року обком КПУ до цієї дати змушений був затвердити організаційно-політичні заходи щодо проведення в області свята. Але відповідне розпорядження починалося прикметним вступом: «З метою надання святкуванню Дня незалежності України інтернаціонально-патріотичного звучання..., пропаганди ідей побудови оновленої Союзної держави...» Збереження СРСР було тим рубежем, поступатися яким КПРС та її регіональні структури не збиралися в жодному разі.

Сили комуністичних парткомів усіх рівнів у Запорізькій області кинули на пропаганду підписання Союзного договору, який зберігав централізовану державу. Обласний комітет КПУ в адресованому на місяць листі ще в листопаді 1990 р. по суті засуджував Верховну Раду України за прийняття декларації про державний суверенітет й пропонував відстоювати ідею збереження верховенства союзних законів.

На березневому референдумі 1991 р. більшість із запоріжців, які прийшли голосувати, підтримали підписання Союзного договору, що місцеві компартійні зверхники видавали надалі за безперечну підтримку їхньої позиції. При цьому ними замовчувалась суттєва деталь. Набагато більше мешканців області (лише в одному Запоріжжі на 54 тис. осіб) сказали «так» договору, до якого Україна ввійшла б на засадах проголошеної нею Декларації про державний суверенітет. Тобто мова йшла радше про підтримку утворення об'єднання на зразок Конфедеративного Союзу, усі члени якого суверенні. А це вже було діаметрально протилежним прагненням комуністів. До того ж майже половина мешканців області взагалі не взяла участі в референдумі.

За СРСР і «соціалістичні цінності» компартійні функціонери області боролися до останньої можливості. Але істотно новим було те, що в 1991 р. вже не існувало їхньої монополії у сфері інформації. Мешканці області відносно вільно могли ознайомитися з точкою зору на те чи інше питання й альтернативних політичних сил.

На 1 липня 1991 р. в області виходило друком 76 періодичних видань і лише в 39 з них засновниками або співзасновниками були організації комуністів. Засновниками інших стали громадські організації, трудові колективи, асоціації. Виходила газета «РУХ» — орган Запорізької крайової організації НРУ. І навіть видання, співзасновниками яких були парткоми, друкували матеріали, що далеко не завжди відповідали офіційним настановам обкому КПУ.

Не зважаючи на те, що в Запорізькій міськраді переважали комуністи, друкований орган ради газета «Запорозька Січ» своїм редакційним статутом проголосила департизацію, її головний редактор вийшов із КПРС. Антикомуністичні публікації з'являлися в газетах «Выбор», «Запорозька Січ», органі Мелітопольської міськради «Мелітопольские известия», багатотиражних газетах «Импульс» виробничого об'єднання «Перетворювач», «Новатор» виробничого об'єднання «Гамма» і в ряді інших.

Область і особливо Запоріжжя жили в 1990–1991 рр. передчуттям великих змін. Запоріжці брали участь у загальнонаціональних патріотичних акціях. 25 січня 1990 р., у річницю злуки УНР і ЗУНР, на ознаменування дня Соборності України живий ланцюг з'єднав Київ і Львів. І запоріжці у себе теж провели цю акцію. Згодом Запоріжжя стало місцем проведення II Всесвітнього Собору Духовної України, який відбувся під знаком єднання українців.

Усіх, хто сподівався на відродження української державності, притягувала до себе легендарна Хортиця, символ славної козацької минувшини. У серпні 1990 р. острів став центром великих загальноукраїнських урочистостей, присвячених 500-річчю виникнення запорозького козацтва. Обком КПУ намагався зірвати святкування під приводом того, що воно буде нібито проведено пізніше, у наступні роки. Але ці зусилля були марними. Сотні тисяч учасників урочистостей з усіх регіонів України відвідали тоді Запоріжжя. Над містом повсюдно майоріли незвичні блакитно-жовті прапори.

У червні 1991 р. у Запоріжжі відбувся Всеукраїнський фестиваль народного мистецтва «Хортиця». На нього приїхало 78 кращих професійних і самодіяльних творчих колективів із 18 областей республіки, а також із Москви, Новосибірська, Белгорода. Окрім понад 3 тисяч офіційних учасників фестивалю, у Запоріжжі перебували десятки тисяч його шанувальників. Вершиною свята став вражаючий масштабний похід колон учасників і гостей фестивалю під національними прапорами з Хортиці до центра міста.

Влада, як могла, протидіяла учасникам фестивалю. Обком партії повідомляв до ЦК КПУ: «Попереджувальними заходами була блокована спроба віруючих автокефальної церкви освятити місце колишньої козацької церкви». Однак подібні локальні «успіхи» противників свята не зіпсували загальної картини урочистостей.

У серпні того ж року в Запоріжжі з неменшим успіхом відбувся II Всеукраїнський фестиваль «Червона руга». Наш земляк А. Сердюк, що виконав написану ним пісню «Вставай, Україно!», став його призером. Вечір останнього дня фестивалю, 18 серпня, розквітчав над Хортицею великий святковий фейерверк. Він став ніби передвісником подій наступних днів. Уже через тиждень Верховна Рада прийняла Акт проголошення державності України, який 1 грудня 1991 р. на референдумі запоріжці підтримали майже одногосло, як і вся нова держава в цілому.

Відкривалась цілком нова сторінка історії, проблеми якої, на жаль, теж значною мірою закладалися в ті визначні дні. Партійно-державна комуністична номенклатура швидко зорієнтувалась у ситуації та, заявивши про підтримку того, із чим до останнього дня нещадно боролася, залишила владу за собою.

У подальшому київські можновладці щедро нагороджували в області вищою відзнакою «Герой України» перш за все тих, хто до останнього шалено протистояв тому, щоб Українська держава стала фактом. Зокрема, один з таких «героїв» В. Богуслаєв у дні після поразки ДКНС очолив в обласній обструкцію підняття над головним адміністративним будинком області «бандерівського» синьо-жовтого прапора.

Дайте відповіді на запитання

1. Коли в області розпочалися процеси демократизації суспільно-політичного життя?
2. Розкажіть про діяльність «неформальних» об'єднань.
3. Що прискорило початок значних змін у суспільно-політичній сфері?
4. Покажіть хід політичної боротьби в області під час підготовки й проведення виборів 1989 і 1990 рр.
5. Коли в області розпочалося утворення осередків політичних партій і некомуністичних громадсько-політичних об'єднань? Назвіть їх.
6. Якою була позиція запорізьких парткомів у подіях кінця 80-х рр.?
7. Які процеси відбувалися в первинних осередках КПУ?
8. Які важливі події загальноукраїнського значення відбувалися в Запоріжжі в 1990–1991 рр.?

ДОКУМЕНТИ

1. Центральний орган ЦК КПРС про позицію запорізьких функціонерів, висловлену на обласних зборах партійного активу

...За багато років звикли до іншого – не звітуватися, а відчитувати тих, хто стоїть внизу. І раптом ситуація змінилася. «Низи» не захотіли вислуховувати критику мовчки. Визнавши свої прорахунки, указали пальцем і на свого партійного вожака, секретаря райкому, голову райвиконкому, інших поруч працюючих керівників.

«Ми не дозволимо себе шельмувати, – почувлось у відповідь. – Це ми-то погано працюємо?! Та що б ви без нас робили?»

Трибуна обласних зборів партійного активу не пустувала. Оратори йшли один за одним, і аж ніяк не для самокритичного аналізу власної роботи – з вимогами до ЦК КПРС. «Захистити партійний апарат, якщо він потрібний». «Треба дати відсіч знеособленому шельмуванню партії. Будемо ми в усьому винні». Ці взяті мною у лапки фрази – з виступу першого секретаря Приазовського райкому партії В. Петренка.

І він був не самотнім. Вилучити з лексики поняття «застійний період» вимагав секретар партійного комітету комбінату «Запоріжсталь» Л. Анісімов. «Що ж це, – запитував він, звертаючись до залу, – відбувається? Люди не сприймають виступи керівників».

Миронов Н. Ностальгія по застою? Заметки с одного собрания партийного актива // Правда. – 1989. – 5 августа.

Пояснить:

1. Чим були викликані претензії запорізьких партфункціонерів до ЦК КПРС?
2. Яку позицію щодо перебудовчих процесів займали ці працівники в подальшому?

ДОКУМЕНТИ

2. З постанови бюро Запорізького обкому КПУ «Про першочергові заходи партійних комітетів області у зв'язку з проведенням установчого з'їзду «Народного руху України за перебудову»»

Правоохоронним органам рішуче використовувати діюче законодавство до організаторів несанкціонованих мітингів і зборів, осіб, що порушують порядок, розпалюють міжнаціональну ворожнечу, антирадянські настрої. Прискорити роботу з формування робітничих загонів охорони громадського порядку, відродженню комсомольських оперативних загонів. Перекрити канали незаконного використання розмножувальної техніки.

Підвищити вимогливість і партійну відповідальність до комуністів, які працюють у засобах масової інформації, за публікацію в них під виглядом плюралізму думок різного роду інсинуацій, матеріалів, що тенденційно трактують різні події й конфлікти.

Рішуче припиняти екстремістські націоналістичні прояви з боку активістів НРУ...

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 280. – Арк. 8-9.

Пояснить:

1. Чому комуністична партія так різко реагувала на створення НРУ?
2. Що свідчило на користь того, що правляча партія, крім використання в боротьбі з опонентами правоохоронних органів, була готова нав'язати суспільству відкрите протистояння?

ДОКУМЕНТИ

3. Зі спогадів Сергія Айбабіна

Повернення з київського свята (установчого з'їзду НРУ. – Авт.) швидко призвело до тверезіння. Вдома важко тхнула совдепія: я мав неприєм-

ності на виробництві, мене звинувачували в прогулах, погрожували звільненням «за статтею». Під безглуздим приводом адміністрація з пролетарськими хололями влаштувала мені судилище. Як їх, носіїв українських прищів, корчило від моєї української мови!.

Айбабін С. Від революційної романтики – до українських «пікейних жилетів» // Субота. – 2004. – 29 квітня.

Пояснить:

Знайдіть у підручниках інформацію про С. Айбабіна. Чому влада нещадно переслідувала саме таких, як він? Прочитайте його спогади.

4. З інструктивного листа завідувача ідеологічного відділу Запорізького обкому КПУ Є. Карташова секретарям міськкомів, райкомів партії з приводу впровадження в життя «Закону про мови в Українській РСР». 13 березня 1990 р.

Відділ вважає доцільним звернути увагу партійних комітетів місцевих Рад народних депутатів на прийняття практичних кроків для впровадження у всі сфери життя Закону про мови в Українській РСР. З цією метою треба ширше використовувати міські, районні та багатотиражні газети, радіомовлення для формування суспільної думки, слід всіляко сприяти створенню первинних осередків товариства (української мови. – Авт.), особливо в школах, інших навчальних закладах, в державних установах, на підприємствах, у колгоспах та радгоспах з подальшим залученням їх до активної роботи щодо втілення Закону в життя та побут кожного трудового колективу.

Необхідно уже зараз, не випускаючи ініціативу з рук, зайнятися зміною вивісок офіційних назв підприємств, установ і організацій, населених пунктів, вулиць, майданів, річок і т.п., як це рекомендується відповідними статтями Закону. Активніше впроваджувати мову на транспорті, при підготовці офіційних оголошень, повідомлень, плакатів, афіш, реклам і т.ін. Особливу увагу слід звернути на послідовне впровадження української мови в дошкільних установах, загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, ширше залучати до цієї справи вчителів, творчу інтелігенцію, спеціалістів народного господарства.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 333. – Арк. 7.

Пояснить:

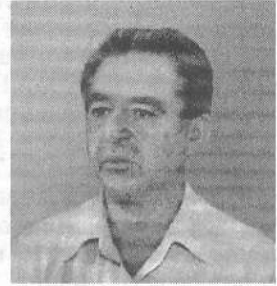
1. Як у подальшому змінювалась ситуація з виконанням «Закону про мову в Українській РСР»?
2. Яку позицію щодо повсякденного застосування української мови займають сьогодні на Запоріжжі органи виконавчої влади, місцеві ради, осередки нинішньої Компартії України?

5. Зі спогадів Голови Запорізької міської організації НРУ К. Лямцева про події кінця серпня 1991 р.

А о десятій годині 26 серпня керівництво області збрало колишніх перших секретарів райкомів, які встигли пересісти в крісла голів райрад. «Відтепер закінчилось двовладдя, – заявив голова облвиконкому Дем'янов, – відтепер ви – єдина влада». І всі присутні встали і зааплодували. Я відчув себе нареченим на чужому весіллі, бо зрозумів, що нас просто обдурили. Фактично партійно-державні структури були підготовлені до такого сценарію і лише чекали випадку, щоб досягти найповнішої безконтрольності...

Я заходив на нараду переможцем, а виходив «побитим собакою»... Створивши ту політичну ситуацію, до речі, при потуранні, а, можливо, й сприянні партійних органів, ми забезпечили номенклатурі головне – безконтрольну владу над суспільним багатством. Підозрюю, що весь сценарій їм був відомий у деталях, тому що, як показали наступні події, поки ми бігали з прапорами й мегафонами, вони брали під контроль власність. І досягли цього.

К. Лямцев

«Революція в Запоріжжє». Украденная победа // Перекур. – 1998. – 3 вересня.

Поясність:

1. Як партійна номенклатура використала боротьбу національно-патріотичних сил за державність України?
2. Як це, на ваш погляд, відбилась на житті в Україні, і в Запорізькій області зокрема, у наступному десятиріччі?

Література до теми

1. Айбабін С. Від революційної романтики – до українських «пикетних жилетів» // Субота. – 2004. – 29 квітня.
2. Лямцев К. «Революція в Запоріжжє». Украденная победа // Перекур. – 1998. – 3 вересня.
3. Боглевская О. Как победил сине-желтый. Десять лет назад над главным зданием Запорыжья официально подняли флаг независимой Украины // Индустриальное Запорыжье. – 2002. – 29 января.

Згадайте:*У чому полягають основні відмінності ринкової та командно-адміністративної економік?***1. Старе і нове в житті краю**

Деякий час про настання нової епохи в історії України – епохи її незалежності – у Запорізькій області мало що нагадувало. Хіба що синьо-жовті національні прапори, що замінили радянські на державних установах.

Незалежна Україна успадкувала від УРСР стару систему адміністративно-територіального поділу. Про її зміну мова на початку 90-х років не йшла: займалися лише її «вдосконаленням». У 1992–1993 рр. у Запорізькій області були відновлені 2 сільських райони – Розівський і Великобілозірський. У деяких містах і селах змінили назви вулиць і знесли пам'ятники Леніну. Але в центрі області – Запоріжжі, як і раніше, головною вулицею залишається проспект Леніна, який закінчується площею Леніна, на якій продовжує стояти пам'ятник Леніну. Бронзовий Ленін показує рукою на Дніпрогес з його іменем, гребля гідроелектростанції підпірає води озера ім. Леніна, на якому лежить острів Леніна. Ім'я Леніна збереглося за адміністративним районом міста. Навіть за радянських часів така концентрація «любові» до Леніна сприймалася як прояв низького смаку місцевої партійно-радянської номенклатури. Тепер, після 14 років незалежності, багато наших земляків і гостей міста сприймають це як своєрідний «театр абсурду».

Однак життя розвивалося за своїми законами. Події, що визначали майбутнє, відбувалися не на вулицях, а в промислових підприємствах області, де був зосереджений головний економічний потенціал.

Початок існування відродженої української державності співпав із кардинальною зміною принципів організації господарського життя. Був проголошений курс на ринкові реформи, що покликані вивести країну на якісно новий рівень розвитку. Але протягом 90-х рр. прагнення до реформи головним чином декларувалося, і потрібні зміни відбувалися вкрай повільно. Перехідний період до нових форм господарювання розтягнувся на довгі роки і далекий від завершення сьогодні. Наслідком стало поглиблення економічної кризи, що розпочалася ще за часів СРСР.

Основні причини полягали у складності і масштабності завдань, до виконання яких центральне і місцеве керівництво виявилось неготовим. Багато з його представників, хоча і сприйняли ідею незалежності України, не були зацікавлені у справжніх ринкових перетвореннях. Запорізька область тому класичний приклад.

На попередньому уроці вже згадувалося, що потужний клан колишніх партфункціонерів зберіг за собою владу. Інакше тоді не могло й бути. Суспільство в умовах всевладдя комуністичної партії не зуміло виховати нову політичну еліту. У результаті партноменклатура після усунення комуністів від керівництва суспільством віднайшла для екс-партбосів нові місця в районних, міських, обласній адміністраціях. Якщо в 1990 р. в адміністрації області було задіяно 9,4 тис. осіб, то через 5 років їх було вже 27 тис. У багатьох випадках партійні керівники залишилися у тих самих кабінетах, змінили лише таблички на них. Вони вважали себе державниками, але мислили традиційними радянськими категоріями. Частина з них прагнула до змін, однак не знала, як їх проводити, і тому продовжувала керувати старими методами.

Ще одна група партійно-державних керівників успішно (для себе, не для народу) стартувала в бізнесі. Для нагромадження первісного капіталу, усунення конкурентів вона використала тісні зв'язки зі старими друзями, що майже на 100% заповнили органи виконавчої влади. Колишніх партфункціонерів радо

прийняло на високооплачувані посади близьке їм за духом керівництво великих державних підприємств.

У подальшому більшість представників названих груп все ж таки не змогла зайняти чільні місця в когорті «нових українців». Своє масло на білий хліб вони заробляли і заробляють звичними для чиновника методами — через отримання комісійних за допомогу в розкраданні державної власності, сприяння в боротьбі з конкурентами.

Решта номенклатурних працівників доклала зусиль до реанімації забороненої у 1991 р. компартії. Економічні негаразди були спритно використані для дискредитації «демократів», які буцімто у всьому винні. І хоча тих «клятих демократів» у коридорах влади, особливо запорізької, годі було вдень з вогнем шукати, хід справовав. На виборах до парламенту і місцевих органів влади запоріжці дружно голосували за список лівих партій, переважно комуністичної. Опинившись у Верховній Раді, ті провалювали будь-які законопроекти, що дозволяли створити правові підстави для ринкового розвитку. Як могли їх підтримували потужні комуністичні фракції в місцевих радах.

Вкрай негативно на стані справ позначилося й те, що на підприємствах не з'явився реальний власник. Була проведена сертифікатна приватизація, яка виводилася за зразок справедливого долучення всіх громадян до державної власності. На практиці ставши власниками декількох десятків чи хай і сотень акцій обраних ними підприємств, майже всі мешканці області отримали «дірку від бублика». Приватизувалися через сертифікатні аукціони збиткові підприємства. Не отримавши внаслідок такого роздержавлення жодної копійки капіталовкладень, ці заводи і фабрики не могли звестися на ноги. Ті ж підприємства, що давали прибуток, за невеликим винятком, підлягали закритому акціонуванню. Отримати реальну частку власності в них змогли лише представники органів влади, адміністрації заводів і найближчі до них особи. На підприємствах великої промисловості контрольний пакет акцій залишався за державою, яку уособлювали виступаючі від її імені чиновники.

Практично не змінився директорський корпус промисловості області. Уже в 1992–1993 рр. заговорили про феномен «червоних директорів». Виховані в умовах розподільчої системи, вони сповна скористалися новою ситуацією для покращення й без того доброго власного матеріального благополуччя. Управляючи, як і раніше, «нічийною» власністю, свою частку прибутку вони отримували незалежно від результатів господарської діяльності ввірених їм підприємств і проти такого стану речей не заперечували. Турбувало їх лише те, що їм доводилося керуватися ринковими категоріями, з якими були слабо обізнані. Тому на початку 90-х рр. вони співчутливо ставилися до ідеї відтворення звичної командної господарської системи.

Власне кажучи, для гігантів індустрії Запоріжжя ця система й так де-факто залишалася незмінною протягом усіх 90-х рр. Держава постійно підтримувала їх, виділяючи кошти з бюджету. У другій половині 90-х рр. на зміну прямим вливанням бюджетних коштів, основне призначення яких полягає в іншому — у субсидюванні невиробничої сфери, прийшла система різних пільг, у тому числі податкових, знижок в оплаті енергоносіїв тощо. Цей принцип перерозподілу завів економіку в глухий кут.

У цілому все вище перераховане мало наслідком збереження вкрай неефективного виробництва. Запорізька промисловість у переважній більшості виявилася неконкурентноспроможною. Як відомо, ще у 80-ті рр. спрацювання основних виробничих фондів головної галузі промисловості краю металургії сягнуло критичної межі. У 90-ті рр. становище, як мінімум, не поліпшилось. Бідою машинобудівних підприємств залишалася енерго- і металоємність їхнього виробництва, низька якість продукції (можливо, за винятком тієї її частини, що призначалася для військово-промислового комплексу). До того ж раніше близько 70% машинобудування припадало на виконання воєнних замовлень. У нових умовах вони різко

скоротилися. Це особливо боляче позначилося на таких об'єднаннях, як «Мотор-Січ», «Іскра», «Радіоприлад».

Загальною бідою промисловості в цілому була її висока витратність. Використання енергоносіїв на виробництво одиниці продукції, як і раніше, у десятки разів перевищувало відповідні нормативи в промисловості розвинутих держав. Коли в 90-ті рр. енергоносії (електроенергія, газ, нафта, вугілля) почали реалізовуватись за світовими цінами, це призвело до різкого здорожчання продукції.

Дорогі й традиційно неякісні вироби промислових підприємств області в умовах відсутності перебудови на них для роботи по-новому не знаходили збуту. Істотно скоротився об'ємний російський ринок, оскільки аналогічну, але якіснішу продукцію Російська Федерація здобула можливість експортувати із Заходу. З тих же причин виявився закритим ринок розвинутих держав. Певною віддушиною стали поставки на нього за демпінговими цінами низькосортної металургійної продукції. Зубожіння населення, скорочення промислового будівництва і виробництва, які були зворотною стороною економічного падіння, вкрай звузили внутрішній ринок.

2. Економічна криза

Неминучим стало продовження промислового спаду. На початку 90-х рр. він в області був відносно незначним (1992 р. — 4,7%, 1993 р. — 1,2%). Однак певна стабільність виробництва досягалася за рахунок продажу за кордон за низькими цінами продукції, виробленої із запасів сировини, що нагромаджувалися в попередні часи. Це не могло бути фактором довготривалої дії. Частина підприємств металургії та машинобудування підтримувала високі валові показники, ще рік після розпаду СРСР поставляючи без оплати продукцію за старими адресами в Росію. Керівництво північного сусіда, посилаючись на те, що в країні відбулася приватизація промисловості, відмовлялось відповідати за неплательників. Спроби Києва зупинити безоплатні поставки в Запоріжжі довгий час зустрічали відповіддю: «Якщо припинимо цей експорт, змушені будемо скорочувати робочі місця». У підсумку споживачам із Російської Федерації подарували величезні суми.

Значне падіння обсягів виробництва припало на 1994 р. — відразу 22,5%. Надалі темпи зростання промисловості були нижчими, в окремі роки спад не фіксувався, але в цілому через 10 років на Запоріжжі виробляли вдвічі менше. Хоча значимо, що реальне падіння не було вже аж таким глибоким. Статистика не враховувала стрімкого злету тіньової економіки чорного ринку. Обсяг тіньового обороту в економіці Запорізької області на початку 2000-х років обчислювався в 450 млн — 2 млрд грн. (24—38% реального ВВП регіону).

У числі найбільш постраждалих виявився «АвтоЗАЗ». Відомо, що у 80-ті рр. його планували вивести на рівень щорічного випуску 300 тис. автомобілів. У 1992 р. розробили вже національну програму розвитку автомобільної промисловості. Запорізький завод був єдиним виробником легковиків в Україні, і передбачалося, що у 2000 р. він виготовлятиме 550 тис. машин. Заводу перерахували значні кошти, і в тому ж 1992 р. запрацювала нова оснащена західними фірмами лінія.

Дійсність виявилась іншою. Максимум випуску припав на 1991 р. — 156 тис. Наступного року з конвеєра зійшло 135 тис., 1993 р. — 140 тис., 1994 — 94 тис., 1995 — 57. У 1997 р. завод виготовив 1 тис. «Таврій» і зупинився. Робітники пішли в неоплачувані відпустки. Підкосив «АвтоЗАЗ» щорічний імпорт сотень тисяч дешевих потриманих машин, які все ж таки, з огляду на ціни і якість вітчизняної продукції, було купувати вигідніше. З цієї ж причини, якість і ціна, було практично втрачено ринок СНД.

Не мав такого широкого, як на «АвтоЗАЗі», розголосу спад виробництва в іншого велетня машинобудування — «Мотор-Січі». Але руйнування ВПК, криза цивільної авіації мали наслідком те, що спад в об'єднанні в якийсь момент вдвічі

перевищив середні показники запорізької промисловості. І треба віддати належне моторобудівникам — вони активно шукали шляхів покращення ситуації і, врешті-решт, стали знаходити їх.

З вище з'ясованих причин економічні негаразди торкнулися й усіх інших машинобудівних підприємств області без винятку. Але якщо частина з них по суті збанкрутувала, то деякі навіть у найважчі перші роки раніше від інших зуміли до певної міри прилаштуватися до ринкового середовища. Так трансформаторний завод, незважаючи на те, що на початок 90-х рр. більша частина його обладнання застаріла, хоч і працював далеко не на повну потужність, зумів розширити асортимент виробів. Крім великих, почали випускати й маленькі трансформатори та генератори. Завод зберіг і навіть розширив коло закордонних споживачів своєї продукції. У 1991 р. експортувалося 10% трансформаторів, через 5–6 років — уже 50–60%, 40% експорту йшло в далеке зарубіжжя — Китай, Аргентину, Марокко, Єгипет, Грецію.

Цікаві процеси спостерігалися в чорній металургії. Споживання металу в Україні різко впало. Істотно знизилося й виробництво на «Запоріжсталі» та «Дніпроспецсталі». Але одночасно розширювався експорт. Основним споживачем продукції «Запоріжсталі» став Китай (35%), «Дніпроспецсталі» — Бельгія (43%). У 2000 р. питомо вага експорту чорних металів дорівнювала 60% загальноного експорту товарів області та майже 20% вивозу цієї продукції з країни в цілому.

Важкі випробування випали на долю заводів кольорової металургії, виробничий цикл у яких будується на споживанні великої кількості електроенергії. Після її подорожчання виникли серйозні проблеми. Вартість електроенергії в ціні продукції почала складати 40 і більше відсотків. За рахунок поставок на міжнародний ринок, відносно впевнено почували себе алюмінієвий комбінат (третина загальноукраїнського експорту) і завод феросплавів. На межі краху опинився титаномагнієвий комбінат, на якому в 1992 р. вироблялося 5% світової продукції титану й магнію. 70% титану споживав радянський ВПК, якого не стало. Одночасно чистота вироблених продуктів виявилась недостатньою, а ціни надто високими, щоб конкурувати на світовому ринку.

Сувора конкурентна боротьба розгорнулася у легкій і харчовій промисловості. Різко зріс імпорт із Центральної та Західної Європи, Туреччини, Китаю. Високі податки, недостатні капіталовкладення, корумпованість місцевої влади, а для легкої промисловості й проблема якості її виробів, призвели до витіснення запорізьких товарів іноземними. Базари, магазини й кіоски заповнили часто неякісні, але відносно дешеві товари й продукти, що масово завозились «човниками» й оптовими постачальниками. Декілька текстильних фабрик знайшло вихід у переорієнтації на роботу із закордонною сировиною (так звану давальницькою). Виготовлена з неї продукція, переважно одяг, 100% відправлялась за межі України. Цим же шляхом пробували йти й взуттєвики.

Узагалі здатність або, навпаки, неспроможність вийти на зовнішні ринки в 90-ті рр. багато в чому визначали долю запорізьких підприємств. У 1995 р. експортувався 21% загального обсягу їхньої продукції. На долю Запоріжжя припадало 8,5% експорту України.

У країнах ринкової економіки великий відсоток продукції випускається малими й середніми промисловими підприємствами. Малий і середній приватний бізнес на початку 90-х рр. торував собі дорогу й на Запоріжжя. Але особливих успіхів не досяг. Лише деякі порівняно невеликі підприємства по-справжньому задіяні у промисловому виробництві. Більшість із них побачили світ не без допомоги державних підприємств.

Малі й середні підприємства особливо чутливі до високих податків, неможливості отримати на нормальних умовах банківські кредити. До того ж вони — зручна мішень для мафіозних угруповань. На початку 90-х рр. дрібні й середні підприємці страждали від грубого примітивного бандитського рекету. На зміну йому

прийшов неофіційний рекет армії чиновників. Без їхнього підкупу справа не зрушиться з місця і підприємство не виживе. Така ситуація в малому і середньому бізнесі зберігається й досі. Безмежна сваволя чиновництва, байдужість держави, яка робить вигляд начебто проблема не існує, залишаються непереборним бар'єром на шляху успішного розвитку цього важливого сектора економіки.

Комплекс причин, які зумовили негаразди промисловості, став причиною ще більшої руйнації сільського господарства. Протягом 10 років село залишалося заповідником неляканих голів колгоспів, яких навіть Президент України називав «феодалами». Після усунення партійного контролю їхня влада стала взагалі безмежною. Більшість із них виявилися безпорадними господарниками, зате, спираючись на всебічне сприяння перефарбованого старого чиновництва в органах влади, досягли успіхів в особистому збагаченні за рахунок колгоспів. Майже вся земля, основні виробничі фонди залишалися в колгоспах. Зміни відбувалися лише в теорії.

У 1996 р. селяни отримали сертифікати на свою частку (пай) в колгоспі. Самі колгоспи перейменували в КСП. Але це був якраз той випадок, про який народна мудрість говорить: «навели тінь на плетінь». На практиці нічого не змінилося. Документи на землю припадали пілом у сейфі всевладного голови, селяни продовжували працювати в «колгоспі».

Вкрай важко приживалося фермерство. Ті труднощі, з якими зустрівся малий і середній бізнес у місті, були «квіточками» у порівнянні з «ягідками» сільських підприємств. Процвітали, як правило, «фермери» з оточення рідних і близьких колгоспного й районного керівництва. Їхні господарства слугували каналом легалізації пограбування колективної власності.

До вищесказаного слід додати й значне подорожчання сільськогосподарської техніки, добрив, палива, усього комплексу обслуговування села. Забезпеченням села всім необхідним для виробництва, збутом виробленого почали опікуватися мафіозні структури. Село залишалося без засобів виробництва. Наприклад в Оріхівському районі колгоспи мали від 40 до 50 тракторів. Однак через відсутність капіталовкладень на кінець 90-х рр. лише 3–4 з них знаходилися в робочому стані.

У підсумку вже в 1995 р. сільськогосподарське виробництво становило в області 60% від рівня 1990 р. Виробництво зерна знизилось з 2 млн 454 тис. т у 1992 р. до 1 млн 150 тис. т у 2000 р. У рослинництві відносно благополучними залишалися справи з вирощуванням соняшнику, на насіння якого зберігся постійно високий попит на зовнішньому ринку. У колективних господарствах як галузь майже зникло тваринництво. Останнє, однак, частково компенсувалось подвоєнням-потроєнням виробництва тваринницької продукції в приватному секторі.

3. Перші симптоми одужання

Попри всі складнощі стану економіки, на кінець 90-х рр. почала нагромаджуватись позитивна маса змін.

Важко, зі скрипом, але набиралися досвіду роботи в умовах ринку «генерали індустрії». Вони вже не оглядаються з ностальгією в минуле, а працюють сьогодні.

В Україні сформувалися і зміцніли регіональні фінансово-промислові групи, які мають кошти й готові вкласти їх у виробництво. Походження цих коштів часто кримінальне, вони – результат первісного нагромадження капіталу, що супроводжувався пограбуванням значної частини рядових громадян. Але в даному разі важливе інше – поява грошей, які можуть оживити виробництво.

Відбувся другий етап приватизації, тепер вже реальної, за гроші. Підприємства здобули нових власників у ході проведення конкурсів. Їхні переможці взяли на себе інвестиційні зобов'язання, тобто зобов'язання забезпечити конкретні оговорені письмовою угодою з Фондом держмайна капіталовкладення в розвиток виробництва.

Водночас ефект від грошової приватизації виявився істотно меншим, ніж очікувалося. Причина — у закритості й по суті фіктивності більшості конкурсів. Власників великих привабливих підприємств, як правило, визначали в кабінеті Президента Л. Кучми.

Оскільки Запоріжжя — місто промислових велетнів, то за право володіння ними розгорнулася й не припиняється досі гостра боротьба між різними угрупованнями. При цьому лівова частка новоявлених власників запорізьких підприємств не є мешканцями регіону, а їхні провідні менеджери не мають не лише запорізької реєстрації, але навіть українського громадянства. Наприкінці 90-х років у місті з'явився К. Григоришин, російський бізнесмен, що народився у Запоріжжі й жив у ньому до закінчення середньої школи. У 2000 р. він у союзі з лідерами київської групи Г. Суркісом і В. Медведчуком створив консорціум «Металургія» й одержав у власність «Дніпроспецсталь», заводи феросплавів і кабельний, а також «Запоріжтрансформатор», НДІ «Перетворювач» та деякі інші підприємства. Через два роки в результаті міжкланової війни «Дніпроспецсталь» опинилася вже в руках лідера дніпропетровської групи В. Пінчука, а феросплавний завод перейшов до «Приватбанка». Боротьба тривала й на початку 2006 р. К. Григоришин знову підпорядкував собі електрометалургів. Але в цьому ж році акції К. Григоришина вкотре перейшли до В. Пінчука.

Гордість краю «Запоріжсталь» контролюється двома групами. Крім багаторічного директора В. Сацького у списку співвласників комбінату ще чотири особи. Серед них така колоритна фігура, як уродженець Петербурга, громадянин Канади й мешканець Ізраїлю О. Шнайдер. Він свого часу починав бізнес в Україні, не маючи власних коштів. Нині ж завдяки придбанню 42 % запоріжсталівських акцій О. Шнайдер потрапив у список мільярдерів, складений авторитетним журналом «Форбс».

На автозавод спочатку прийшла корейська фірма «ДЕУ», а згодом його приватизувала структура народного депутата Т. Васадзе. Власником абразивного комбінату став ще один народний депутат Д. Жванія. З'явився в Запоріжжі й донецький капітал. Відомий Р. Ахметов прикупив «Запоріжжкокс».

Починаючи з 2000 р. інтерес до Запорізької області почали виявляти й росіяни. «АвтоВАЗ-Інвест» здобув перемогу в боротьбі за алюмінієвий комбінат. Російська фірма придбала найбільший в Україні Пологівський масложиркомбінат, а нафтовий гігант «Лукойл» через створення спільного підприємства по суті став власником Бердянського заводу з виробництва машинних мастил. Російською власністю є й майже вся мережа автозаправних станцій області.

Одиноким прикладом приватизації в області великого підприємства не «варягами» стала зміна власника з державного на приватного в авіамоторобудівників. Гостра боротьба між претендентами на контрольний пакет акцій завершилася тим, що він залишився «на місці». Формально 20% акцій ВАТ «Мотор-Січ» належить самому об'єднанню, 75% контролюється фізичними особами із числа його працівників. Реально ж повновладним господарем на підприємстві почувається колишній директор.

Відголоском боротьби за регіон, що опинився на порубіжжі сфер впливу різних груп, стало встановлення Запоріжжям загальноукраїнського рекорду із частоти змін голів облдержадміністрації.

З початку 2000 р. важливі зміни відбуваються в сільському господарстві. Згідно з президентським Указом селяни нарешті реально отримали в своє розпорядження належну їм землю й частку до того спільного майна. Ними вони можуть вільно розпоряджатися. Хтось обробляє землю сам або за традицією в колективі, інший здає її в оренду.

На зламі нового століття економіка області почала відроджуватись. Валова додана вартість збільшилася за 2000 р. на 7%. На середину 2001р. промисловість краю першою серед регіонів України відновила рівень 1990 р. Запоріжжя повер-

Ю.Бочкар'ов,
листопад 1992 -
липень 1994

В.Похвальський,
липень 1994 -
квітень 1998

В.Куратченко,
квітень 1998 - січень 1999,
грудень 1999 - червень 2000

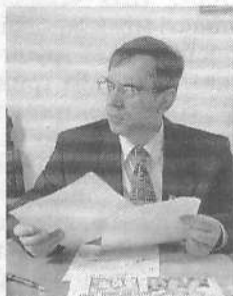
О.Кучеренко,
червень 2000 -
березень 2001

Є.Карташов,
січень 1999 - грудень 1999,
березень 2001 - липень 2002

В.Березовський,
липень 2003 -
лютий 2005

Ю.Артемченко,
лютий -
листопад 2005

Є.Червоненко,
грудень
2005 -

продовжувався і в наступні роки. У 2004 р. промислове виробництво в області збільшилося майже на 20%. І хоча у подальшому зростання істотно загальмувалося (2005 р. — 3,7 %, перша половина 2006 р. — 5,5 %), все ж воно не зупинилося.

У підсумку у 2005 р. промислове виробництво в краї склало 170 % до рівня 1990 р. (по Україні в цілому 95 %). Подолавши кризу, область залишилася потужним промисловим центром держави. Вона входить до списку 7 регіонів, які забезпечують понад 60 % промислового виробництва України. Разом з Донецькою і Дніпропетровською Запорізька область дає майже 50 % загальнодержавного експорту.

Локомотивом промислового вивуження стали машинобудівні підприємства. Помітно наростило випуск основної продукції об'єднання «Мотор-Січ». На його долю припадає понад 40% сукупного продажу авіадвигунів на ринку СНД. «Мотор» випускає або продовжує підготовку до серійного випуску двигунів цілої групи літаків, модернізованих або нового покоління: пасажирських ЯК-

Ці потужні літаки із запорізьким «серцем» піднімалися в небо у 80-ті рр. Їм на зміну приходять літаки з двигунами «Мотор-Січі» нового покоління

42М, ТУ-334-1, транспортного АН-74, гідроплану Б-200. Моторобудівне товариство – основний учасник підготовки до виробництва в Україні гелікоптерів. Здійснюються інтенсивні переговори щодо поставок авіадвигунів з Індією, Китаєм, Чехією. Зокрема, у 2006 р. вже почалася поставка до Китаю 200 двигунів вартістю біля 1 млн доларів кожний. Принесли плідні результати зусилля з наземного використання авіадвигунів. «Мотор-Січ» випускає газоперегонні станції й пересувні міні-електростанції. І головне, що успіхи ці не одноденні, вони фіксуються на тлі переоснащення технологічних ліній новим обладнанням, придбанням нових технологій виробництва.

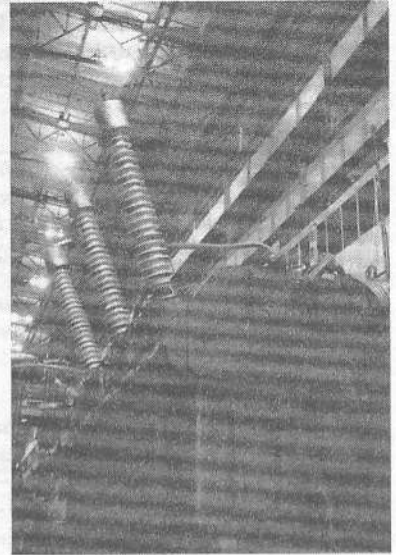
Не менш впевнено почувається відкрите акціонерне товариство «Запоріжтрансформатор». Останніми роками підприємство відчувало серйозні труднощі з реалізацією продукції на внутрішньому ринку, що викликані низькими темпами оновлення енергоустановки в Україні. Але керівництво «ЗТР» наполегливо реалізувало політику розширення закордонних ринків збуту. Сьогодні трансформаторобудівники поставляють продукцію 75 країнам світу. Надійну основу для подальшого завоювання ринку величезного Китаю стало укладання угоди про спільну комерційну й виробничу діяльність з фірмою, до складу якої входить Ханьянський трансформаторний завод. Намітився прорив на ринок США. За один лише 2005 р. «Запоріжтрансформатор» наростив обсяг продаж на 72 %.

Запорізький автозавод у 2004 р. збільшив виробництво на 80 % (2005 р. – 8,4 %). На заводі освоїли повномасштабне виробництво автомобілів «Опель Астра» і ВАЗ-2109, розпочали серійний випуск «Ланосів», яким прогнозують статус «народних», і автобусів.

У кільватері за машинобудівниками витягуються й інші промислові підприємства області. Зокрема «Дніпроспецсталь» за 2004 р. забезпечила приріст випуску металу більш ніж на 90%.

Згадаймо й Запорізьку АЕС, яка після пуску в 1995 р. останнього, шостого, блоку дає більше половини виробництва атомних станцій України і близько 22% загального виробництва українських електростанцій.

Завершення нового етапу реформування села дещо покращило показники сільськогосподарського виробництва. У 2001–2002 рр. було зібрано рекордні врожаї зернових культур. Однак погіршення ситуації в 2003 р. засвідчило, що досягти стабільного зростання поки що не вдається. Зламу досягнуто лише там, де повністю адаптувалися до ринкових умов господарювання. Завдяки цьому, наприклад, у господарстві «Татекс» Орхівського району від кожної корови отримують до 7 тис. літрів молока на рік – вдвічі-втричі більше, ніж «досягнення» радянських часів. 170 тис. яєць на добу відправляють у торговельну мережу пташники сусіднього господарства «Татис». Але такі результати залишаються поодинокими.

Складання нового трансформатора

З моделлю «Астра» запорізькі автомобілебудівники розраховують успішніше завойовувати ринок

На загальноукраїнському тлі на відміну від Запоріжжя промислового Запоріжжя сільськогосподарське помітно відстає. У 2005 р. рівень сільськогосподарського виробництва в області становив лише 58 % від рівня 1990 р. (18 місце в державі).

Низькі показники господарювання в селі дещо знижують загальну ефективність економіки краю. За виробництвом національного прибутку на душу населення область нині п'ята в Україні. Нагадаємо – у 1990 р. була першою, а десять років тому лише дещцею поступалася Києву.

Дайте відповіді на запитання

1. Що зумовило глибину й тривалість кризи 90-х рр.?
2. Змалюйте стан на запорізьких підприємствах різних галузей промисловості.
3. Як складалася на Запоріжжі доля дрібного і середнього бізнесу?
4. Що в 90-ті рр. спричинило руйнацію сільськогосподарського виробництва?
5. Що зумовило початок поступового відродження запорізької економіки?
6. Покажіть досягнення окремих промислових підприємств краю.
7. Які зміни на зламі століть відбулися в організації сільськогосподарського виробництва в області?

1. Таблиця виробництва й експорту заліза і сталі в Запорізькій області в 1990–1997 рр.

	1990	1991	1992	1994	1995	1996	1997
Виробництво заліза (в тис. т)	3973	3902	3006	2028	1734	2110	2390
Виробництво сталі (в тис. т)	5253	4597	4163	2764	2536	2819	3551
Листове залізо (в тис. т)	3448	3134	2962	2216	1953	2234	2861
Експорт заліза (в тис. т)		98	194	362	76	1201	
Експорт залізних сплавів (в тис. т)		27	69	83	239	233	
Експорт сталі (в тис. т)		234	193	385	484	701	

Ван Зон Х., Ван Зон А. Неизвестная трагедия Запорожья. – Сандерленд, 1998. – С. 68.

Поясніть:

1. Проаналізуйте дані таблиці. Знайдіть закономірність між коливанням виробництва і розмірами експорту.
2. Чим пояснити зростання експорту металу при спаді загального виробництва?
3. Яку роль експортні поставки відігравали у виробництві в інших галузях індустріального комплексу області?

2. 3 рішення сесії Запорізької обласної ради від 18 січня 2006 р.

1. Оцінка тенденцій соціально-економічного розвитку.
Протягом 2000–2004 років забезпечено збільшення валової доданої вартості (ВДВ) – узагальнюючого індикатора розвитку економіки області в 1,5 раза. При цьому в 2003–2004 роках регіональна економіка зростала

Протягом 2000–2004 років забезпечено збільшення валової доданої вартості (ВДВ) – узагальнюючого індикатора розвитку економіки області в 1,5 раза. При цьому в 2003–2004 роках регіональна економіка зростала найшвидшими темпами за всі роки незалежності. Обсяг промислового виробництва збільшився за два роки в порівнянних цінах на 43 %...

Зростання останніх років у значній мірі було обумовлене:

– випереджаючими темпами розвитку галузей, що здебільшого працюють на внутрішній ринок...

– надзвичайно сприятливою кон'юнктурою на світовому ринку, зокрема зростанням цін на основні товари традиційного запорізького експорту...

...збереженням пільгового режиму оподаткування та інших преференцій держави відносно цілого ряду економіковизначальних підприємств регіону...

...посиленням інвестиційної складової...

...зростанням внутрішнього платоспроможного попиту завдяки підвищенню доходів громадян та прибутків суб'єктів господарської діяльності...

Таким чином, у 2005 рік економіка області увійшла із значним потенціалом для подальшого динамічного розвитку.

Разом з тим вплив зовнішніх і внутрішніх чинників економічного зростання у регіоні, як і в цілому в Україні, у поточному році істотно погіршився: через уповільнення темпів зростання світової економіки знизилася попит і ціни на експорт традиційної продукції запорізьких підприємств та підвищилися ціни на імпорт; було скасовано всі податкові та інші стимули для підприємств, у першу чергу ЗАТ «Запорізький автомобілебудівний завод»; через зміни у системі спрощеного оподаткування суб'єктів малого підприємництва суттєво зросли їхні зобов'язання перед бюджетом та фондами державного соціального страхування; відбулося зниження інвестиційної активності та прискорення інфляційних процесів у зв'язку із суттєвим підвищенням доходів населення, передусім заробітної плати працівників бюджетної сфери, пенсій і соціальних виплат.

У цілому протягом 2005 року збережено зростання обсягів виробництва продукції (робіт, послуг) в усіх сферах економіки області. Разом з тим динаміка зростання показників у порівнянні з 2004 роком суттєво уповільнилась...

За підсумками 2005 року темп приросту промислового виробництва по області становив 3,7 % проти прогнозованих 8,0 %...

Валова продукція сільського господарства по всіх категоріях господарств за підсумками поточного року збільшилась проти 2004 року на 4,7 % на рівні прогнозу.

Протягом року збережено динаміку зростання як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій в економіку регіону.

Запорізька правда. – 2006. – 31 січня.

Пояснить:

1. Які позитивні процеси спостерігалися в економіці області на початку 2000-х років? Що цьому сприяло?
2. Чим пояснюється уповільнення динаміки зростання в 2005–2006 рр.?
3. Знайдіть матеріал про економічний розвиток краю у 2006–2007 рр.

Згадайте:

1. Яким було соціальний стан жителів області в різні періоди після закінчення Другої світової війни?
2. Що було визначальним у суспільно-політичному житті краю в післявоєнне 40-річчя?

1. Рівень життя

90-ті рр. різко змінили традиційний уклад життя запоріжців, додали і плюсів, і мінусів. До плюсів можна віднести ліквідацію хронічної нестачі багатьох промислових і продовольчих товарів, що було візитною карткою життя декількох поколінь. Зникли черги, у яких запоріжці проводили чи не більшу частину вільного від роботи часу. На прилавках є все, що потрібно для забезпечення нормальних умов життя. Тепер все залежить від платоспроможності. Але вона (і тут починаються мінуси) у більшості мешканців краю знизилась.

Падіння виробництва зумовило скорочення кількості зайнятих. У липні 1991 р. в області було зареєстровано перших безробітних. Уже наступного року на обліку обласного центру зайнятості перебувало 23 тисячі запоріжців. У 2000 р. статус тих, що шукали роботу, мали майже 100 тис. осіб. Отримувана ними державна допомога, яка виділялася для їхнього утримання й перекваліфікації, звичайно, могла забезпечити лише наймінімальніші потреби.

Ситуація із зайнятістю пом'якшилася з початком промислового поживлення. Відсоток безробітних у Запоріжжі (0,8 % на початок 2006 р.) один з найнижчих у країні. У цілому по області у 2005 р. рівень зареєстрованого безробіття знизився з 3,25 % до 2,97 %. Але він залишається високим у невеликих містечках і сільській місцевості.

На оплаті праці тих, хто був задіяний у виробничій сфері, негативно позначилися дві обставини. Вам відомі якісні показники функціонування надвитратної економіки радянського типу. У 90-ті рр. у боротьбі за підвищення конкурентоспроможності продукції більшості керівників підприємств, колективних сільгосп-підприємств, керівників приватних фірм пішли шляхом найменшого спротиву. Здешевлення виробів за рахунок удосконалення виробництва — справа клопітка. Бажаного досягали, зменшуючи оплату праці чи не виплачуючи зароблене взагалі. У країнах ринкової економіки подібна новація не пройшла б. Завадили б потужні профспілки, що захищають інтереси працюючих. Збережені ж у нас забюрократизовані профспілки, що завжди були частиною тоталітарної держави, виявилися в нових умовах безпорадними.

У першій половині 90-х рр. заробітна плата виплачувалась, але негайно вилучалась за допомогою гіперінфляції, що 1992—1994 рр. сягала 10 000% на рік. Це був світовий рекорд. Надалі інфляцію звели до розумних меж, але вдалися до не-виплати чи часткової виплати заробленого як виробничникам, так і працівникам бюджетних галузей. І лише у 2000 р. заборгованість почала різко скорочуватись. Цей позитивний процес продовжився у подальшому. На початку 2001 р. заборгованість становила в області 600 млн гривень, через 4 роки — 28 млн.

Інше, що не кращим чином позначилося на оплаті праці робітників промисловості, — це спроби утримувати всіх працівників без врахування реальних потреб виробництва. «Приховане безробіття» дуже поширилось. Робочий тиждень скорочували іноді до 1—3 днів, відправляли в багатомісячні неоплачувані відпустки, працювали по черзі. Так у 2000 р. на «АвтоЗАЗ—ДЕУ» було 18 тис. осіб, а роботою забезпечувалось лише 8 тис.

Вкрай низькою була заробітна плата в бюджетній сфері. Лікарі і особливо вчителі в радянську епоху завжди належали до категорії тих, чия праця оплачува-

лась найгірше. Скажімо, у 70-ті рр. випускник 8-го класу, ставши учнем токаря чи слюсаря, відразу ж отримував більшу платню, ніж його шкільні вихователі з величезним досвідом роботи. Ця пропорція збереглася й поглибилася в 90-ті рр. Учителі шкіл Запорізької області отримували ту саму зарплату, що й прибиральниці, які мили підлогу в цих навчальних закладах. За рівнем «прибутків» освітяни почали змагатися з непрацюючими й пенсіонерами.

Останні, а це близько третини всього населення області, отримували пенсії, що були, як правило, істотно нижчими офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Гіперінфляція ж «з'їла» заощадження, які вони, навчені голодною, холодною післявоєнною молодістю, протягом усього життя відкладали на «чорний день». Відносно високі пенсії отримували лише колишні державні службовці й військові пенсіонери. У цілому всі пенсіонери на Запоріжжі були у децю кращому становищі, ніж люди їхнього віку в Україні загалом. Запорізька область належала до 2–3 областей у країні, де майже не було затримок з виплати пенсій.

Причина складної ситуації не лише у падінні виробництва, а ще більше у механізмі перерозподілу того, що виробляється. Панування в Україні значною мірою криміналізованих фінансово-промислових груп, інтереси яких нерідко обслуговувала корумпована виконавча влада, мало наслідком різку поляризацію суспільства за життєвим рівнем. На одному полюсі 5% «нових українців», на іншому – решта. Між ними – прірва. У 2001 р. в області було 180 підприємців-мільйонерів. Серед «простих» громадян таких виявилось 10.

Тому в останні роки й спостерігалася дивна, на перший погляд, ситуація. Виробництво, як ви прочитали вище, почало зростати, але на рівні життя це майже не позначилося. Скринька ж відчиняється просто. Нові власники за часів Кучми не переймалися інтересами як України в цілому, так і областей, у яких працювали їхні підприємства. Це їм дозволялося. Принципових змін не сталося й за нового Президента.

Через так звані «офшорні зони» (якщо вірити юридичним документам, то, скажімо, «Дніпроспецсталь» і «Запоріжтрансформатор» є гордістю економіки... Британських Віргінських островів) величезні суми витікали за кордон. Потерпають як запоріжці, так і держава в цілому і від недотримання новими власниками інвестиційних зобов'язань. Так «АвтоВАЗ-Інвест» у 2001 р. придбав ЗАЛК за відносно невелику суму. Натомість мав вкласти у розвиток комбінату 200 млн доларів. На вклав нічого, а згодом перепродав завод «Сибірсько-уральському алюмінію». Останній все ж таки нібито розпочав проекти модернізації виробництва, але досить мляво.

Поліпшення економічної ситуації на зламі століть все ж таки стимулювало початок поступового зростання грошових доходів. У Запорізькій області це особливо помітно. У 2003 р. середня заробітна плата у нашому краї становила 510 гривень, у 2005 р. – уже 860. За цим показником область четверта в державі. На провідних підприємствах металургії й машинобудування зарплата значно вища. Скажімо, сталевари високої кваліфікації у 2005 р. отримували на «Запоріжсталі» у середньому щомісячно понад 3,5 тис. гривень.

Децю підвищилась оплата праці лікарів, учителів, працівників культури. Поступово до більш-менш прийняттого рівня починає підвищуватися пенсійне забезпечення. Однак слід мати на увазі, що реальний рівень доходів запоріжців знижують високі ціни на продовольчі і промислові товари в регіоні. Ви прочитали, що область – серед лідерів з оплати праці. На жаль, вона лідирує й за рівнем цін. Лише якоюсь дещицею Запоріжжя

Пенсії стали вищими, але не настільки, щоб зняти проблему убогості життя багатьох їхніх отримувачів

поступається столиці, де життя найдорожче. Але при цьому середня зарплата у Києві вища на 30%.

У 90-ті рр. негативні тенденції виявлялися у цілому в усій соціальній сфері. Стрімко зростала вартість житлово-комунальних послуг. Сім'ї з найнижчими доходами одержували державні субсидії на покриття витрат з оплати цих послуг. Але часто й більш забезпеченим зробити своєчасні проплати було важко. Крім того, користуючись рішенням Верховної Ради, яка заборонила застосування штрафних санкцій щодо боржників, роками не оплачували житлово-комунальні послуги навіть найзаможніші.

Криза неплатежів загострювалась, і як наслідок, заборіжців усе частіше залишали без водопостачання й опалення. При цьому страждали й ті, хто не мав боргів. Проблему неплатежів можна було б значною мірою зняти, ввівши облік реально наданих послуг. Але встановлення квартирних приладів обліку спожитих газу й води всіляко гальмується службами, які дуже непогано функціонують, списуючи на споживачів те, що останні не отримували.

Так і не була ліквідована житлова проблема. Залишилась у минулому розрекламована в кінці 80-х рр. програма «Житло-2000». Житлове будівництво скорочувалось. У 1992 р. ввели в експлуатацію будинки загальною площею 682 тис. квадратних метрів, у 1995 р. — уже лише 90 тис. Лише наприкінці 90-х рр. житлове будівництво поживалося. Гостру проблему дещо пом'якшувала демографічна ситуація, що склалась у регіоні.

Позбавлені нормального бюджетного фінансування, усе ширше впроваджували платне обслуговування медичні заклади. Безкоштовна медицина ставала ще менш якісною навіть у порівнянні з ненайкращими 70–80-ми рр.

За часів планового господарства значну кількість установ медичного, соціально-культурного обслуговування утримували промислові підприємства, колгоспи й радгоспи. Існували відомчі житло, дитячі дошкільні заклади, лікарні, палаци культури, спортивні комплекси, будинки відпочинку й санаторії. У нових умовах багато підприємств частину об'єктів цього додатку до виробництва передали під опіку місцевої влади. Остання ж не мала й не має коштів для забезпечення їхньої нормальної роботи.

Укажемо й на те, що в нашому краї, як і раніше, залишаються неподоланими такі соціальні виразки, як алкоголізм і наркоманія. За поширеністю їх Запорізька область — третя в країні.

Особливу загрозу для суспільства становить наркоманія. Ставши помітним злом ще в 70-ті рр., відтоді вона невпинно розросталася. Жертвами її ставали переважно молоді люди. Наркобізнес процвітає, і його дільці особливо не криються. Усім запоріжцям відоме селище ДД. Циганська колонія селища отруєє все більше мешканців обласного центру. Але органи міліції безсилі перед наркоділками. Безсилі, бо тривалий час брали безпосередню участь у наркоторговлі.

Об'єктивним узагальнюючим показником рівня життя 90-х рр. багато хто вважає скорочення населення області (за 10 років на 108 тис. осіб). В останні роки число померлих і новонароджених на Запоріжжі стабільно співвідносилось в пропорції 2,5:1. Цей показник, дійсно, загалом красномовний. Але при цьому його не слід абсолютизувати. В області, як і в Україні в цілому, рівень народжуваності скорочується вже 40 років. Для нульового відтворення населення на сім'ю в середньому повинно припадати 2,2 дитини. Між тим, уже в 60-ті рр. домінували сім'ї з 2 дітьми, а в 80-ті — з однією дитиною. Одночасно зростало число бездітних сімей. Стабільна цифра мешканців області забезпечувалась організованими переселеннями з інших регіонів, осіданні в теплому краї військових пенсіонерів і тих, що заробили потрібний стаж, працюючи в районах крайньої Півночі СРСР.

Узагалі зниження народжуваності — загальноєвропейська проблема. Корінне населення ситої Європи скорочується постійно, зростає відсоток тих, хто приїхав на тимчасове чи постійне проживання з бідних країн.

Світлою плямою на тлі негараздів стало поліпшення в 90-х рр. екологічної ситуації в області. Мешканці обласного центру вже почали забувати часи, коли культурно-ділову частину міста постійно накривав туман зі шкідливих викидів промислового виробництва. Це той випадок, до якого можна застосувати відомий вислів: «Не було б щастя, так нещастя допомогло». Певному оздоровленню водного й повітряного басейну Запоріжжя сприяв перш за все спад виробництва. Однак із його відновленням екологічна проблема знову почала загострюватися.

Результатом конкурентної боротьби стало певне поліпшення транспортного обслуговування в містах області. На маршрути вийшло безліч автобусів. Щоправда, у минулому залишилася й по суті символічна оплата проїзду в транспорті.

2. Побут запоріжців

Нова епоха внесла певні зміни в усталений побут запоріжців. Сотні тисяч їх вихідні дні влітку проводять на городах і дачах. На дачах пенсіонери живуть всю теплу пору року. У більшості випадків дачі відрізняються від городів лише тим, що розміщуються на землі, яка закріплена за користувачами на постійно. На них, як і на городах, наполегливо працюють, вирощують картоплю, овочі, висаджують фруктові дерева, виноград тощо. Лише заможні запоріжці, яких небагато, мають дачі, що виконують своє справжнє функціональне призначення місця відпочинку. Дачі наочно демонструють амплітуду соціального розшарування в суспільстві. На деяких з них зведено за індивідуальними проектами ледь не середньовічні замки, на інших бачимо будки для зберігання городнього інвентаря.

Залишаючись вдома, середнє і старше покоління запоріжців вільний від роботи час використовує традиційно. У жінок це багатогодинні клопоти на кухні. Багато чоловіків полюбують спілкуватися за кухлем пива, деякі за споживанням більш міцних напоїв.

Відійшла в минуле епоха масових відвідань кінотеатрів. Тепер остаточно повноправним членом сім'ї став телевізор. Десятки державних і переважно приватних каналів демонструють безкінечні серіали, що отримали назву «мильних опер». Важко було десь 20–30 років тому повірити, що знайдуть масового глядача фільми в тисячі серій, які йдуть щоденно роками, окремі десять і більше років. На початку 90-х екрани заповнили латиноамериканські стрічки, далі інтернаціональні. Наприкінці 90-х рр. з'явилося «мило» з близького зарубіжжя – Росії. Крім серіалів, популярністю користуються і розважальні телепрограми.

Різно зросло число друкованих засобів інформації. Однак при цьому майже зникли періодичні видання, розраховані на вдумливого читача. У більшості з них лише скандальні історії з життя зірок естради, переважно російської. Те ж стосується й книгорозповсюдження. Стаціонарні книжкові магазини, лотки вуличних продавців заповнило все те ж «мило» з Росії.

Працюють чисельні радіостанції, що спеціалізуються на ретрансляції російських інформаційно-розважальних програм. Останнє показове. Електронні та друковані засоби масової інформації розраховані майже виключно на російськомовних споживачів. Звертаючись за українською газетою в кіоск з продажу періодики, запоріжець почуватися наче людина, яка шукає у придніпровському місті щось австралійське чи новозеландське. Космополітична влада байдуже спостерігає за масовим порушенням законодавства, яке регулює мовний режим засобів інформації.

Свої проблеми у покоління, яке вступило в доросле життя на зламі епох. Нині їм за 30 років, і чимало з них вражені комплексом неповноцінності. Прийшов непомітно вік зрілості, а багато хто не має роботи, яка б їх задовольняла. На початку 90-х рр. частина молоді традиційно намагалася отримати вищу освіту, що в минулому гарантувало певний рівень якщо не благополуччя, то стабільності. Але, закінчивши вузи, вони з'ясували, що нікому зі своєю освітою не потрібні.

Їх «підпирають» ті, хто молодший на 10 і більше років і лише готується до плавання у бурхливому життєвому морі. У них існує проблема використання вільно-

го часу. 80% школярів області згуртовані в неформальні об'єднання, інтереси в яких зводяться до спілкування з друзями і прослуховування музичних програм. Майже зникла мережа гуртків різного спрямування, спортивних секцій. Для дозвілля залишилися нічні клуби, дискотеки. Ще один напрям молодіжних захоплень – комп'ютери. Але найчастіше це захоплення обмежується комп'ютерними іграми.

3. Суспільно-політичне життя

Минув короткий період «оксамитової революції» кінця 80-х – початку 90-х рр., час бурхливих багатолюдних мітингів, різкого зростання інтересу запоріжців до політики. Соціальні проблеми політичну активність змінили апатією. І все ж суспільно-політичне життя не зупинилося й проявлялося перш за все в діяльності загальноукраїнських партій. Сплеск політичної активності запоріжців припадав на час президентських і парламентських виборів. На президентських виборах 90-х рр. переважна частина запоріжців голосувала за кандидатів (Л. Кравчук, двічі Л. Кучма), які перемогли. Згодом ті ж люди дружно лягли політику своїх обранців.

За популярністю в області серед політичних партій безумовним лідером довгий час була відроджена в 1993 р. Компартія України. Економічні негаразди, у яких звинувачували «демократів», посилили в багатьох, особливо запоріжців похилого віку, ностальгію за минулим. Комунисти обіцяли відновити соціалізм і СРСР, і цю їхню програму на парламентських виборах 1994, 1998 і 2002 рр. підтримував кожний третій виборець області. Запорізька область входила у так званий червоний пояс України.

Найстаріша партія демократичного табору – Народний Рух України – не змогла зберегти в краї популярність перших років свого існування. Ця популярність ще знизилась після розколу НРУ і виокремлення з нього Українського Народного Руху. На парламентських і президентських виборах рухівців підтримували лише 1–2% запоріжців.

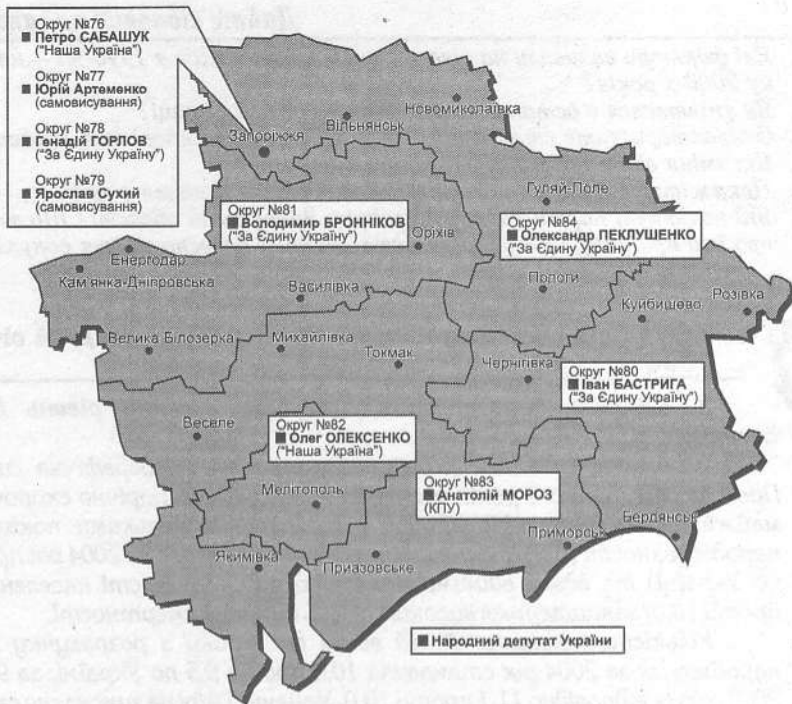
Серед інших некомуністичних партій на початку XXI століття в області виділялися Соціал-демократична (об'єднана), «Регіони України», «Трудова Україна». Вони, за оцінкою більшості політологів, фактично висловлювали інтереси олігархічних кланів.

Розпалися майже всі неполітичні об'єднання кінця 80-х – початку 90-х рр. Ледь помітна діяльність в області товариства «Просвіта», спадкоємця товариства української мови. Спроби його активістів зупинити триваюче зросійщення краю нашттовхуються на протидію, у кращому разі, байдужість місцевої номенклатури. Дещо активніше працює відроджене запорозьке козацтво. Але розширення його впливу серйозно гальмується розколом серед козаків, підтримкою деякими запорізькими промисловцями тих із них, які трактують козацтво як міжетнічну інтернаціональну спільноту на теренах колишнього СРСР.

Окремо варто виділити події в краї, пов'язані з останніми президентськими й парламентськими виборами. Вони показали, що «червона» епоха в області відійшла в минуле. Нині запоріжці пов'язують надії з Партією регіонів.

Ця партія зародилася в Донбасі у другій половині 90-х рр. і покликана була захищати інтереси місцевої фінансово-промислової групи – найпотужнішої в Україні. Досить швидко апетити партії поширилися на всю країну. На президентських виборах 2004 р. йшла гостра боротьба між висуванцем ПР В. Януковичем і В. Ющенком, з яким уособлювався неолігархічний сценарій розвитку країни. 70% запоріжців підтримали тоді кандидата, який у підсумку програв.

Менш ніж півтора роки до парламентських виборів не змінили симпатій наших земляків. Вибори 2006 р., які вперше проходили за пропорційною системою, завершилися в області переконливою перемогою «регіоналів» як при обранні Верховної Ради, так і місцевих органів самоврядування. На виборах ви-

Картошхема "Так голосувала Запорізька область у 2002 р." (мажоритарні округи)

щого законодавчого органу перевагу ПР віддав більш ніж 51 % мешканців області. Це третій, після Донбасу і Криму, показник в Україні. В обласній раді ПР отримала 35 % місць.

Під час передвиборчих перегонів за Партію регіонів активно агітувала переважна більшість бізнесової й управлінської еліти області. Залишається сподіватися, що наступні роки не дадуть приводу для розчарування ні цій еліті, ні пересічним мешканцям Запорізького краю.

Підсумки виборів до обласної ради у 2006 р.

1. Які фактори впливали на рівень життя запоріжців в 1990-ті – на початку 2000-х років?
2. Як змінювався в останні 15 років рівень оплати праці?
3. Охарактеризуйте стан соціального забезпечення населення області.
4. Які зміни відбулися в побуті запоріжців?
5. Покажіть особливості суспільно-політичного життя в краї.
6. Які політичні партії найпопулярніші у Запорізькій області? Що ви знаєте про їхні програми? Як ви вважаєте, на чому базується їхня популярність?

1. З рішення сесії Запорізької обласної ради від 18 січня 2006 р.

2. Складна демографічна ситуація, високий рівень дитячої смертності.

В області склалася вкрай несприятлива демографічна ситуація. Протягом останніх 5 років чисельність населення щорічно скорочується майже на 20 тис. осіб, або на 1 %. Поряд із низькими показниками народжуваності (8,5 у розрахунку на 1000 мешканців за 2004 рік проти 9,0 по Україні) та вдвічі вищими показниками смертності населення (16,3 проти 16,0) залишається високим рівень дитячої смертності.

Кількість померлих дітей віком до 1 року в розрахунку на 1000 народжених за 2004 рік становила 10,0 проти 9,5 по Україні, за 9 місяців 2005 року – відповідно 11,1 проти 10,0. У значній мірі це зумовлено складною екологічною ситуацією.

3. Уповільнення темпів зростання заробітної плати.

У 2005 році темп зростання середньомісячної заробітної плати в області майже на 8 відсоткових пунктів відстає від середнього по Україні: 127,6 % проти 135,4 % за січень-жовтень. Обумовлено це недостатніми темпами підвищення заробітної плати у промисловості регіону: 121,2 % проти 129,7 % у промисловому комплексі країни.

За рівнем середньомісячної заробітної плати (860,32 грн. за 2005 рік) область перемістилася з 3 на 4 місце серед регіонів.

Майже вдвічі збільшилась частка працівників, які отримували заробітну плату в розмірі, меншому за мінімальний, гарантований державою: з 5,9 % на 01.01.2005 до 11,2 % на 01.10.2005.

При цьому за підсумками 2005 року індекс споживчих цін в області є одним із найвищих серед регіонів: 111,9 % проти 110,3 % по Україні. Як наслідок, темп зростання реальної заробітної плати за 11 місяців 2005 року склав 110,6 % проти 119,2 %. За цим показником область посідає останнє місце серед регіонів.

Відбулося зменшення питомої ваги заробітної плати у структурі наявних доходів населення: до 45,7 % за I півріччя 2005 року проти 50,8 % за аналогічний період 2004 року.

4. Невирішеність проблеми погашення заборгованості із виплати заробітної плати.

Протягом 2005 року загальну суму заборгованості із виплати заробітної плати працівникам області скорочено на 10,9 %. Сума боргу на 01.01.2006 склала 31,8 млн грн. (на 01.01.2005 – 35,7 млн грн.).

Заборгованість із виплати заробітної плати працівникам економічно активних підприємств зменшилась на 63,3 % (в основному за рахунок переведення до групи підприємств-банкрутів) і склала

8,42 млн грн. Більше половини заборгованості складають борги ідприємств-банкротів.

Запорізька правда. – 2006. – 31 січня.

Пояснить:

Чим, на ваш погляд, обумовлені зазначені вище проблеми? Що може сприяти їх розв'язанню?

2. В. Зотов, начальник кримінальної міліції м. Запоріжжя в 1991–1998 рр., про ситуацію в підрозділах МВС області наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років

Міліція почала працювати на свої інтереси або виконувала замовлення певних кланів... У міліції залишились ті, хто працював без належного фанатизму, і ті, хто просто почав заробляти на погонах. Пішов розвал професійного ядра провідних служб. Досить показова участь міліції в наркобізнесі, яка наробила галасу. Якщо при Варенку (начальник УМВС у Запорізькій області з 1998 р. – Авт.) це був просто міліцейський рекет наркоточок, то потім мінялися начальники УМВС, злочинний міліцейський бізнес вдосконалювався і перейшов, врешті-решт, до оптового постачання. Особливо потужно запрацювала система міліцейського кримінального бізнесу при Петренку (черговий начальник УМВС. – Авт.). Це представник харківського клану (Варенко, до речі, звіти ж) – дуже потужний клан. Петренко привіз із собою 60 співробітників, які почали займатися злочинним бізнесом. Проти 13 із них тепер порушено кримінальні справи. Вони взяли під свою «опіку» метал, відвали, проституцію, рибу в Азовському морі і, природно, наркотики. Служба внутрішньої безпеки була буквально завалена матеріалами перевірок, сигналами, однак усе це «гасилося» у чийсь інтересах, оскільки начальників призначали клани. Клановий апарат працював на гасіння всього цього, на нейтралізацію перевірок тощо.

Шаламова Е. Проблема – в системі, или система в проблеме? // Регион. – 2003. – 30 октября.

Пояснить:

1. Яку небезпеку для суспільства несли із собою криміналізація міліції?
2. Чому став можливим розклад в органах МВС?

УРОК **Культурне життя Запорізької області** **(40-ві роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.)**

17

Згадайте:

1. Що ви знаєте про розвиток культури в УРСР, а в 90-ті рр. в незалежній Українській державі?

1. Історичні умови розвитку культури

Культура розглядалася партійно-державними керівниками як засіб ідеологічного впливу на маси, покликаний сформувати віддану КППС людину. Звідси — жорсткий контроль над цією сферою духовного життя. Водночас давалося взнаки й ставлення до культури як чогось вторинного у порівнянні із завданнями нарощування військово-промислової могутності держави. Як наслідок, постійні проблеми з матеріально-технічним забезпеченням її розвитку. Певний виняток робили лише для середньої та вищої освіти.

На розвитку культури в Запорізькому краї позначалося й те, що область була на периферії культурного життя країни. Запорізьке Придніпров'я повинно було давати метал, електроенергію, продукцію машинобудування. Усе інше було не важливо. Йшли десятиріччя, а ситуація на краще не змінювалася. У 1980 р. другий секретар ЦК КПУ І. Соколов меланхолійно констатував: «Узагалі розвиток культури в Запорізькій області, і в Запоріжжі особливо, відстає значно від розвитку промисловості».

Довгий час область в цілому і культурою зокрема керували представники правлячої партії, освітній рівень яких бажав бути кращим. Серед делегатів обласної партконференції 1940 р. було 109 комуністів з початковою і лише 74 з вищою освітою. І це в доповіді мандатної комісії подавалося як показник «величезного зростання культурного рівня членів парторганізації області». Війна, звичайно, знань не додала. Підвищення освітнього рівня керівного складу відбулося в 60—80-ті рр., коли була створена широка мережа партшкіл, що давали управлінську кваліфікацію партійним і радянським працівникам. Але ця система була зорієнтована на формування безініціативного виконавця, що пізніше в нових ринкових умовах стало істотним мінусом.

Інша, але не краща, ситуація склалася після здобуття Україною державності. Зник партійний диктат, однак на стані справ негативно позначилося те, що культура залишилася по суті без державної підтримки. Усе визначають бізнесові кола, які до проблем культури, принаймні національної української, ставляться вкрай прохолодно.

2. Освіта

Після війни шкільна мережа в області відновлювалася протягом декількох років. Приміщення шкіл відбудовувались не лише за рахунок державних коштів, а й безкорисливою працею запоріжців. У 1947 р. у недільниках з підготовки шкіл до навчального року взяло участь понад 102 тис. осіб. Майже всі школи відбудували на 1950 р. У 1950/1951 н. р. у них навчалося 258 тис. учнів. Для молоді, яка не змогла навчатися через війну й окупацію, створили сітку вечірніх шкіл. Їх почали відвідувати 23 тис. юнаків і дівчат. Система вечірніх, а згодом і заочних шкіл зберігалася всі наступні десятиріччя. Відновились система профтехосвіти. Кількість залізничних шкіл, ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання перевищила довоєнний рівень.

У 50-ті рр. середня освіта не була ще обов'язковою. У 1953 р. лише почали впроваджувати загальну семирічну освіту. Тому повний курс середньої освіти намагалися пройти переважно ті, хто планував продовжити навчання у вузі. Це було

престижно. Більшість дітей намагалися і навчатися, і поводитися дисципліновано, щоб їх не виключили (цілком реальна тоді перспектива) і вони не потрапили в ремісничі училища. Наприкінці 50-х рр. в області здобували середню освіту в денних школах на 60 тис. учнів набували досить непоганих знань.

При цьому сильно була розвинена система контролю над особистістю, насадження примітивного «колективізму». Не лише від учнів, а й від учителів вимагалось строго дотримуватися інструкцій, вивчати лише те, що передбачено програмою. Каралась будь-яка ініціатива, навіть у позаурочний час. Так у 1960 р. «особисто» завідувач обласного відділу народної освіти розбирався зі СШ №15 м. Запоріжжя, у якій керівник літературного гуртка вивчав з учнями твори «буржуазних» письменників Драйзера, Хемінгуей, Стейнбека.

Не обійшли школу експерименти невгамовного М. Хрущова. З 1959 р. вона дістала, крім загальноосвітнього, ще й статус трудової. Учні повинні були поряд із вивченням теоретичних дисциплін набути конкретних професій. Щотижня один день вони проводили на заводах і фабриках у містах, у колгоспах і радгоспах у селах. У зв'язку з введенням трудового виховання навчання продовжили на рік (11-річна освіта). Трудове виховання було, особливо в містах, формальним. Учні приходили на завод, де були непотрібним клопотом. Їх або заганяли в червоний куток цеху (знаючи це, діти приносили із собою різні ігри) або примушували мести підвір'я.

У 1966 р. знову повернулися до десятирічної освіти. Але елементи трудового навчання залишили. На кінець 70-х рр. в області діяло понад 300 таборів праці та відпочинку, 240 учнівських виробничих бригад. У них було понад 50 тис. осіб.

Відзначимо, що попри введення обов'язкового семирічного (з 1959 р. восьмирічного) навчання, проголошену ще в 30-ті рр. повну ліквідацію неписьменності, в області в 60-ті рр. було чимало осіб, які не вміли ні писати, ні читати. У 1963 р. на Запоріжжі взяли на облік 172 неписьменних і 3927 малописьменних. З ними організовували індивідуальні та групові заняття. Але й у 70–80-ті рр. все ж зустрічались такі, переважно люди старшого віку, для яких знання алфавіту було недосажною наукою.

Новий етап у розвитку освіти проголосили в 70-ті рр. Усі діти зобов'язані були одержати повну середню освіту. І на кінець 70-х рр. оголосили, що ця мета в основному досягнута. На Запоріжжі 99,9% випускників 8-х класів продовжували навчатися. Але це здавалося б безперечне досягнення командно-адміністративна система зуміла перетворити в гальмо для здобуття справжніх, а не фіктивних знань.

На вчителя як на найнижчу ланку в чиновницькій ієрархії системи освіти навісили нездійсненне завдання — навчити всіх, домогтися, аби всі учні засвоїли затверджену згори програму, навіть якщо вони цього активно не хочуть або просто не можуть. Не учні, а вчителі почали відповідати за незадовільні оцінки чи другорічництво. Пишним цвітом розквітло окомандиловання, бо вчитель, який замість двійки ставив трійку, жив спокійно, а його принципового колегу чекали великі неприємності. І учні це швидко зрозуміли, багато хто з них почав приходити в школу розважатися.

А в цифровому викладі все виглядало блискуче. Так у 1979 р. майже 60% шкіл області позбулися другорічництва. Успішність становила 99,7%. 42,7% школярів навчалися на «добре» і «відмінно». Тоді ж настала пора стрімкого збільшення числа медалістів. Уже в названому 1979 р. їх в області випустили 510, відразу на 150 більше, ніж рік тому.

Надвисоку успішність у навчанні, дощ медалей провокувала й ще одна обставина. В умовах наростаючих економічних негараздів держава все більше турботи з підтримки шкіл у належному стані перекидала на педагогічні колективи. Класного керівника чи вчителя-предметника чиновники ставили перед необхідністю за будь-яку ціну без жодної державної копійки відремонтувати до нового навчаль-

ного року шкільний кабінет. Але батьки, як правило, не бажали збирати гроші на ремонт. Далеко не всі з них хотіли пройтися розумінням реалій повсякденного життя. І вчитель змушений був стимулювати батьків, яких до того ж хвилювали не знання дітей, а лише оцінки, ідучи назустріч їхнім забаганкам.

На тлі загального зниження рівня знань у 70-ті рр. починається створення елітних шкіл, у яких викладання декількох основних дисциплін відповідало найвищим стандартам. З'являються школи з поглибленим вивченням тих чи інших предметів або спеціальні класи в звичайних школах. Особливо популярністю користувалися школи, у яких ґрунтовно вивчалися математика чи іноземні мови. Шкіл з поглибленим вивченням окремих дисциплін було небагато — 5–6% від загального числа, і зосереджувались вони у містах. Це поглиблювало різницю між міськими і сільськими школами. Учні в останніх мали менше можливостей для здобуття знань, достатніх для продовження навчання у вузах. Кращі вчителі сільських шкіл намагалися своїми знаннями, педагогічною майстерністю знівелювати це відставання. Так у 70–80-ті рр. учитель з Басанської СШ Пологівського району В. Курочка щороку привозив до Запорізького педінституту або Дніпропетровського університету своїх вихованців, які, як правило, ставали студентами-відмінниками, поповнювали когорту докторів і кандидатів наук.

Ще однією особливістю шкільної освіти 70–80-х рр. було її подальше стрімке зросійщення. У 1978 р. ЦК КПРС і Кабінет Міністрів СРСР ухвалили секретну постанову, яка вимагала форсованого переходу до навчання в національних республіках майже виключно російською мовою. Після цього в містах Запорізької області залишилися лише поодинокі українські школи. Виділялися значні кошти для забезпечення новітнім навчально-методичним обладнанням, технічними засобами вивчення саме російської мови. За рік після постанови в області створили 668 кабінетів російської мови й літератури з найсучаснішим обладнанням.

Складалося враження, що жодних інших проблем, крім вивчення російської мови, у школах уже не існує. Обласний інститут підвищення кваліфікації вчителів перепідготував з російської мови всіх 375 педагогів, які приймали перші класи в українських школах. Для вчителів проводилися численні обласні й районні семінари, конференції з удосконалення вивчення «головного» предмета, для учнів — тижні й декади російської мови та літератури, олімпіади, конкурси творів, читців, вечори, читачькі конференції. Викладачів російської мови й літератури прагнули перетворити на опору партії в системі шкільної освіти. Зокрема їм надавали перевагу при вступі до КПРС, що створювало сприятливі умови для професійного росту. Так у 1979 р. у Шевченківському районі м. Запоріжжя членом партії став кожен четвертий учитель російської мови — для педагогічних колективів небачено високий відсоток.

Усього цього вищому керівництву видавалося замало, і в 1983 р. з'явилася нова закрита постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Національні мови поспішали вивести із сфери використання остаточно. На виконання постанови у Запоріжжі розробили свої заходи. Через півтора роки рапортували про відкриття спецшкіл з поглибленим вивченням російської мови й літератури, створення 560 гуртків, 407 факультативів, а в Бердянському, Приморському й Приазовському районах додаткових груп з вивчення російської мови. 514 кабінетів з цієї дисципліни обладнали найновішою на той час лінгафонною апаратурою. На початку 1985 р. обком КПУ зазначав, що залишилися лише дві проблеми: не встигли створити кабінети російської мови та літератури в усіх восьмирічних школах, а школи з українською мовою викладання ще не забезпечили стовідсотково лінгафонним обладнанням для вивчення мови російської.

Батьків заохочували писати заяви з проханням про звільнення їхніх дітей від вивчення «непотрібних» української мови та літератури, і багато хто з них на це охоче йшов. У результаті виросло покоління, яке не знало рідної мови і ще й хизувалося цим.

90-ті рр. позначені в школі змінами як позитивними, так і негативними. До останніх слід віднести погіршення й без того непоказного матеріально-технічного забезпечення навчального процесу. Нерідко учні не мали навіть підручників з тих чи інших навчальних предметів. Вони були в продажу, але коштували досить дорого, і не кожна сім'я, особливо коли в ній не один школяр, мала можливість придбати комплект із 15–20 книг. Ситуація змінилася лише в останні роки, коли держава спромоглася, нарешті, в основному забезпечити школи безкоштовними підручниками.

Позитивним стало впровадження в життя принципу відмови від надмірної уніфікації навчання. Поряд із звичайними школами з'явилися гімназії, ліцеї, інші спеціалізовані навчальні заклади. Сформувалися комплекси «Вуз – школа». Функціонує Мала академія наук, яка дає простір для творчості талановитим учням.

Спостерігаються повільні зміни на краще в утвердженні в навчальному процесі рідної мови. У 2000 р. в Запоріжжі 30% школярів навчалися українською мовою, що однак не відповідало відсотку українців серед мешканців обласного центру. У Кам'янсько-Дніпровському районі цей показник взагалі становив лише 34%, Енергодарі – 20%, Мелітополі – 15%. І лише у 2005 р. в області за звітами підійшли до цифри 60%.

Створюються шкільні та позашкільні навчально-виховні заклади, у яких молодь виховується на традиціях героїки козацької України. Це «Січковий колегіум» у Запоріжжі, Запорізький центр козацького військово-патріотичного виховання «Школа “Джур”» тощо.

Хоча Запоріжжя не належало до вузівських центрів, але все ж мешканці області, які прагнули продовжити навчання після здобуття середньої освіти, мали для цього певний вибір місцевих інститутів. Відразу після війни відновили роботу педагогічні інститути в Запоріжжі, Мелітополі та Бердянську. Технічну освіту надавав Запорізький машинобудівний інститут – найстаріший вуз області. У Мелітополі працював інститут механізації сільського господарства.

У 60-ті рр. почав готувати лікарів медичний інститут. На базі Запорізького філіалу Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту відкрили індустріальний вуз, що готував спеціалістів перш за все для місцевих гігантів індустрії. У 70-ті рр. в Запоріжжі працював філіал Донецького інституту радянської торгівлі. На кінець 70-х рр. в області навчалось до 30 тис. студентів. У Запоріжжі сформувалася ціла колонія іноземців. Представники 46 держав Азії, Африки й Латинської Америки здобували освіту в машинобудівному, індустріальному й медичному інститутах. У 1985 р. розпочалась історія першого в краї університету, який створили на базі Запорізького педагогічного інституту.

Можливості для здобуття вищої освіти значно зросли в 90-ті рр. До державних вузів додалися приватні, і на сьогодні в області вже 12 вищих навчальних закладів 3–4 рівня акредитації та декілька філій вузів столичних. З'явилася альтернативна, платна, форма навчання, що викликало неоднозначну оцінку запоріжців. Однак треба мати на увазі, що державні потреби в кадрах вищої кваліфікації, як і раніше, повністю забезпечуються шляхом надання освіти безкоштовно. Ці потреби обмежені, тому ті, хто не бажає проходити через сито жорсткого конкурсного відбору, здобули додаткову можливість навчатися вже за власні кошти. Сьогодні вищу освіту має 15% населення області віком від 25 до 65 років.

3. Розвиток культури на Запоріжжі

Запорізьке Придніпров'я у культурному відношенні було глибокою периферією. Лише іноді тихе життя порушували події, про які довго згадували. У 1955 р. до Запоріжжя приїхала знімальна група Одеської кіностудії, яка одержала замовлення на фільм про металургів. Починалася хрущовська відлига, і кінематограф відгукувався на неї стрічками, що відбивали справжнє, а не опереткове життя прос-

тої людини. Відеозйомки йшли на «Запоріжсталі», Павло-Кічкасі, Шостому селищі, у Дубовому Гаю, на затишних вуличках придніпровського селища Правого берега. Одна з тих вулиць дала назву кінофільму. Запоріжці були до певної міри співтворцями стрічки, допомагали знімальній групі чим могли. Зокрема сталевар Г. Пометун навчав актора М. Рибнікова, чия кінематографічна зірка зійшла саме в Запоріжжі, працювати біля сталеплавильного агрегату. Фільм «Весна на Зарічній вулиці» вийшов на екрани у 1956 р., мав величезний успіх й увійшов до скарбниці шедеврів радянського кіно.

10 років по тому Запоріжжя здобуло рідкісний шанс стати центром увічнення славетних сторінок історії українського козацтва. Зусилля кращих представників національної інтелігенції, серед них академіка П. Тронька, що тоді був заступником Голови Ради Міністрів УРСР й очолював Товариство охорони пам'яток культури, а також заступника голови Запорізького обласвиконкому, безмежно захопаного у придніпровський край, його історію М. Киценка мали наслідком прийняття в 1965 р. важливих партійно-державних постанов.

М. Киценка та І. Драч. 1970 р.

во-декоративний парк, спорудити музейний комплекс із п'ятьма діорамами й художніми полотнами на теми козацької історії. Планувалося встановити бронзову скульптурну композицію «Козаки на чатах», відродити будівлі, які відображали б умови життя і навчання бойового мистецтва козаків, спорудити десятки пам'ятних знаків про найважливіші події з історії Запорозької Січі.

Остаточний план комплексу затвердили в 1970 р., і в наступні два роки повним ходом йшли будівельні роботи. Але невдовзі розпочався новий період боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Роботи в заповідному комплексі припинили. Недобудований музей козацької слави перепрофілювали в музей історії м. Запоріжжя.

Справжньому цькуванню піддали М. Киценка. Місцеві можновладці – «інтернаціоналісти» ще в 1970 р. знайшли «серйозні викривлення й помилки» в його брошурі «Запоріжжя в бурях революцій». Виконуючи замовлення влади, запорізькі «світила» історичної науки звинуватили М. Киценка в недооцінці ролі Леніна в житті нашого краю. А в 1973 р. стала в нагоді його книга «Хортиця в героїці і легендах». Бюро Запорізького обкому

Зустріч через тридцять років. Микола Рибніков (ліворуч) зі своїм другом Григорієм Пометуним, 1986 р.

Цими постановами територія острова Хортиця оголошувалась державним історико-культурним заповідником. На острові передбачалось закласти тематичний садо-

Скульптурна композиція «Козаки на чатах». В. Дубініна

М. КИЦЕНКО

ХОРТИЦЯ В ГЕРОЇЦІ І ЛЕГЕНДАХ

Обкладинка книги М. Киценка

театр і обласна філармонія. Театр ім. М. Заньковецької із Запоріжжя перевели до Львова, а в місто на Дніпрі в 1947 р. з Ужгорода передислокували театр ім. М. Шорса (заснований у 1929 р., в 30-ті рр. працював у Житомирі). У 1953 р. для нього ввели в експлуатацію нову будівлю, яку звели на місці зруйнованого під час війни приміщення старого театру. У тому ж році закінчили будівництво концертного залу ім. М. Глінки на 780 місць. У ньому працювала музична філармонія.

Основу обох колективів склали талановиті виконавці. Театром тривалий час керував відомий діяч української сцени, народний артист СРСР В. Магар.

У другій половині 60-х – 80-ті рр. шорсівців очолювали народні артисти УРСР, провідні українські режисери С. Сміян, М. Равицький, В. Грипич, О. Король. Запорізькі цінителі театру мали можливість на-

Тетяна Мірошніченко в ролі Харитини ("Наймичка")
І. Карпенка-Карого

солоджуватися грою заслуженого артиста УРСР К. Параконьєва, який у республіці першим із драматичних акторів став лауреатом Шевченківської премії, народної артистки України Т. Мірошніченко та багатьох інших.

КПУ схвалило окрему постанову по книзі, у якій констатовалося, що її автор «сповзає на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відходить від класових партійних позицій». Загалом протягом першої половини 70-х рр. це бюро знайшло можливість питання про книги М. Киценка розглянути тричі й ухвалило рішення про їх вилучення з книгарень і бібліотек.

Талановитого літератора, історика, патріота української землі спішно перевели на малозначущу посаду, а згодом відправили на пенсію. У 1982 р. його не стало. Серед покладених на могилу вінків виділявся сплетений із гілок Хортицької сосни і дуба з коротким написом на креповій стрічці: «Миколі Киценку від Хортиці».

Осередком «високої» культури на Запоріжжі довгий час були дві установи: український музично-драматичний

В. Магар. 1940-ві роки

Були щасливі миті в житті, а були й сумні. Творча кар'єра переривалася на три роки, коли 1988-го одна з усієї трупи відверто стала на захист рідної мови та культури. За це її тоді відправили на пенсію. Була головою обласної «Просвіти», очолює обласне відділення товариства «Меморіал».

Із Запорізьким симфонічним оркестром був пов'язаний творчий шлях відомих музикантів, головних диригентів А. Луцїва, А. Анкаряна, А. Данилова, Ф. Комлева, С. Дудкіна.

Але їхні творчі можливості суттєво обмежував жорсткий контроль з боку партійних органів. Навіть

Будівля Запорізького драматичного театру.
Жовтень 1943 р.

Приміщення театру в 2000 р.
після реконструкції

нові бюро зокрема відзначалось: «Особливо безвідповідально підходить керівництво театру до підготовки вистав російської класичної драматургії».

Діставалося на горіхи й працівникам філармонії. За «правильністю» їх роботи, гастролями колективів з інших міст слідували партійні активісти. В архівних матеріалах Запорізького міськкому КПУ за 1956 р. зберігається довідка про те, що комуністи первинних осередків протестували проти виступів на сцені концертного залу ім. Глінки естрадних джазових оркестрів, які замість російської музики виконували «ідейно чужі» танцювальні мелодії й пісні Заходу.

Схиляючись перед вимогами номенклатурного чиновництва творчі колективи змушені були десятиліттями зосереджуватись на оспівуванні «людини праці» й мудрості КПРС.

Наприкінці 70-х рр. широко рекламувалась вистава «Правда пам'яті». Прообразом головного героя в ній був Л. Брежнев. За вказівкою обкому зал театру заповнювали цілі колективи з керівниками на чолі. З'являлися сцени, що нагадували трагічні сторінки 30-х рр. Але вже в їхньому фарсовому варіанті. Керівники, а за ними й підлеглі, тривалою овацією стоячи вітали артиста-виконавця головної ролі. Йшли довгі хвилини, усі поглядали один на одного, і ніхто не осмілювався зупинитися першим.

Прісні спектаклі не приваблювали глядачів. Білети на них примусово продавались на підприємствах і в установах, але їхні власники не поспішали до театру. У 70-ті рр. причину знайшли у «незрозумілій», з погляду зросійщеного глядача, українській мові вистав. Перейшли виключно на російську, але ситуація не змінилась. Те ж було й у філармонії.

У 1985 р. на обласній партконференції головний режисер театру ім. Щорса О. Король гірко констатував: «В концертному залі філармонії аншлаги – явище таке ж рідкісне, як затемнення сонця... Металурги й будівельники просили спектаклі про них. Театр поставив. А в підсумку? І “Сталевари” і “Правда пам'яті” тихо й мирно померли при пустих і темних глядацьких залах».

Із 1971 р. у Запоріжжі працював театр ляльок, з 1979 р. – театр юного глядача. Негайно пішли партійні постанови про роботу театрів для дітей та юнацтва, які ставили їх в умови, аналогічні вище описаним. Різниця полягала хіба що в тому, що театр ім. Щорса років з 20 працював у нормальних умовах і лише згодом постала проблема капітального ремонту його будівлі. Обидва ж дитячо-молодіжні театри від самого початку не мали власних сцен.

Симфонічний оркестр обласної філармонії виступає в складальному цеху автозавода «Комунар», 1966 р.

Жорсткому ідеологічному контролю підлягали й письменники, художники, представники інших творчих професій. Можливо, тому вони залишалися «широко відомими у вузькому колі». І все ж зазначимо, що в області й до певної міри в республіці знали імена таких представників літературного цеху, як В. Лісняк, О. Джигурда, П. Ребро, М. Лиходід, Г. Лютий, А. Рекубрацький, Б. Бездолний, художників Ф. Шевченка, Л. Орленка, І. Носенка, Е. Чуйкова, В. Колосовського, С. Шинкаренка, А. Скрипки та інших. Осередком музичної культури були творчі навчальні заклади, які готували професіональних виконавців і викладачів музики. Це музично-педагогічний факультет Запорізького (згодом Мелітопольського) педінституту та Запорізьке музичне училище, що з честю носить ім'я нашого земляка П. Майбороди. З нашим краєм пов'язана творча біографія композиторів О. Носика, Н. Баєвої, В. Зюзіна, К. Єржаківського, К. Георгіаді. Змушені рахуватися зі смаками номенклатурної еліти, усі ці талановиті люди все ж таки залишили слід в історії української культури.

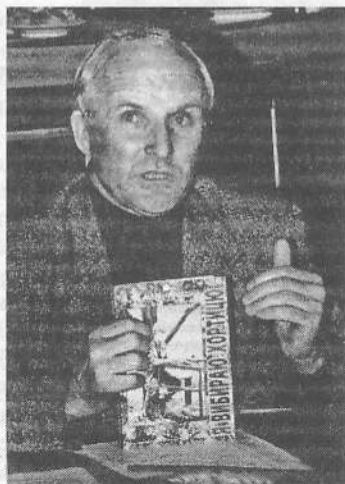
Своєрідним захисником інтересів діячів культури Запоріжжя тривалий час залишався голова обласного відділення Спілки письменників України член обкому КПУ П. Ребро. Ритуальне славослів'я на адресу КПРС дозволяло йому відчиняти двері сановних кабінетів, у яких вирішувалась доля як кожного представника вільних професій, так і матеріальні проблеми закладів культури в цілому.

Практично всі діячі культури запорізького краю вітали здобуття Україною незалежності. Окрему позицію зайняв хіба що поет П. Баулін. Очоловане ним обласне відділення товариства «Русь» почало енергійну боротьбу з уявними утисками «великої російської культури».

На жаль, 90-ті рр. стали часом нелегких випробувань для культури на Запоріжжі. Вона, нарешті, звільнилася від партійної цензури, але потрапила у складні економічні умови. І все ж зроблено чимало.

Відновлено похований на початку 70-х рр. проект історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». На його території на о. Хортиці розміщують шість куренів, церкву та дзвіницю, сторожову башту, канцелярію, будинок кошового отамана, фортифікаційні споруди, які відтворюють епоху козацтва. Будівництво повинно завершитися у 2006 р. У плані – встановлення скульптурних композицій «Козаки на ча-тах», «Кобзар». Будується комплекс «Запорозька “чайка”». До 10-річчя незалежності України спорудили історико-культурний центр «700-річний Запорізький дуб». У 2005 р. посаду генерального директора заповідника «Хортиця» зайняв палкий патріот рідного краю, письменник і журналіст К. Сушко. Це стало ще однією ознакою того, що багатостраждальний острів, нарешті, здобув захист, якого давно чекав.

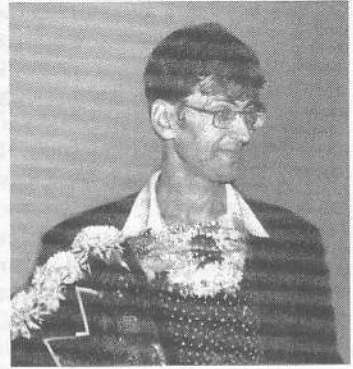
Розвивається професійна культура. У новій якості справді українського постав обласний музично-драматичний театр, який нині носить ім'я В. Магара. У 2000 р. він відсвяткував новосілля в капітально відремонтованому приміщенні. До трьох державних театрів додався муніципальний театр-лабораторія «Vie». Далеко за межами країни відомий Запорізький симфонічний оркестр, керований народним артистом України В. Редею. Новими гранями висвітлилась творчість художника А. Гулича, його колеги карикатуриста В. Дружиніна. На останні десять років припав розквіт таланту співака і композитора А. Сердюка. У 2000 р. з'явився його компакт-диск «Запоріжжя моє кохане», а наступного року – збірник 80 пісень цього оригінального виконавця. А. Сердюк переможець фестивалю «Пісенний

К. Сушко безбездіставно вважається гідним продовжувачем справи М. Киценка

Карикатура В. Дружиніна:
проста людина в штормі життя

А. Сердюк

вернісаж». Його «Моя Україна» визнана кращою піснюю 2005 р. на Українському радіо.

Професійна діячі культури живляться народною творчістю, для розвитку якої виникли кращі можливості. Самодіяльні колективи, серед яких виділяється хор «Запорозькі козаки» (керівник П. Степкін), популяризують національні пісні й танці. Відроджуються традиції кобзарства. В Україні відомі твори запорізьких майстрів прикладного мистецтва.

У 2001 р. побачив світ ошатний альбом «Народне мистецтво Запоріжжя», у якому представлені роботи Г. Мацегори, В. Харлової, Г. Сидоренко, Ф. Сполітак, І. Попазова, Т. Мазур та інших майстрів і майстринь.

4. Досягнення запорізького спорту

Невід'ємною частиною культурного життя людства другої половини ХХ ст. став спорт вищих досягнень. І в цій царині запорізька земля завжди народжувала атлетів, які набували всесвітнього визнання.

Таким був В. Яценко,
коли його ім'я гриміло
по всьому світу

Олімпійське золото у змаганнях з греко-римської боротьби в 1952 р. здобув наш земляк Я. Пункін. Чемпіоном світу в 1962 і 1965 рр. з цього виду спорту ставав С. Рибалко. У 1964 р. запорізький надваговик Л. Жаботинський переміг на Олімпіаді в Токіо легендарного Ю. Власова і здобув неофіційний титул найсильнішої людини планети. Своє досягнення він повторив і на наступній Олімпіаді. У другій половині 70-х рр. яскраво спалахнула зірка стрибуну у висоту В. Яценка. Протягом 2–3 років він майже на кожному змаганні з вражаючою зовнішньою легкістю долав світові рекорди. У ті ж 70-ті першу для радянських спортсменів олімпійську медаль з плавання здобув В. Раскатов. На вищу сходинку п'єдесталу пе-

Л. Жаботинський

реможців на Олімпіаді-80 піднялась легкоатлетка Т. Пророченко.

У 1988 р. олімпійське золото в Сеулі здобула гімнастка О. Стражева, вона ж наступного року мала золото і бронзу на чемпіонаті світу. Чемпіонами світу ставали Г. Ермілов (класична боротьба), Т. Самоленко (біг на середні дистанції), призером світової першості О. Родіонова (художня гімнастика). А були ще десятки спортсменів, що долали світові та європейські рекорди, стали чемпіонами континенту, сотні, які перемагали у всесоюзних змаганнях.

Ще на початку 60-х рр. Запоріжжя стало визнаним гандбольним центром. Спочатку чоловічі, а згодом жіночі команди з нашого краю впевнено заявили про себе в першостях СРСР. У складі збірних команд Радянського Союзу з гандболу чемпіонами й призерами олімпійських ігор, світових першостей ставали С. Кушнірюк, М. Іщенко, Ю. Лагутін, О. Резанов, О. Шипенко, серед жінок –

С. Кушнірюк, О. Шипенко,
після чемпіонату світу 1982 р.

Енергодарський міні-Тайсон
у чемпіонському бою

В. Лутаєва. У 1983 р. команда під прапором Запорізького індустріального інституту стала володарем Кубка Європейської федерації гандболу. Наступного року лише остання секунда драматичного фіналу не дозволила хлопцям із Запоріжжя знову стати першими.

В останні десять років найбільших успіхів серед запорізьких спортсменів досягали плавці й стрибунки у воду. У 1997 р. Д. Силантьєв став першим в історії незалежної України чемпіоном світу з плавання. У

наступні роки він не раз підтверджував це звання, був переможцем Кубка світу, а на Олімпіаді у Сідней здобув «срібло». Учасниками Олімпійських ігор в Атланті були С. Бондаренко та В. Ніколайчук.

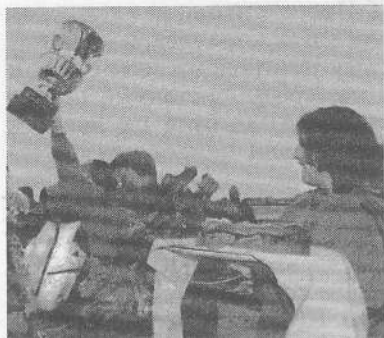
Піднімались на олімпійський п'єдестал, здобували нагороди світових першостей стрибунки у воду О. Жупіна, Г. Сорокіна, Р. Володько. У 2001 р. в цьому виді спорту вперше розігрувався Кубок європейських чемпіонів, і його виборола збірна України. Головний внесок у перемогу зробили О. Жупіна –

Д. Силантьєву не було рівних
багато років

Г. Сорокіна (ліворуч) і О. Жупіна:
нову сторінку історії спорту
«написали» саме вони

Гандболістки «Мотора»
з Кубком володарів Кубків

дві золоті медалі, Р. Володько – золота і бронзова, Г. Сорокіна – золота.

З'явилися значні досягнення й у важкій атлетиці та боксі. У 2002 р. запоріжанка О. Зінов'єва стала володаркою трьох золотих медалей на європейській першості, а в 2005 р. енергодарець В. Сидоренко здобув пояс чемпіона світу серед професіоналів у легкій вазі.

Традиційно сильними залишалися запорізькі команди з ігрових видів спорту. У першій половині 90-х рр. жінки з волейбольної «Орбіти» не лише ставали кращими в Україні, а й постійно брали участь у фіналах європейських кубкових змагань. У другій половині 90-х рр. зійшла зірка жіночої баскетбольної команди

«Козачка». Неодноразово перемагаючи в українській першості, «козачки» три роки поспіль грали у півфінальних європейських кубкових змаганнях.

Але, як і раніше, найбільші успіхи маємо в гандболі. Чемпіонами України ставали як хлопці із «ЗТР», так і дівчата з «Мотору». А в 2001 р. гандболістки «Мотору» повторили успіх 1983 р., здобули для Запоріжжя європейський Кубок. Тепер Кубок володарів Кубків. Запорізькі дівчата склали основу збірної країни, яка стала віце-чемпіоном Європи. У 2004 р. 6 наших землячок у складі цієї збірної вибороли в Афінах олімпійську бронзу.

Дайте відповіді на запитання

1. Охарактеризуйте історичні умови, у яких розвивалася культура на Запоріжжі.
2. Якими були здобутки і втрати освіти другої половини ХХ ст.?
3. У чому виявлялись протиріччя у розвитку культури запорізького Придніпров'я?
4. Назвіть відомих вам діячів культури нашого краю.
5. Якими були здобутки запорізьких спортсменів?

1. Вплив кінострічки «Весна на Зарічній вулиці» на запоріжців

За що післявоєнне покоління полюбило цей фільм? Сказати коротко: за правду. За простецьку, приязну посмішку симпатичного, осадкуватого молодого сталевара Сашка Савченка, за обов'язкову цигарку в куточках його насмішкуватих губів, за в'юнисту, танцюючу ходу, за штани-кльош з напуском на халяви кирзових чобіт, за супутницю-гітару, за ніжну, з місцевим запорізьким колоритом пісню:

*Когда весна придет, не знаю,
Пройдут дожди, сойдут снега...*

1956 року, коли з'явився фільм про молодих сталеварів, з реаліями побуту, що в ньому обертався весь трудовий люд: з керогазами і ваганями, старими трамваями, пивними дівками, – мешканці робітничих кварталів чутливо вловили різницю між вихватками майстерної, але угодовської режисури сталінських часів і шляхетними пориваннями здібних випускників ВДІКу початку хрущовської «відлиги».

Те, що молодь побачила на екрані, відповідало стану її душі. Юне робітництво відчувало крила за спиною. Ще б пак! Мистецтво завітало до них

у цехи, кінематограф поетично оспівував грубезну спецівку! Чинилося те не кон'юнктурно, а з повагою до фабричних людей, до їхньої живої говірки з крапленими цехового жаргону й трамвайного гумору, чинилося по-худо-жньому проникливо й точно.

І режисерам фільму, і акторам було від двадцяти до тридцяти – одне покоління, одні думки, одні почування й прагнення.

Шевельов М. Пісня про заводську прохідну // Запорозька Січ. – 2000. – 30 грудня.

Поясність:

1. У чому секрет величезної популярності кінострічки?
2. Закономірною чи випадковою була поява фільму в середині 50-х рр.?
3. Що дає підставу віднести зйомки кінокартини до подій культурно-мистецького життя краю?

2. Творчі портрети акторів Запорізького музично-драматичного театру 50-х років

Невисокий на зріст, з рухливим виразним обличчям, І. Богаченко як актор радував соковитою побутовою достовірністю, характерністю. Його героям притаманне незрадливе почуття гумору і життєлюбство. За плечима виконавця був досвід співробітництва з майстрами українського до-жовтневого театру, багаторічна плідна робота в колективі заньківчан.

О. Свенціцькому властива була стримана і чітка манера гри, що нагадувала стиль Жана Габена. Він і зовні скидався на нього – коренастий, з обличчям грубого ліплення, яке освітлювалося інтенсивним внутрішнім життям...

М. Хорош... У народних образах артист дивував непідробною правдивістю. Щирість і бурхлива внутрішня сила були в ньому неподільні. Двадцять років він грав старого цигана Андронаті у виставі «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської, поставленій 1955 року В. Магаром і О. Свенціцьким. І завжди зал полонило виконавське піднесення, лірична теплота, поєднана з глибоким, можна сказати, епічним болем за ображену людину...

Порівнявся зі щорсівцями І. Просняниченко – яскравий характерний актор. Його кращі ролі ті, де він вільно пливе морем гумору, сміливо балансує на небезпечних висотах гротеску. От хоча б Голохвастий з класичного твору М. Старницького «За двома зайцями» або Попандопуло у героїчній музичній комедії «Друге весілля в Малинівці» композитора І. Поклада... Палітра актора багата і м'якими психологічними барвами...

В індивідуальності Тамари Вольської полонить гармонійне поєднання жіночості, краси, ліричної м'якості...

Інша сценічна природа у Тетяни Мірошниченко, яка прийшла до театру після закінчення Харківського інституту мистецтв. Ознаки її таланту – широка мовно-голосова, а отже і внутрішня подача, деяка підкресленість пластики, в героїці тяжіння до монументальності, в комедії – до гротеску...

Драматичний талант Євгенії Сердюк охоплював і проникливу жіночу ніжність, і масштабність бурхливих пристрастей...

Гайдабура В.М. Запорізький обласний український музично-драматичний театр імені М.О. Щорса. – К., 1978. – С. 68-69.

Пояснить:

1. Чи заслуговували талановиті актори на дріб'язковий контроль непрофесіоналів, про який йшлося в параграфі?
2. Що ви знаєте про творчі здобутки інших діячів культури, які жили і працювали на Запоріжжі?

3. З виступу головного режисера Запорізького музично-драматичного театру О. Короля на обласній партконференції. 13 грудня 1985 р.

У своїх нових спектаклях «Регіон» М. Зарудного і «Нащадки запорожців» О. Довженка, які ми присвячуємо XXVII з'їзду КПРС, театр порушує серйозне питання. Це й історія перших колгоспів в області, і продовольча програма, і відповідальність керівника за доручену справу. Ми розглядаємо цю роботу як соціальне замовлення театру, а значить – приділяємо їй особливу увагу. Але чи не чекає її доля попередніх спектаклів? Історія колгоспів і продовольча програма будуть сиротливо очікувати глядача, а глядач піде дивитись «Фатальну подорож» або «Врятуйте "Конкорд"!»

Державний архів Запорізької області. –
Ф. 102. – Оп. 28. – Спр. 45. – Арк. 120.

Пояснить:

1. Яку загальну проблему культурного життя висвітлює виступ?
2. Що стримувало творче зростання мистецьких колективів, письменників, художників, композиторів, інших представників культури запорізького краю?

4. З рішення сесії Запорізької обласної ради від 18 січня 2006.

Протягом 2005 року в області проведено значну роботу щодо виконання завдань розвитку гуманітарної сфери.

...У сфері освіти особлива увага приділялася поліпшенню умов функціонування сільської загальноосвітньої школи. Здійснювалася робота щодо створення освітніх округів, забезпечення підвозу учнів, для чого у рамках державної та регіональної програм «Шкільний автобус» придбано 26 автобусів, в т. ч. 9 – за кошти місцевого бюджету.

Забезпечено подальший розвиток мережі закладів нового типу, яка складається із 29 гімназій, 12 ліцеїв, 4 колегіумів, 90 навчально-виховних комплексів, 24 спеціалізованих шкіл.

До 381 одиниці зросла кількість закладів з державною мовою навчання, в яких навчається майже 60 % всіх учнів.

Продовжено комп'ютеризацію та інформатизацію загальноосвітніх навчальних закладів, де функціонують 357 комп'ютерних комплексів, з них 124 підключено до мережі Інтернет. У рамках реалізації програми «Інтел: навчання для майбутнього» буде забезпечено перепідготовку 2 тис. вчителів для роботи з використанням комп'ютерної техніки.

Здійснено заходи щодо реформування системи підготовки робітничих кадрів для регіону, яка налічує 44 професійно-технічні навчальні заклади, в т. ч. 3 центри професійно-технічної освіти, 6 вищих професійних училищ,

33 професійні ліцеї, 2 навчальні центри при установах виконання покарань...

Протягом року зроблено ряд важливих кроків щодо збереження об'єктів історико-культурної спадщини регіону.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.08.2005 № 373-р схвалено Концепцію Державної програми розвитку Національного заповідника «Хортиця» на 2006–2010 роки. Створено благодійний фонд «Хортиця».

Завдяки залученню благодійної допомоги ВАТ «ЗМК «Запоріжсталь» (укладено договір на суму 13,3 млн грн.) поновлено роботи на історико-культурному комплексі «Запорозька Січ». Згідно із генеральною інвестиційною угодою з ВАТ «Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» ім. А. М. Кузьміна» розпочато роботи по реконструкції музею-заповідника «Кам'яна Могила» (загальна сума інвестицій складатиме 1,8 млн грн.) та реставрації історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова».

Запорізька правда. – 2006. – 31 січня.

Пояснить:

1. Що за останній час зроблено в області для поліпшення стану освіти?
2. Які заходи здійснюються в краї для збереження об'єктів історико-культурної спадщини?

Література до теми

1. Збережемо тую славу: Громадський Рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів. – К., 1997.
2. «Запорозька Січ»: нереалізований проект // Урядовий кур'єр. – 2001. – 17 лютого; Запорізька правда. – 2001. – 1 березня.
3. О. Апанович. Син козацького степу // Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1991.
4. Гайдабура В. М. Запорізький обласний український музично-драматичний театр імені М. О. Щорса. – К., 1978.
5. Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ, 2002.
6. Кириченко С. Посмертний лауреат // Краєзнавство. – 1993. – № 1.
7. Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя, 2004.
8. Ігнатуша О. Хортиця в матеріалах особового архівного фонду М. П. Киценка; Мороко В. Комуністична партія проти співця Хортиці: перший удар по Миколі Киценку // Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. – Запоріжжя, 2004.

11

клас

ІСТОРІЯ рідного краю

© ВИДАВНИЦТВО
Трем'єр
ЗАПОРІЖЖЯ

